

Ν Π Ο Λ Υ Π Ε
Α Ι Ν Ο Ν Ε Κ
+ Σ Ι Ο Ο Ν Τ Ι Ε Κ
Ο Ε Ν Ν Ε Τ Ν Ε Κ
Α Δ Δ Ο Ν Η Τ
Σ Π Α Α Δ Ι Ψ Α

Y O A S A W A
T E K A M M W K
O M A O A M A I O
T M E A A D A T
W A A O I A O A
D J O M E W

Κ Ε Ρ Α Μ Ε Ι Κ Ο Σ

ΡΗΤΡΕΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ

© COPYRIGHT απεικονιζόμενων αρχαίων και φωτογραφιών αρχαίων και φωτογραφιών: Ο παρών αφιερωματικός τόμος περιέχει φωτογραφίες μνημείων και εκθεμάτων από τον αρχαιολογικό χώρο και το μουσείο του Κεραμεικού, αρμοδιότητας της Γ' Ε.Π.Κ.Α. καθώς και από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού διατηρεί τα πνευματικά δικαιώματα (copyright) επί των απεικονιζόμενων αρχαίων και επί των φωτογραφιών και το Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων εισπράττει τα τέλη δημοσίευσης αυτών (Ν. 3028/2002). Το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού παραμένει αποκλειστικά αρμόδιο για την παραχώρηση νέας άδειας χρήσης των φωτογραφιών σε οποιονδήποτε τρίτο.

© COPYRIGHT κειμένων: Ελένη Σ. Μπάνου, Λεωνίδα Κ. Μπουρνιάς

© COPYRIGHT έκδοσης: Κοινοφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση, 2014

Απαγορεύεται η ολική ή μερική ανατύπωση, αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή των κειμένων και των φωτογραφιών του παρόντος αφιερωματικού τόμου (Ν. 2121/1993).

ISBN 978-960-98364-7-0

ΕΛΕΝΗ Σ. ΜΠΑΝΟΥ - ΛΕΩΝΙΔΑΣ Κ. ΜΠΟΥΡΝΙΑΣ

ΚΕΡΑΜΕΙΚΟΣ

Κοινοφελές Ίδρυμα
Ιωάννη Σ. Λάτση

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Πρόλογος του Υπουργού Πολιτισμού και Αθλητισμού 11

Πρόλογος της Μαριάννας Ι. Λάτση 13

Πρόλογος των συγγραφέων 15

ΤΟ ΚΑΛΛΙΣΤΟΝ ΠΡΟΑΣΤΕΙΟΝ 11· Μορφολογία εδάφους, 17· Ηριδανός - Βιότοπος, 18

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ 11· Αρχαιολογική Εταιρεία, 20· Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, 24·
Ιστορία του Μουσείου, 25· Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού - Γ' ΕΠΚΑ, 25

Ο ΚΕΡΑΜΕΙΚΟΣ ΜΕΧΡΙ ΤΑ ΜΗΔΙΚΑ 11· Προς τη Δύση, 29· Μυκηναϊκή περίοδος, 29· Ο συνοικισμός, 30·
Οι απαρχές ενός δήμου, 36· Η δημιουργία ενός ανεπανάληπτου τεκτονικού ρυθμού, 48· Η αναγέννηση, 58

Η ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΘΑΪΜΑ 11· Οι αρχαϊκοί τάφοι, 116· Το Ίερόν Τριτοπατρείον, 165

ΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ 11· Το τμήμα του τείχους στον Κεραμεικό και η ιστορία του, 174· Η κατα-
σκευή και οι φάσεις των Πυλών, 182· Δίπυλον, 182· Ιερά Πύλη - Ηριδανός, 184

Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ [ΕΞΩ ΚΕΡΑΜΕΙΚΟΣ] 11· Νεκρόπολη, 188· Τα σημαντικότερα ταφικά μνημεία
του 5ου και του 4ου αι. π.Χ., 199 (Ιερά Οδός, 199· Οδός των Τάφων, 200· Νότια Οδός, 240· Δρόμος, 243)·
Δημόσιον Σήμα, 247· Ιερά, 248· Εργαστήρια, 266

Η ΕΝΤΟΣ ΤΩΝ ΤΕΙΧΩΝ ΠΕΡΙΟΧΗ [ΕΣΩ ΚΕΡΑΜΕΙΚΟΣ] 11· Πομπείο, 272· Κρήνη, 276· Βωμός, 276·
Κτήριο Ζ, 277· Κτήρια Υ και Χ, 279

ΚΕΡΑΜΕΙΚΟΣ: ΤΟ ΕΠΙΣΗΜΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ 11· Όστρακισμός, 287· Εορτές για τους ζώντες (Εορτή Με-
γάλων Παναθηναίων, 287)· Εορτές για τους νεκρούς (Ανθεστήρια, 294· Σκιροφόρια, 295)· Άφθιτον
κλέος, 315

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	325
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ	328
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	329

Ο ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΤΟΥ ΚΕΡΑΜΕΙΚΟΥ περιορίζεται σήμερα από τις οδούς Ερμού, Πειραιώς και Ασωμάτων. Με νέες έρευνες η σημερινή του έκταση θα διευρυνθεί και η αργιλώδης γη του θα γεννήσει νέες μαρτυρίες είτε της περίτεχνης Νεκρόπολης είτε της αξιοσημείωτης αγγειοπλαστικής τέχνης που άνθησε στην παρόχθια του Ηριδανού αυτή περιοχή του Άστεως.

Αλλά ο Κεραμεικός, αυτός ο άλλοτε μεγάλος αττικός δήμος στη βορειοδυτική παρυφή των Αθηνών, δεν είναι μόνο το σπουδαιότερο διαχρονικό κοιμητήριο ήδη από τους προϊστορικούς έως τους βυζαντινούς χρόνους ή ο κύριος τόπος παραγωγής των περίπυστων αττικών αγγείων· είναι και ο τόπος, ο χώρος που μαρτυρεί και αποπνέει ό,τι πιο υψιπέτες και συνάμα ό,τι πιο χαμαίζηλο, την ακμή και την παρακμή συγχρόνως του Χρυσού Αιώνα των Αθηνών.

Στον Κεραμεικό, «ἐπὶ βῆμα ὑψηλὸν πεποιημένον, ὅπως ἀκούοιτο ὡς ἐπὶ πλείστον τοῦ ὀμίλου», στον δρόμο από το Δίπυλο προς την Ακαδήμεια, εκφώνησε ο Περικλής τον επιτάφιο λόγο του, που συνοψίζει, με απaráμιλλο τρόπο, την υπεροχή της αθηναϊκής δημοκρατίας.

Εκεί, στον Κεραμεικό, «ἐπὶ τοῦ καλλίστου προαστείου τῆς πόλεως», όπως παραδέχεται ο Θουκυδίδης, που, σημειωτέον, πουθενά αλλού στο έργο του δεν κάνει αναφορά στη φυσική ομορφιά ενός τόπου, εκεί λοιπόν, πάλι κοντά στο Δίπυλο, μπροστά στο Πομπείο, είναι η αφετηρία των Μεγάλων Παναθηναίων, της μεταφοράς στην Ακρόπολη του πέπλου της θεάς Αθηνάς. Η πομπή αυτή απέκτησε αιώνια νεότητα στη ζωφόρο του Παρθενώνα και αποτελεί μέρος μιας αξεπέραστης καλλιτεχνικής δημιουργίας και δείγμα μιας εποχής στην οποία ο άνθρωπος κατόρθωσε να δώσει το πιο πιστό υλικό σχήμα στην ομορφιά της ψυχής του.

Ωστόσο η γη του Κεραμεικού έκρυβε, αλλά όχι πια, την άλλη όψη του μεγαλείου, πολιτικού ή θρησκευτικού, των Αθηνών, την όψη της κύριας αιτίας της παρακμής, το εργαλείο, δηλαδή, της διαβολής: χιλιάδες όστρακα με το όνομα του Θεμιστοκλή, που οι πολιτικοί του αντίπαλοι Αιακίδες και Αλκμεωνίδες τον εξοστρακίζουν το 471 π.Χ. Βρέθηκαν στον Κεραμεικό από τη γερμανική αρχαιολογική σκαπάνη περί τα 9.500 όστρακα, πολλά με το όνομα του Θεμιστοκλή και λιγότερα με το όνομα του Κίμωνα...

Η διαβολή, η περιβόητη συκοφαντία, το πανίσχυρο όπλο στα χέρια των δημαγωγών, προκάλεσε, μεταξύ άλλων, τον εκφυλισμό της Αθήνας σύμφωνα με τον Jacob Burckhart (1818-1897), τον μεγάλο ελβετό φιλόσοφο της ιστορίας: «Ο εκφυλισμός της Αθήνας προήλθε από την απόπειρα μιας δημοκρατικής Πολιτείας να εγκαθιδρύσει αυτοκρατορία και την εκμετάλλευση της σπουδαρχίας αυτής από τους δημαγωγούς. Αυτή είναι η πηγή όλων των κακών και όλων των συμφορών».

Ακόμη και ο Θεμιστοκλής, ένας ηγέτης που αποδεδειγμένα ήξερε να μετρά την αντίσταση της ύλης που εκαλείτο να διοικήσει, γιατί ελίχθηκε σαν δεξιότηχνης όταν έπρεπε να νικήσει πρώτα τις πλάνες μέσα στην ψυχή των Αθηναίων, πριν νικήσει στη θάλασσα τους Πέρσες, ακόμα και ο Θεμιστοκλής νικήθηκε από το απύθμενο πιθάρι της λαιδορίας.

Ο Κεραμεικός, λοιπόν, συνοψίζει όλα τα σημαντικά της Αθήνας. Τον «έπαινο του Δήμου και των Σοφιστών, τα δύσκολα και τα ανεκτίμητα Εύγε», αλλά και τις «ευτελείς συνήθειες, και μικροπρέπειες, και αδιαφορίες» που έφεραν στην εξουσία τους Κλέωνες.

Αυτόν τον Κεραμεικό αναδεικνύει η παρούσα υψηλής ποιότητας έκδοση, που είναι γόνιμη σύμπραξη δύο διακεκριμένων δημοσίων λειτουργών-αρχαιολόγων και του Κοινωφελούς Ιδρύματος Ιωάννη Σ. Λάτση, που συνεχίζοντας τη βαρύτιμη εκδοτική του σειρά «Ο Κύκλος των Μουσείων» προσφέρει στη χώρα μια πολύτιμη παρακαταθήκη ιστορίας και γνώσης.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω και να συγχαρώ θερμά το Κοινωφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση για την ακατάπαυστη και άρτια αυτή προσφορά του, καθώς και τους άξιους συγγραφείς του τόμου την κ. Ελένη Μπάνου, αρχαιολόγο, προϊσταμένη της Γ΄ Εφορείας Προϊστορικών-Κλασικών Αρχαιοτήτων, και τον κ. Λεωνίδα Μπουρνιά, αρχαιολόγο της ίδιας Εφορείας.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΝ. ΤΑΣΟΥΛΑΣ
Υπουργός Πολιτισμού και Αθλητισμού

Η ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ της σειράς «Ο Κύκλος των Μουσείων» στους χώρους που αναδεικνύουν τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό συνεχίζεται αδιάλειπτα εδώ και δεκατέσσερα χρόνια. Ο φετινός σταθμός μας είναι ο Κεραμεικός. Ένας τόπος κομβικός, πολυσύχναστος και αιωνόβιος: πέρα από νεκροταφείο της αρχαίας Αθήνας υπήρξε αφετηρία για την πομπή της πιο λαμπρής γιορτής της πόλης κατά την αρχαιότητα, των Παναθηναίων, ενώ το τοπωνύμιο έμελλε να γίνει συνώνυμο μιας ολόκληρης τέχνης, της κεραμικής. Το μουσείο και ο αρχαιολογικός χώρος του Κεραμεικού δεν είναι ιδιαίτερα γνωστά στο ευρύ κοινό. Το Κοινοφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση προσδοκά με την έκδοση αυτή να φωτίσει την ιστορία και να προκαλέσει χιλιάδες επισκέψεις, φυσικές και ψηφιακές, σε έναν χώρο που αποπνέει το μεγαλείο και τη διαχρονικότητα του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού.

Τα νεκροταφεία αποτελούσαν ανέκαθεν για τους επιστήμονες πολύτιμες πηγές γνώσης για τον πολιτισμό και την καθημερινή ζωή των ανθρώπων παλαιότερων εποχών. Ο Κεραμεικός δεν είναι μόνο αυτό. Είναι μια υπαίθρια αίθουσα τέχνης. Ένας κήπος όπου σε κάθε γωνιά, ανάμεσα στις ελιές, τις δάφνες και τα κυπαρίσσια βρίσκονται αριστουργήματα. Εδώ, κάτω από τον αττικό ουρανό, ο θρήνος και η οδύνη έδωσαν τη θέση τους στην υψηλή τέχνη και οι ψυχές σπουδαίων ανδρών και γυναικών, ηρώων και αθλητών αποτέλεσαν την αφορμή για να σμιλευτεί το μάρμαρο και να αφηγηθεί ανδραγαθήματα, άθλους και δράματα. Κάθε μνημείο, κάθε λίθος εξιστορούν και μια μοναδική στιγμή της πόλης και των επιφανών ανθρώπων που πέρασαν από αυτήν.

Περιδιαβάζοντας στο κέντρο της Αθήνας, αξίζει να σταθεί ο καθένας μας για λίγο στον Κεραμεικό. Να μην τον αντιμετωπίσει απλώς σαν αρχαιολογικό χώρο, αλλά και σαν ένα ζωντανό, εδώ και αιώνες, κομμάτι της πόλης και σαν το πιο αναπάντεχο διάλειμμα πολιτισμού και ιστορίας στη βιαστική καθημερινότητά μας. Να σταθεί δίπλα στις επιτύμβιες στήλες-έργα τέχνης, να νιώσει τη δροσιά και τις μυρωδιές κάθε εποχής του χρόνου, να περπατήσει επάνω στα ίχνη των αρχαίων δρόμων και να βρει τη δική του γωνιά που θα του προσφέρει ηρεμία και ισορροπία.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω εκ μέρους του Κοινοφελούς Ίδρυματος Ιωάννη Σ. Λάτση τους δύο εξαιρετους συγγραφείς, τους αρχαιολόγους κυρία Ελένη Μπάνου και κύριο Λεωνίδα Μπουρνιά, οι οποίοι μέσα από το άψογα επιμελημένο κείμενό τους μας μεταδίδουν τη βαθιά γνώση τους και την αγάπη τους για το χώρο και την ιστορία του, καθώς και όλους τους εργαζόμενους του Κεραμεικού που κατέβαλαν κάθε δυνατή προσπάθεια προκειμένου να πραγματοποιηθεί η έκδοση αυτή. Οι ευχαριστίες μας απευθύνονται επίσης στο Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, για τη σταθερή υποστήριξη και την εμπιστοσύνη με την οποία περιβάλλει κάθε νέο τόμο του «Κύκλου των Μουσείων», και ασφαλώς σε όλους τους ακούραστους συντελεστές της παραγωγής του βιβλίου.

ΜΑΡΙΑΝΝΑ Ι. ΛΑΤΣΗ

ΣΤΗ ΜΙΚΡΗ ΚΟΙΛΑΔΑ ΤΟΥ ΗΡΙΔΑΝΟΥ, στην Αθήνα, στο «κάλλιστον προάστειον» του Θουκυδίδη, εκτεινόταν ο περίφημος δήμος των Κεραμείων, ο Κεραμεικός. Στον τόπο αυτό γενιές πολλές, από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι την Ύστερη Αρχαιότητα, έθαβαν τους επιφανείς πολίτες, τους τιμημένους μαχητές των πολέμων, τους άλκιμους νέους αθλητές, τις όμορφες αρχόντισσες και τις σεπτές ιέρειες, ιδρύοντας περικαλλή ταφικά μνημεία που επέβαλλαν για αιώνες τη μνήμη πάνω στη λήθη, μέχρι που θάφτηκαν και αυτά από την αττική γη, πριν «ξαναζωντανέψουν» χάρη στην αρχαιολογική σκαπάνη. Στον Δρόμο και στο Δημόσιο Σήμα η αθηναϊκή πολιτεία τιμούσε με επιτάφιους λόγους και αγώνες τους νεκρούς της και με λαμπρές γιορτές τους θεούς, ιδιαίτερα την πολιούχο θεά Αθηνά με την πολυδάπανη πομπή των Μεγάλων Παναθηναίων, που ξεκινούσε από το Πομπείο, στον Έσω Κεραμεικό. Εδώ επίσης, η νεοσύστατη αθηναϊκή δημοκρατία του 5ου αι. π.Χ. άφησε μαρτυρίες για ένα ισχυρό «όπλο» της, τον οστρακισμό. Όλα τα ιδανικά, οι αξίες, το πνεύμα της αρχαίας Αθήνας, θα λέγαμε όλης της αρχαίας Ελλάδας, όπως αυτά μάς αποκαλύπτονται μέσα από τα περίφημα επιτύμβια γλυπτά και επιγράμματα, αλλά και από τα πανέμορφα αττικά αγγεία, συμπυκνώνονται στον Κεραμεικό.

Στη διάρθρωση των κεφαλαίων λάβαμε υπόψη ένα σημαντικό στοιχείο: το τείχος της αρχαίας Αθήνας, που καθόρισε και διαμόρφωσε τη φυσιογνωμία του χώρου και τις χρήσεις που αναπτύχθηκαν σε αυτόν. Μέχρι τα Μηδικά η κοιλάδα του Ηριδανού ήταν μια εκτεταμένη, ήσυχη νεκρόπολη με κάποια ταπεινά κεραμικά εργαστήρια που δεν άφησαν ίχνη. Μετά την οικοδόμηση του τείχους και των δύο σημαντικότερων πυλών –της Ιεράς Πύλης και του Διύλου– στη συγκεκριμένη θέση, η πόλη απέκτησε ασφάλεια και ένα επιβλητικό «πρόσωπο» προς δυσμάς, πολεοδομικές ενότητες με εντυπωσιακά οικοδομήματα, αλλά και το πιο επίσημο νεκροταφείο της. Παράλληλα με την περιγραφή των μνημείων γίνεται προσπάθεια ένταξής τους στο ευρύτερο ιστορικό γίνεσθαι της πόλης. Τη βίωση του αρχαιολογικού χώρου τη συμπληρώνουν τα εκθέματα του μικρού αρχαιολογικού μουσείου, που περιλαμβάνει αριστουργήματα της γλυπτικής και της κεραμικής τέχνης.

Όταν ευγενώς μας προτάθηκε από το Κοινοφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση να αναλάβουμε τη συγγραφή του τόμου που θα περιέγραφε αυτόν τον σπουδαίο αρχαιολογικό χώρο, η χαρά αλλά και η ευθύνη που αισθανθήκαμε ήταν μεγάλη. Ευχαριστούμε από καρδιάς το Ίδρυμα και ιδιαίτερος την κ. Μαριάννα Λάτση, που μεριμνά για την προβολή του πολιτιστικού αποθέματος της Ελλάδας. Ευχαριστούμε επίσης την κ. Ειρήνη Λούβρου για τη φροντίδα της, τον κ. Δημήτρη Καλοκύρη, που παρέλαβε κείμενα και φωτογραφίες και τα συγκρότησε σε καλόγουστο βιβλίο, και φυσικά τον καλλιτέχνη-φωτογράφο κ. Σωκράτη Μαυρομάτη, ο φακός του οποίου ανέδειξε τα αριστουργήματα του Κεραμεικού.

ΕΛΕΝΗ Σ. ΜΠΑΝΟΥ, PhD
ΛΕΩΝΙΔΑΣ Κ. ΜΠΟΥΡΝΙΑΣ, MPhil (Oxon)

ΤΟ ΚΑΛΛΙΣΤΟΝ ΠΡΟΑΣΤΕΙΟΝ

Ο περιφραγμένος αρχαιολογικός χώρος του Κεραμεικού, έκτασης 38,5 περίπου στρεμμάτων, βρίσκεται βορειοδυτικά του κορυφαίου αρχαιολογικού συμπλέγματος «Αρχαία Αγορά-Ακρόπολις» και περικλείει μικρό μόνον τμήμα του αρχαίου δήμου των Κεραμείων. Από επιγραφικές μαρτυρίες προκύπτει ότι τουλάχιστον ως τα ρωμαϊκά χρόνια η λέξη «Κεραμεικός» προσδιόριζε τον αρχαίο δρόμο που οδηγούσε από την Αγορά στην Ακαδημία Πλάτωνος, καθώς και εκτάσεις που γειτόνευαν με αυτόν. Η συγκεκριμένη οδός διερχόταν μέσω του δήμου με το όνομα Κεραμείς, από τον οποίο φαίνεται πως έλαβε το όνομά της. Αν και υπάρχει ασάφεια ως προς τα ακριβή όρια του δήμου, πολλές αρχαίες πηγές ήδη από την Αρχαϊκή περίοδο χωροθετούν τον Κεραμεικό σε συνέχεια της βορειοδυτικής παρυφής της Αρχαίας Αγοράς της Αθήνας, ενώ αναφορές ορισμένων ύστερων συγγραφέων, όπως, μεταξύ άλλων, ο Αρριανός, ο Αθήναιος, ο Λουκιανός, ο Φιλόστρατος και ο Παυσανίας, ονομάζουν Κεραμεικό και την περιοχή εντός των τειχών και συχνά συγχέουν ή ταυτίζουν τις δύο θέσεις. Κατά τον περιηγητή, το όνομα του Κεραμεικού προέρχεται από τον ήρωα Κέραμο, γιο του Διονύσου και της Αριάδνης: *τὸ δὲ χωρίον ὁ Κεραμεικὸς τὸ μὲν ὄνομα ἔχει ἀπὸ ἥρωος Κεράμου, Διονύσου τε εἶναι καὶ Ἀριάδνης καὶ τούτου λεγομένου. Ὡστόσο ο Αρποκρατίων παραδίδει πρώτα την προφανέστερη και εν συνεχεία τη μυθολογική εκδοχή: εἰληφέναι τούτους τούνομα ἀπὸ τῆς κεραμικῆς τέχνης καὶ τοῦ θύειν Κεράμῳ τινὶ ἥρωι.*

ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ ΕΔΑΦΟΥΣ

Η γεωμορφολογία της θέσης του Κεραμεικού διαμόρφωσε από πολύ νωρίς τη χρήση του. Η στάθμη του εδάφους βρίσκεται βαθύτερα σε σχέση με τις όμορες περιοχές και σχηματίζει κοιλάδα. Στα ανατολικά δεσπόζει ο Λυκαβηττός, στα νοτιοανατολικά η ανωφερής Αρχαία Αγορά κλιμακώνεται προς την Ακρόπολη και στον Νότο υψώνονται οι χαμηλοί λόφοι των Νυμφών, της Πνύκας και των Μουσών. Μόνο στα βόρεια και δυτικά ανοίγει ο ορίζοντας, με το όρος Αιγάλεω στο βάθος, και προς τα εκεί βρίσκει διέξοδο ο Ηριδανός, ο μικρός ποταμός που ρέει από τα νοτιοανατολικά, κατά μήκος του αρχαιολογικού χώρου. Μέχρι την κατασκευή της θεμιστόκλειας οχύρωσης, ο ποταμός κυλούσε άναρχα σε φιδίσιες διαδρομές και τον χειμώνα μετατρέποταν σε χείμαρρο που πλημμύριζε την κοιλάδα του Κεραμεικού. Τα χαλαρά εδάφη που άφηγε πίσω της η πλημμύρα καθώς και το ελώδες και κατά συνέπεια ανθυγιεινό περιβάλλον, δυσχέραιναν κάθε προσπάθεια κατοίκησης ή άλλο οικοδομικό έργο (όπως μαρτυρά και το σε υποχώρηση ευρισκόμενο τμήμα του

Ο ταφικός περίβολος του Κοροΐβου με την περίφημη στήλη της Ηγησούς στην Οδό των Τάφων.

προτειχίσματος ακριβώς δίπλα στην κοίτη), ενώ πολύ νωρίς έγινε αντιληπτό ότι ο μαλακός βράχος και η εύσκαπτη αργιλώδης ιλύς γύρω από τον ποταμό προσφερόταν κατεξοχήν για δύο χρήσεις: για την ταφή των νεκρών και για τον προσπορισμό της πρώτης ύλης για την κατασκευή κεραμικών σκευών. Έτσι, ήδη από τα προϊστορικά χρόνια άρχισε η χρήση του χώρου ως νεκροταφείου και κατά τον 10ο αι. π.Χ. αποκρυσταλλώθηκε η ταφική φυσιογνωμία του. Το νερό διαμόρφωσε και τα μόνα σαφή όρια του αρχαίου νεκροταφείου στα δυτικά. Οι ανασκαφές για την κατασκευή του μητροπολιτικού σιδηροδρόμου στη θέση του καταργημένου σταθμού Κεραμεικός, στη συμβολή της Ιεράς Οδού με την Πειραιώς, αποκάλυψαν έκταση έλους τριών περίπου στρεμμάτων, το οποίο τουλάχιστον κατά την Αρχαϊκή και την Κλασική περίοδο (αν όχι νωρίτερα) εμπόδιζε την περαιτέρω ανάπτυξη του νεκροταφείου προς δυσμάς. Τον 4ο αι. π.Χ. τα νερά του έλους υποχώρησαν σημαντικά και έδωσαν τη θέση τους σε εργαστηριακές εγκαταστάσεις και σε έναν επιμήκη περίβολο, που οριοθετούσε πλέον στο σημείο εκείνο το δυτικό πέρασ του νεκροταφείου.

Ταυτόχρονα, η θέση του Κεραμεικού έξω αλλά όχι μακριά από την κατοικημένη περιοχή των πρώτων οικισμών, στα βόρεια της Ακροπόλεως και της Πνύκας, υπήρξε κατάλληλη για την εγκατάσταση κεραμικών κλιβάνων και τη χωροθέτηση γενικότερα εργαστηριακών δραστηριοτήτων. Αγνοούμε πότε ακριβώς ξεκίνησε η καμινευτική δραστηριότητα στον Κεραμεικό, γνωρίζουμε πάντως ότι συνεχίστηκε με διαλείμματα ως τις μέρες μας, μαρτυρώντας την επίμονη παρουσία του Ηφαίστου και της Αθηνάς Εργάνης, για περισσότερο από 2.500 χρόνια, στον ίδιο χώρο!

Η ΡΙΔΑΝΟΣ - ΒΙΟΤΟΠΟΣ

Ο Ηριδανός, ένα από τα τρία ποτάμια της Αθήνας, πήρε το όνομά του από τη σύνθεση δύο στοιχείων, της ινδοευρωπαϊκής ρίζας -δανός, που ενυπάρχει στο όνομα των πρωτοελλήνων Δαναών και σημαίνει «υγρασία, δροσιά, ποταμός», και της ομηρικής, ινδοευρωπαϊκής λέξης ήριον, που σημαίνει ταφικός γήλοφος, τάφος. Πηγάζοντας από τη νότια πλαγιά του Λυκαβηττού κυλάει υπόγεια προς το Σύνταγμα και το Μοναστηράκι, όπου διατηρείται ορατή η εγκιβωτισμένη ρωμαϊκή του κοίτη, και στη συνέχεια με αντλίες παροχετεύεται στον αρχαιολογικό χώρο του Κεραμεικού, μέσω των οδών Αδριανού και Ερμού. Τα κτιστά αναλήμματα της κοίτης του Ηριδανού αποτυπώνουν τις διαχρονικές προσπάθειες διευθέτησης και διαμόρφωσής του. Μέσα στον Κεραμεικό αναδύεται στην επιφάνεια του εδάφους τμήμα του χειμάρρου, ως ρυάκι πια. Χάρη σε αυτό συντηρείται ένα πολύτιμο οικοσύστημα στην καρδιά της μεγαλούπολης, με περίπου 180 διαφορετικά είδη δέντρων και φυτών, στα οποία φωλιάζουν περίπου δέκα είδη πτηνών. Τους θερμούς μήνες του χρόνου ο χώρος γεμίζει από υδρόφιλα έντομα που τρέφουν τους χαρακτηριστικούς πρασινόφρουνους, και κρασπεδωτές χελώνες σε αναπαραγωγικό οίστρο, ενώ τη νύχτα ξεμυτίζουν σκαντζόχοιροι σε αναζήτηση τροφής. Η εικόνα είναι ειδυλλιακή και ο επισκέπτης μπορεί να αισθανθεί ότι βρίσκεται στο «κάλλιστον προάστειον».

Ο Ηριδανός στον Κεραμεικό από τα ανατολικά.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Ός την άνοιξη του 1863 ο Κεραμεικός ήταν γνωστός μόνον φιλολογικά, μέσω των γραπτών μαρτυριών και των αρχαίων κειμένων, κυρίως του Θουκυδίδη και του Πausανία. Πυκνός ελαιώνας απλωνόταν στα δυτικά των Αθηνών ως το Αιγάλεω, ενώ και η όψη του αρχαιολογικού χώρου με τον μικρό ναό της Αγίας Τριάδας ήταν ολότελα διαφορετική από τη σημερινή. Ο αυστριακός αρχαιολόγος και αρχιτέκτονας Alois Hauser (1841-1896) περιγράφει χαρακτηριστικά την εκδρομή που έκανε από την Αθήνα στην Ελευσίνα στις 16 Μαρτίου 1862: «...το ελαιόδασος μέσω του οποίου εξέρχεται κάποιος της Αθήνας, σχηματίζει όμορφες συστάδες δέντρων. Οι κορμοί τους είναι πολύ παχείς και ανήκουν κυρίως σε γέρικα δέντρα. Το έδαφος τριγύρω και σε μεγάλο μέρος του δάσους είναι κατάφυτο με θυμάρι και εδώ κι εκεί φυτρώνουν μικρά όμορφα άνθη, όπως ένα θαυμάσιο είδος ανεμώνης κ.ά. Τον ελαιώνα τον ποτίζει ο Κηφισός» (μτφρ. του συγγραφέως).

Ανασκαφή του Κεραμεικού. Φωτογραφία των αρχών του 20ού αιώνα.

Ολόκληρη η περιοχή του αρχαίου νεκροταφείου καλυπτόταν από επιχώσεις ύψους μέχρι και εννέα μέτρων, πάνω στις οποίες είχαν ανεγερθεί ιδιωτικές κατοικίες, μικρές βιοτεχνίες και καμίνια, καθώς και ένα εργοστάσιο σαπυνοποιίας με τα απορρίμματά του, τη «σταχτοθήκη». Το εργοστάσιο της Γαλλικής Εταιρείας Αεριοφωτος, το γνωστό «Γκάζι», είχε μόλις αρχίσει να οικοδομείται. Οι χαμηλοί λόφοι του Κεραμεικού και της Αγίας Τριάδας αποτελούσαν πεδίο πρόσφορο για αμμοληψίες, ενώ ήδη από τον Δεκέμβριο του 1861 είχαν έρθει στο φως σποραδικά αρχαία ευρήματα κατά τη διάνοιξη της οδού Πειραιώς, μεταξύ των οποίων και ο επιτύμβιος ναΐσκος του Αριστοναύτη στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

Μοιραία για τον εντοπισμό του αρχαίου νεκροταφείου στάθηκε η τυχαία ανακάλυψη, το 1863, της ψηλής μαρμάρινης ανθεμωτής στήλης του μετοίκου Αγάθωνος, γεγονός που κατέγραψε στην *Αρχαιολογική Εφημερίδα* του ίδιου έτους ο Αθ. Ρουσσόπουλος, καθηγητής της Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και σύμβουλος της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Ο Ρουσσόπουλος υποψιάστηκε αμέσως τη σπουδαιότητα της ανακάλυψης, την οποία ενίσχυσε το ίδιο έτος η εύρεση του ταφικού μνημείου του Δεξίλεω, γεγονός που του επέτρεψε να δηλώσει με βεβαιότητα ότι «ενταύθα εν τω Κεραμεικῷ εσμέν»! Προς επίρρωση του ισχυρισμού του και διάλυση κάθε αμφιβολίας ήρθε στο φως, το 1872, μια μαρμάρινη στήλη με την επιγραφή: «ΟΡΟΣ ΚΕΡΑΜΕΙΚΟΥ», ιστάμενη κατά χώραν ακριβώς δίπλα στο τείχος.

Η περιοχή του Τριτοπατρείου κατά τις ανασκαφές του 1910. Λόγω της εύρεσης κτιστής πώρινης θήκης, που φαίνεται κάτω αριστερά, θεωρήθηκε πως η περιοχή εντασσόταν στο Τριτοπατρείο. Κάτω δεξιά κτιστός αγωγός της Ύστερης Αρχαιότητας. Στο βάθος η Οδός των Τάφων και το εργοστάσιο αεριοφωτος (Γκάζι). Επάνω δεξιά η πρώτη εκκλησία της Αγίας Τριάδος.

Ο ταφικός περίβολος του Λυσιμαχίδη. Αρχές του 20ού αιώνα.

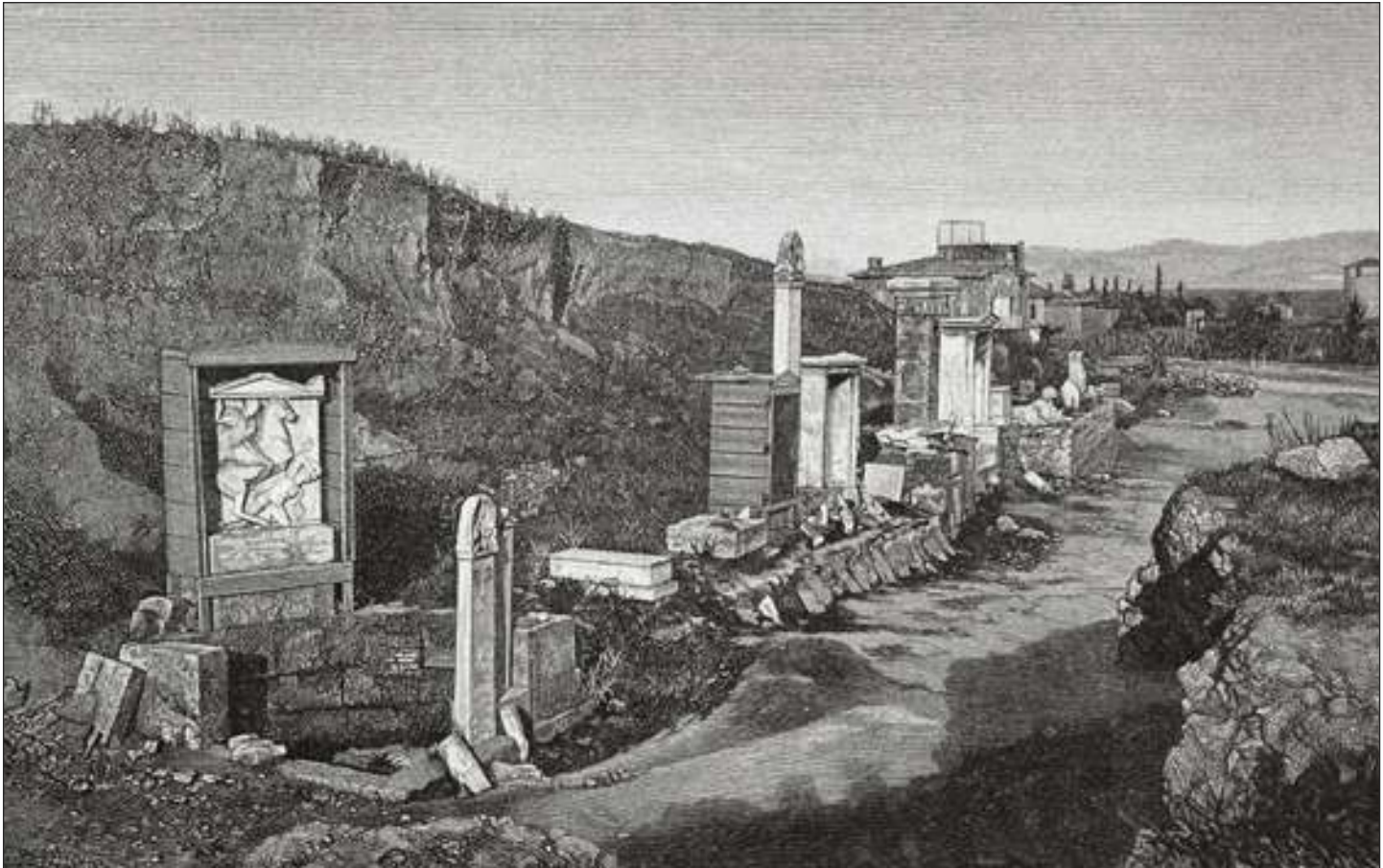
Οι συστηματικές ανασκαφές στον Κεραμεικό από την Αρχαιολογική Εταιρεία, υπό τη διεύθυνση των Στ. Κουμανούδη, Κ. Δ. Μυλωνά, Β. Στάη και Γ. Οικονόμου, διήρκεσαν από το 1870 έως το 1913 και έφεραν στο φως μεγάλο τμήμα του αρχαίου νεκροταφείου, καθώς και αρκετά επιβλητικά επιτύμβια μνημεία (τα οποία σήμερα στεγάζονται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και στο Επιγραφικό Μουσείο), τα τείχη, τις πύλες και το Πομπείο. Η Εταιρεία μερίμνησε για την απαλλοτρίωση, περίφραξη και διασφάλιση του χώρου, καθώς και για τη συντήρηση και ανάταξη των μνημείων, απασχολώντας επιστήμονες όπως οι Α. Brueckner, Α. Struck, F. Noack, Ν. Μπαλάνος, Α. Ορλάνδος, Ε. Ziller και οι γλύπτες αδελφοί Φυτάλη.

Πληροφορίες για τον αρχαιολογικό χώρο κατά τα πρώτα χρόνια των ανασκαφών δίνουν ορισμένες γκραβούρες και υδατογραφίες του 19ου αιώνα, όπως του Ch. Barbant και του Α. Γιαλλινά, καθώς και η γκραβούρα ανωνύμου, που δημοσιεύτηκε τον Δεκέμβριο του 1886 στο περιοδικό *Έσπερος της Λειψίας*. Αρκετά επιστολικά δελτάρια με όψεις των ανασκαφών κυκλοφόρησαν στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, ενώ τα αρχαία επιτύμβια γλυπτά ενέπνευσαν σύγχρονους γλύπτες για να φιλοτεχνήσουν σήματα τάφων στο Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών και σε κοιμητήρια του εξωτερικού. Τέλος, ενδεικτικό της συγκίνησης για την ανακάλυψη του προγονικού νεκροταφείου των Αθηναίων –του «νεκροταφείου της Αγίας Τριάδας», όπως ήταν τότε γνωστή η

Ο ταφικός περίβολος του Διονυσίου, από τον δήμο του Κολλυτού, στην Οδό των Τάφων. Αρχές του 20ού αιώνα.

θέση— και του διεθνούς αντικτύπου που αυτή είχε, υπήρξε η επιλογή της για την επίσημη υποδοχή του δεκαοκταετούς βασιλέως Γεωργίου Α΄ και για την τελετή παράδοσης των κλειδιών της πόλης στον νεαρό μονάρχη, που αποβιβάστηκε στις 30 Οκτωβρίου 1863 στον Πειραιά, ένα γεγονός που κατέγραψε το περιοδικό *Illustrated London News*.

ΓΕΡΜΑΝΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ

Το 1913, η ελληνική κυβέρνηση, διά του Υπουργείου Παιδείας, ανέθεσε την ευθύνη των ανασκαφών του Κεραμεικού στο Αυτοκρατορικό Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο της Αθήνας, το οποίο επωμίστηκε ταυτόχρονα την υποχρέωση της προστασίας, συντήρησης, αποκατάστασης και μελέτης των ευρημάτων. Πρώτοι διευθυντές των ανασκαφών ανέλαβαν ο Α. Brueckner και ο Η. Knackfuss, οι οποίοι μέχρι το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου είχαν αποκαλύψει τον Δρόμο και στη νότια παρυφή του τον Τάφο των Λακεδαιμονίων (που όμως ταυτίστηκε μόλις το 1930). Μετά τη διακοπή που μοιραία έφερε ο πόλεμος, οι ανασκαφές επαναλήφθηκαν το 1926 με δωρεές του γερμανοαμερικανού βιομηχάνου δρ. Gustav Oberländer. Ο Α. Brueckner και ο Κ. Kübler αποκάλυψαν πλήρως το Πομπείο και λίγα χρόνια αργότερα ο Κ. Kübler και ο Β. Kraiker ανέσκαψαν την υπομυκηναϊκή νεκρόπολη κάτω από το Πομπείο. Τη δεκαετία του 1930 ο Κ. Kübler ερεύνησε ενδελεχώς το ύψωμα κάτω από το εκκλησάκι της Αγίας Τριάδας, που κατεδαφίστηκε το 1931 και αντικαταστάθηκε αργότερα από μια νέα, μεγαλύτερη εκκλησία.

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, το 1955, ο νέος διευθυντής D. Ohly επικεντρώθηκε στη διερεύνηση του Δρόμου, σε έκταση που απαλλοτριώθηκε προς τούτο με χρήματα του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Κοινο-

Η Οδός των Τάφων, από τα ανατολικά. Η επιτύμβια στήλη του Δεξίλεω και άλλα μνημεία εγκιβωτισμένα σε ξύλινα κιβώτια. Χαρακτικό του Ch. Barbant, 1863.

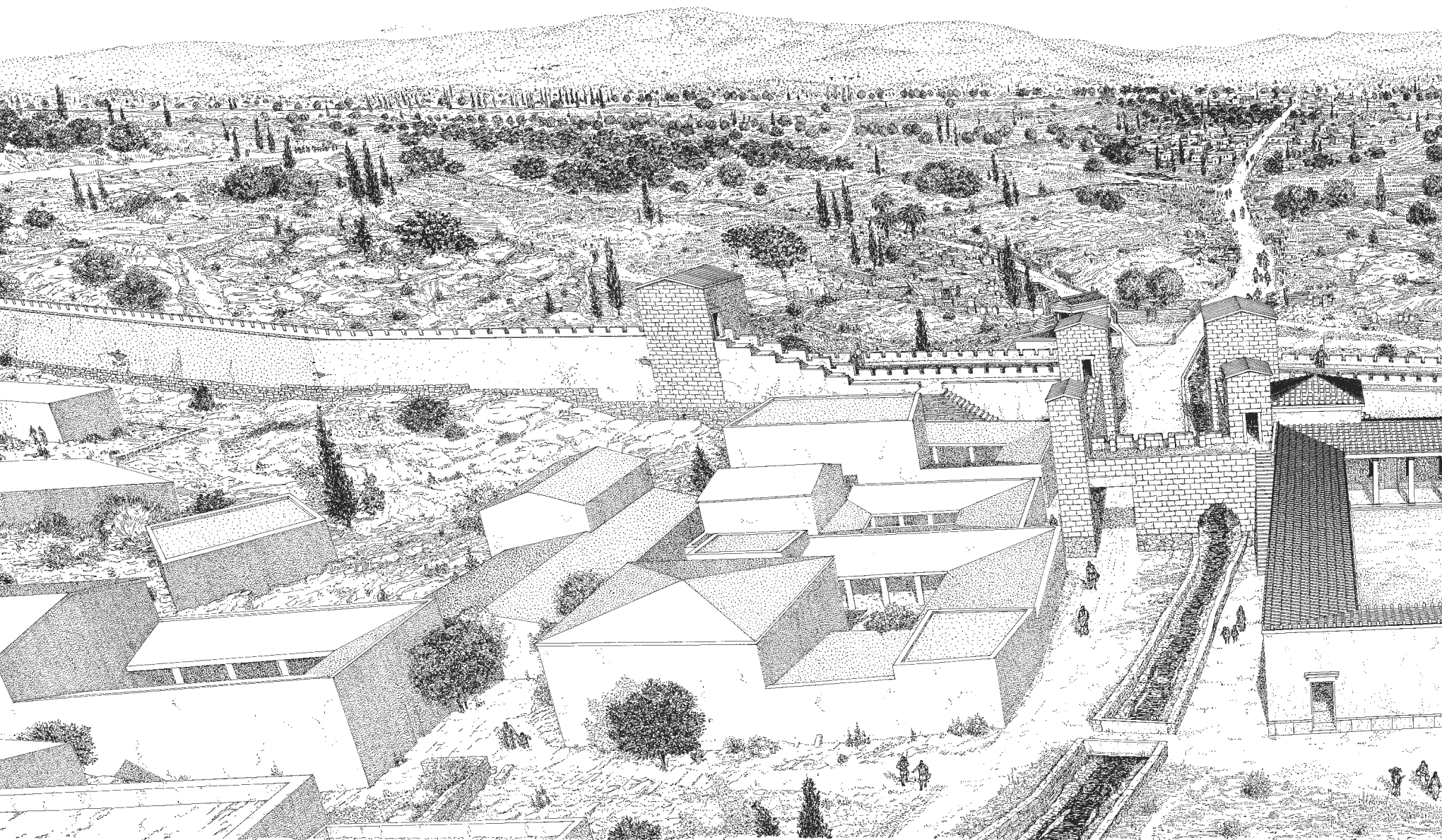
βουλίου, αλλά και σε έρευνες στην Οδό των Τάφων, στη λεγόμενη Νότια Οδό και στην περιοχή δυτικά του Πομπείου. Ο F. Willemssen, ο οποίος διαδέχτηκε τον D. Ohly ως νέος διευθυντής από το 1961 ως το 1975, ανέσκαψε στα δυτικά της Ιεράς Οδού ως την οδό Πειραιώς, τη νεκρόπολη στον λεγόμενο Νότιο Λόφο, την περιοχή εμπρός από τα τείχη, όπου μεταξύ του Δρόμου και της Ιεράς Οδού βρέθηκαν χιλιάδες όστρακα οστρακισμού, καθώς και τα θεμέλια δύο πύργων του Διπύλου, απ' όπου προέκυψαν σημαντικά βάρθρα αρχαϊκών μνημείων. Η U. Knigge, η οποία ανέλαβε τη διεύθυνση των ανασκαφών από το 1975 και για μια εικοσαετία, ερεύνησε το προς την πόλη τμήμα της Ιεράς Οδού, όπου με χρήματα του Ιδρύματος Volkswagen απαλλοτριώθηκαν παλαιά κτήρια για τον σκοπό αυτό. Την άνοιξη του 2002, υπό τη διεύθυνση του W.-D. Niemeyer ήρθαν στο φως, εμπρός από την Ιερά Πύλη, εξαιρετικά αρχαϊκά γλυπτά, ενώ η απρόσμενη ανακάλυψη δύο γυναικείων εικονιστικών προτομών των ρωμαϊκών χρόνων στο βάθος ενός πηγαδιού από τη νέα διευθύντρια των ανασκαφών δρ. J. Stroszeck, μόλις το 2013, ήρθε ως επιστέγασμα ακριβώς ενός αιώνα ερευνών του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στον Κεραμεικό, καταδεικνύοντας ότι η ανασκαφή ενός διαστήματος νεκροταφείου επιφυλάσσει πάντα εκπλήξεις.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ

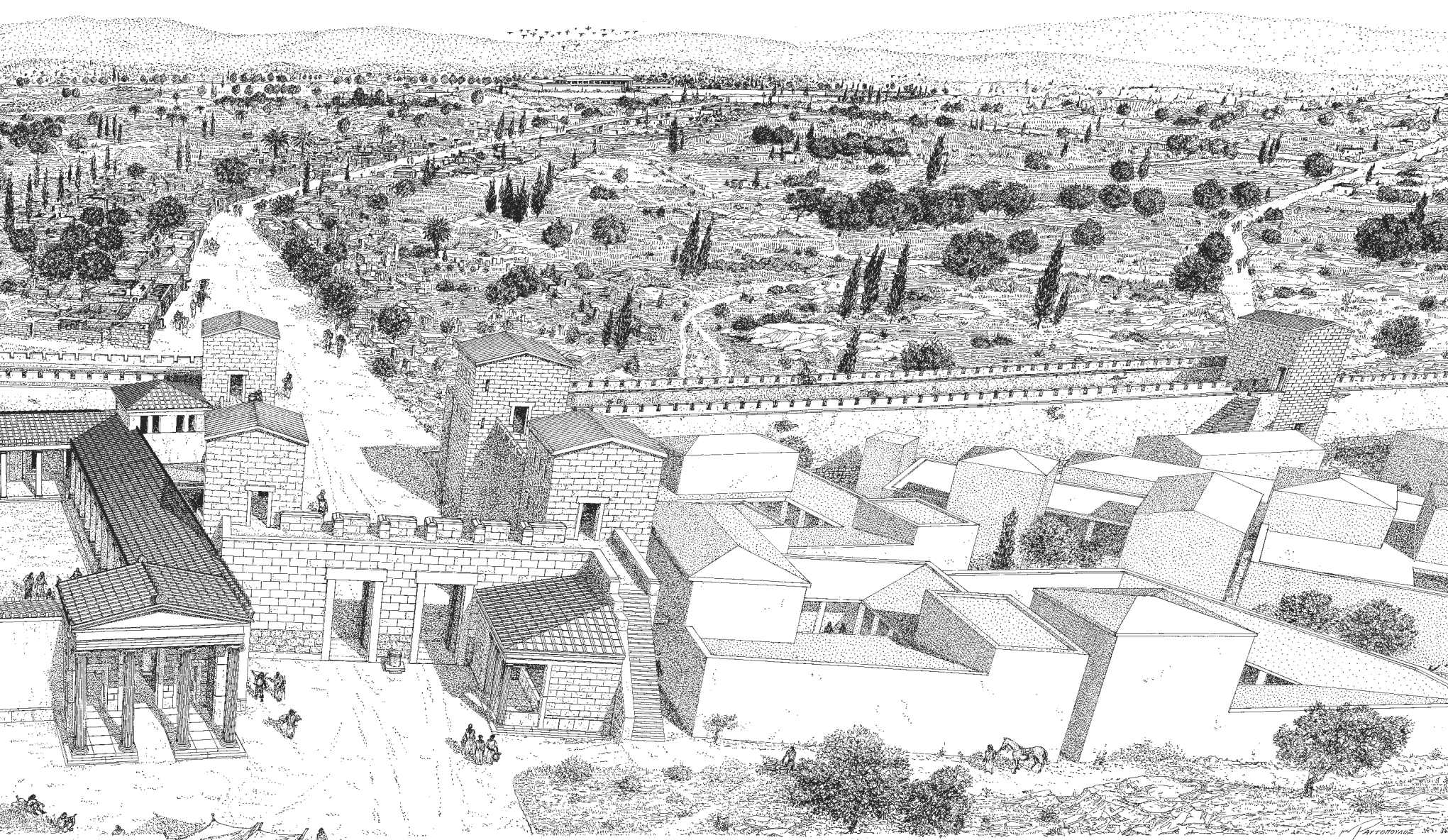
Το Μουσείο του Κεραμεικού κτίστηκε το 1938 με δωρεά του Gustav Oberländer σε σχέδια του αρχιτέκτονα των ανασκαφών H. Johannes. Το 1963 απέκτησε νέους βοηθητικούς χώρους με την υποστήριξη του Ιδρύματος των αδελφών Boehringer. Η έκθεση οργανώθηκε κατά ταφικά σύνολα σε διδακτικές ενότητες με χρονολογική διαδοχή. Τη συγκεκριμένη λογική σεβάστηκε και η νέα έκθεση που οργανώθηκε από την Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και εγκαινιάστηκε στις 9 Αυγούστου 2004. Η νέα έκθεση αρθρώνεται σε πέντε ενότητες γύρω από ένα φωτεινό αίθριο, στη μέση του οποίου δεσπόζει το εμβληματικό γλυπτό του ταύρου.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ - Γ' ΕΠΚΑ

Τον συντονισμό και την εποπτεία της δραστηριότητας του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στον Κεραμεικό και τη γενικότερη μέριμνα για την ασφάλεια και καλή διαχείριση του αρχαιολογικού χώρου και του μουσείου ασκεί το Υπουργείο Πολιτισμού διά της Γ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Παράλληλα, η Εφορεία προωθεί εκπαιδευτικές και ενημερωτικές δράσεις για την προσέγγιση και την προσέλκυση του νεανικού ιδιαίτερα κοινού και διευκολύνει την πρόσβαση κάθε ενδιαφερομένου –ειδικού επιστήμονα ή μη– στον πολιτιστικό πλούτο που διακονεί. Σε αγαστή συνεργασία με το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, η Εφορεία έχει ως πρώτιστο μέλημα τη συντήρηση και ανάταξη εκείνων των μνημείων του αρχαιολογικού χώρου που έχουν υποφέρει περισσότερο από τον χρόνο· πρόκειται για το προτείχισμα, τα αναλήμματα του Ηριδανού ποταμού, τα κονιάματα των ταφικών περιβόλων, τον ταφικό ναΐσκο του Αγάθωνος και τα ψηφιδωτά δάπεδα των εστιατορίων του Πομπείου.

Σχεδιαστική αναπαράσταση του Κεραμεικού όπως φαινόταν από ανατολικά κατά την Ύστερη Κλασική-Ελληνιστική περίοδο. (Σχέδιο Κ. Ραφτόπουλου.) Σε πρώτο επίπεδο ο Έσω Κεραμεικός, το τείχος με τις πύλες του. Στο κέντρο δεσπόζει το Πομπείο. Δεξιά του το μνημειώδες Δίπυλο ή Θριάσιες Πύλες, απ' όπου περνούσε ο Δρόμος, η ευθεία οδός, για την Ακαδήμεια. Αριστερά του Διπύλου, η Ιερά Πύλη, απ' όπου διερχόταν η νέα κοίτη του Ηριδανού και η Ελευσινάδε Οδός, που οδηγούσε στο ιερό της Δήμητρος και της Κόρης στην Ελευσίνα. Εκατέρωθεν των πυλών πολυτελείς οικίες πλούσιων Αθηναίων.

Σε δεύτερο επίπεδο, ο Έξω Κεραμεικός, το κατεξοχήν κλασικό νεκροταφείο με τους τύμβους, τους ταφικούς περιβόλους και το Ιερό των Τριτοπατρέων στην ευθεία, ακριβώς μπροστά στην Ιερά Πύλη. Εκεί η Ιερά Οδός διχαζόταν και το νότιο σκέλος της, η Οδός των Τάφων, οδηγούσε προς τον Πειραιά. Στα κράσπεδα αυτών των οδών υψώθηκαν περικαλλή ταφικά μνημεία, ενώ το Δημόσιο Σήμα αναπτύχθηκε κατά μήκος του Δρόμου.

Ο ΚΕΡΑΜΕΙΚΟΣ ΜΕΧΡΙ ΤΑ ΜΗΔΙΚΑ

Π Ρ Ο Σ Τ Η Δ Ύ Σ Η

Έχει γίνει δεκτό από όλους τους ερευνητές ότι γύρω στο 1900 π.Χ. στον ελλαδικό ηπειρωτικό χώρο, επομένως και στην Αττική, είχαν ήδη εγκατασταθεί οι φορείς του πρώτου ελληνικού πολιτισμού που μιλούσαν μία πρώιμη μορφή ελληνικής γλώσσας και παρουσίαζαν τα πνευματικά χαρακτηριστικά, ήθη και έθιμα της ελληνικής φυλής. Η μετέπειτα μεγάλη ανάπτυξη των Αθηνών και των συνδεδεμένων με αυτήν ιστορικών κτηρίων ήταν η αιτία της αφανίσεως σχεδόν όλων των καταλοίπων των μεσοελλαδικών χρόνων από την Ακρόπολη των Αθηνών και τη γύρω περιοχή.

Η παμπάλαιη δοξασία σε πολλούς μεσογειακούς λαούς ήθελε τα νεκροταφεία να αναπτύσσονται προς τη Δύση, αφού και ο θάνατος λογίζεται η δύση της ζωής. Οι αρχαιότερες ταφές στο δυτικό προάστιο της πόλης, τον Κεραμεικό, ήταν μεμονωμένες και ανάγονται στην καμπή από την τρίτη στη δεύτερη προχριστιανική χιλιετία, δηλαδή στη Μεσοελλαδική περίοδο. Τότε που εμφανίστηκαν οι θρυλικοί Μινύες, πανάρχαιο ελληνικό φύλο, με ζηλευτές ικανότητες στα τεχνικά έργα και την αγγειοπλαστική. Χαρακτηριστικοί είναι οι δύο ρυθμοί της κεραμεικής, ο αμαυρόχρωμος και η φαιά κατηγορία ή μινυακή που ανακαλεί μεταλλικά πρότυπα. Δύο τάφοι βρέθηκαν στην ανηφορική νότια όχθη του Ηριδανού. Ο ένας, κάτω από τον λεγόμενο Νότιο Λόφο, είναι τετράγωνος κτιστός με μικρό δρομίσκο που οδηγεί στον ταφικό θάλαμο, μια μορφή που μπορεί να θεωρηθεί πρόδρομος του μετέπειτα μυκηναϊκού κτιστού θολωτού τάφου. Ο άλλος, λίγο δυτικότερα, είναι απλός λάκκος, και ανήκε σε κάποιο παιδάκι, με κτερίσματα από διάφορα αγγεία.

Μ Ύ Κ Η Ν Α Ϊ Κ Η Π Ε Ρ Ι Ο Δ Ο Σ

Τον δέκατο τρίτο αιώνα π.Χ. ισχυρό «πελασγικό» τείχος περιέβαλλε το βραχώδες έξαρμα της Ακρόπολης για να προστατεύει το μέγαρο του Αθηναίου άνακτος, του Μενεσθέα, που είχε λάβει μέρος με πενήντα πλοία στην τρωική εκστρατεία, όπως μας διηγείται ο Όμηρος στον νηών κατάλογο της Ίλιάδος (Β 487-760). Όμως και εδώ τα μυκηναϊκά λείψανα είναι λίγα και φθαρμένα από τις μεταγενέστερες χρήσεις και ουδόλως αντάξια του ένδοξου προϊστορικού παρελθόντος. Τα ίχνη της μυκηναϊκής παρουσίας στον Κεραμεικό είναι λίγη κεραμεική και ψευδόστομοι αμφορείς με τη διακόσμηση σχηματοποιημένων φυτικών μοτίβων, ενδείξεις υπάρξεως κάποιου θαλαμοειδούς τάφου, που κατεστράφη από τους κτίστες του κατοπινού Διπύλου, παρόμοιου με τους τάφους που ανασκάφηκαν, σε σημαντικό νεκροταφείο, στη ΒΔ παρυφή της μετέπειτα Αρχαίας Αγοράς των Αθηνών.

Μαρμάρινη σφίγγα, επίστεψη επιτύμβιας στήλης. Από την επένδυση της όχθης του Ηριδανού στην περιοχή της Ιεράς Πύλης. Μέσα του 6ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. Ρ 1050.

Ο ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟΣ

Περίπου εκατόν είκοσι τάφοι πολύ διαφορετικής μορφής από τους τάφους της προηγούμενης περιόδου, Πσκαμμένοι στη βόρεια όχθη του Ηριδανού, στην περιοχή όπου αργότερα κτίστηκαν η Ιερά Πύλη και το Δίπυλο και κάτω από το μετέπειτα Πομπείο, οδηγούν στη σκέψη ότι ανήκουν σε έναν οικισμό του 11ου αι. π.Χ. που πρέπει να βρισκόταν κάπου στα βόρεια της Ακρόπολης. Οι ενταφιασμοί πραγματοποιούνται είτε σε απλούς λάκκους, σπάνια επενδυμένους με πλάκες και καλυμμένους με μικρούς χωματίνους λοφίσκους (ήρλια), είτε σε λακκοειδείς τάφους με ελεύθερα τοιχώματα που καλύπτονται με πλάκες. Ο νεκρός, τοποθετημένος εκτάδην και με τα χέρια διπλωμένα στο στήθος, στρέφει το βλέμμα προς τον Νότο, τη μετέπειτα Ελευσινία οδό, που ένωσε την Αθήνα με την Ελευσίνα. Δειλά εμφανίζεται και το έθιμο της καύσεως με τεφροδόχο αγγείο, που στην αμέσως επόμενη περίοδο, την Πρωτογεωμετρική, θα επικρατήσει εξ ολοκλήρου, κυρίως για τους ενήλικους. Στους ενταφιασμούς πάντως οι συγγενείς των νεκρών, συνεχίζοντας τη μυκηναϊκή παράδοση, εναποθέτουν πληθώρα κτερισμάτων, κυρίως αγγείων (και σπανιότερα χάλκινων) που ανήκουν σε ανοιχτούς και κλειστούς τύπους, για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες του νεκρικού γεύματος που ακολουθούσε την ταφή και δεν αποκλίνουν καθόλου των μυκηναϊκών προτύπων, με χαρακτηριστικότερο εκπρόσωπο τον ψευδόστομο αμφορέα με κομβίο στο ψευδοστόμιο, ο οποίος σύντομα θα αντικατασταθεί από τη λήκυθο. Άλλα

Μόνωτο ολόβαφο κύπελλο με επίθετη λευκή διακόσμηση που μόλις διακρίνεται, έντονα επηρεασμένη από μινωικά πρότυπα. Από παιδικό τάφο βόρεια της Οδού των Τάφων. Περί το 2000 π.Χ. Αρ. ευρ. 645.

αγγεία που συνοδεύουν συχνότατα τον νεκρό είναι οι αμφορείς με κάθετες λαβές ή αμφορείς με οριζόντιες, διακοσμημένοι με απλές κυματοειδείς ταινίες ή ομόκεντρα ημικύκλια, η λήκυθος, σχήμα που ουσιαστικά εμφανίστηκε στην Ύστερομυκηναϊκή περίοδο, διακοσμημένη με διαγραμμισμένα τρίγωνα και ρόμβους, η οινόχρη, το κύπελλο και ο σκύφος. Ενώ είναι σαφής ο απόηχος του μυκηναϊκού κόσμου, τώρα οι αγγειοπλάστες πειραματίζονται και με νέες μεθόδους για ένα ακόμη καλύτερο αισθητικό αποτέλεσμα. Χρησιμοποιούν ταχύτερο τροχό και έτσι τα κλειστά αγγεία αποκτούν αρμονικό ωσειδές σχήμα, ενώ για την ακρίβεια των κυκλικών διακοσμητικών σχεδίων ο διαβήτης, στο δεύτερο σκέλος του οποίου έχουν προσαρμοστεί πολλαπλά πινέλα, αποτελεί αθηναϊκή καινοτομία που θα υιοθετηθεί απόλυτα κατά την Πρωτογεωμετρική περίοδο. Κάποια ασυνήθιστα στον ελλαδικό χώρο σχήματα αγγείων, όπως ο πτηνόμορφος ασκός, ο κυλινδρικός αμφορέας («μπουκάλι») και το ομοίωμα τριποδικού λέβητα, που ανήκουν όμως στο κυπριακό κεραμεικό ρεπερτόριο του 1050 π.Χ. και τα οποία βρέθηκαν σε τάφους του Κεραμεικού, αποτελούν αδιάψευστους μάρτυρες της επιδράσεως του κυπρογεωμετρικού ρυθμού πάνω στον υπό διαμόρφωση πρώιμο πρωτογεωμετρικό αττικό ρυθμό. Η επαφή με την Κύπρο δεν ήταν χρήσιμη μόνο για το μπόλιασμα με νέα σχήματα και διακοσμητικό λεξιλόγιο στην κεραμική, αλλά και για την εισαγωγή της τεχνολογίας της κατεργασίας του σιδήρου στους αθηναίους μεταλλουργούς του 11ου αι. π.Χ. Ένα κιβωτίδιο είναι απόηχος των μεγάλων μυκηναϊκών λαρνάκων.

Ψευδόστομος αμφορέας με σφαιρικό σώμα και σχηματοποιημένα φυτικά μοτίβα. Υπήρξε συνηθέστατο κτέρισμα των μυκηναϊκών τάφων και περιείχε αρωματισμένο λάδι. Αρχές του 13ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 534.

Ολόβαφος υπομυκηναϊκός σκύφος. Μέσα του 11ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 499.

Δεν είναι τυχαίο ότι οι τάφοι της τελευταίας πεντηκονταετίας της δεύτερης χιλιετίας εντυπωσιάζουν με τον πλούτο των χάλκινων (συνηθέστερα) και σιδερένιων (σπανιότερα) κοσμημάτων, όπως των δακτυλιδιών, των περονών και των πορπών.

Η πληθώρα των συστηματικά διατεταγμένων τάφων δείχνει σε γενικές γραμμές ότι η κοινωνία διέθετε κάποια οργάνωση, αλλά δεν υπάρχει πρόνοια για διαχωρισμό των τάφων σε σχέση με την κοινωνική θέση του θανόντος· επομένως μάλλον μιλάμε για μια λιτή αταξική κοινότητα. Υπέρ αυτού του συμπεράσματος ενδεχομένως συνηγορεί και το γεγονός ότι και τα ταφικά αγγεία είναι εσκεμμένα λιτά διακοσμημένα, διότι δεν προορίζονται να εξυπηρετήσουν τη μετά θάνατο προβολή του νεκρού στο κοινωνικό σύνολο, παρά μόνο να λειτουργήσουν ως κτερίσματα. Ο αριθμός των τάφων δείχνει αύξηση του πληθυσμού, αλλά τα κτερίσματα είναι φτωχότερα σε σχέση με αυτά της προηγούμενης Μυκηναϊκής περιόδου. Οι ανασκαφές στον Κεραμεικό αλλά και στη γειτονική Αγορά και σε άλλα σημεία της Αθήνας αποκάλυψαν συστάδες τάφων που θα αντιστοιχούσαν σε ισάριθμες οικιστικές ενότητες.

Από τους αρχαίους συγγραφείς παραδίδεται ότι η διαμόρφωση του οικιστικού μοντέλου σε μικρές κοινότητες (κῶμες) οφείλεται στον μυθικό βασιλιά Κέκροπα, που συνοίκησε τους σποράδην κατοικούντες την Αττική σε δώδεκα πόλεις. Μία από τις πόλεις ήταν η Κεκροπία (ή Αθήνη, ονομασία αναφερόμενη και από τον Όμηρο), στην οποία ο μέγιστος ήρωας του αττικού μυθικού κύκλου και τελευταίος μυθικός βασιλιάς της Αθήνας, ο Θησέας, υπήγαγε τις άλλες ένδεκα (γι' αυτό και ο πληθυντικός Ἀθηναί) και δημιούργησε τον περίφημο «συνοικισμό» των Αθηνών. Ενώ δεν είναι εύκολο να διακριβωθεί πότε συντελέστηκε η συνοίκηση αυτή, φαίνεται ότι τα αρχαιολογικά δεδομένα συνηγορούν για τη χρονική περίοδο από τα μέσα του 11ου μέχρι και του 10ου αι. π.Χ. Μετά τη διάλυση του φεουδαλικού συστήματος του μυκηναϊκού κόσμου και την πτώση του άνακτος (Φαναξ των πινακίδων γραμμικής Β) που ήλεγχε την Αττική από την οχυρωμένη Ακρόπολη, οι τοπικοί άρχοντες, οι βασιλείς (pa-si-re-u στα μυκηναϊκά αρχεία), ανέλαβαν τη διοίκηση των κοινοτήτων.

Παρά τη διοικητική διαίρεση υπάρχει ωστόσο μια αδιάσπαστη ενότητα της φυλετικής συνθέσεως του αττικού πληθυσμού, από τους Αχαιούς και Πρωτοΐωνες των μυκηναϊκών χρόνων στους αμιγώς Ίωνες, που διαμορφώνουν ήδη από την εποχή αυτή ένα φυλετικό κράτος διαιρούμενο σε φρατρίες, οι οποίες με τη σειρά τους περιελάμβαναν έναν αριθμό γενών. Από τα περίχωρα της Αττικής μετοίκησαν τα καλύτερα γένη των ευπατριδών, όπως για παράδειγμα οι Σκαμβωνίδες από το Θριάσιο πεδίο ή οι Κεφαλίδες από τον Θορικό, των οποίων τον ταφικό περίβολο θα περιγράψουμε παρακάτω με αφορμή το πασίγνωστο ταφικό σήμα του πολεμιστή Δεξίλεω. Αντιστοίχως έφεραν και τις λατρείες τους και ίδρυσαν ισάριθμα ιερά στον βράχο της Ακροπόλεως και πέριξ αυτού.

Υπομυκηναϊκός ψευδόστομος αμφορέας με κομβίο στο ψευδοστόμιο και σχηματοποιημένη φυλλοφόρο ταινία. Μέσα του 11ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 3890.

Λήκυθος άτεχνα πλασμένη με ομόκεντρα ασύμμετρα ημικύκλια στον ώμο. Τέλος του 11ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 3896.

Ψευδόστομος αμφορέας με κομβίο στο ψευδοστόμιο. Κατά μία άποψη οι κατακόρυφες κυματοειδείς γραμμές, που αποτελούσαν χαρακτηριστική διακόσμηση των μυκηναϊκών λαρνάκων, υποδήλωναν τους κομμένους γυναικείους πλοκάμους με τους οποίους πιθανότατα στόλιζαν τις λάρνακες και τα ταφικά αγγεία. 11ος αι π.Χ. Αρ. ευρ. 508.

Υπομυκηναϊκός κυλινδρικός αμφορέας με ψηλό λαιμό («μπουκάλι»), εμπνευσμένος από τα κυπριακά κεραμικά εργαστήρια του 11ου αι. π.Χ. Μέσα του 11ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 507.

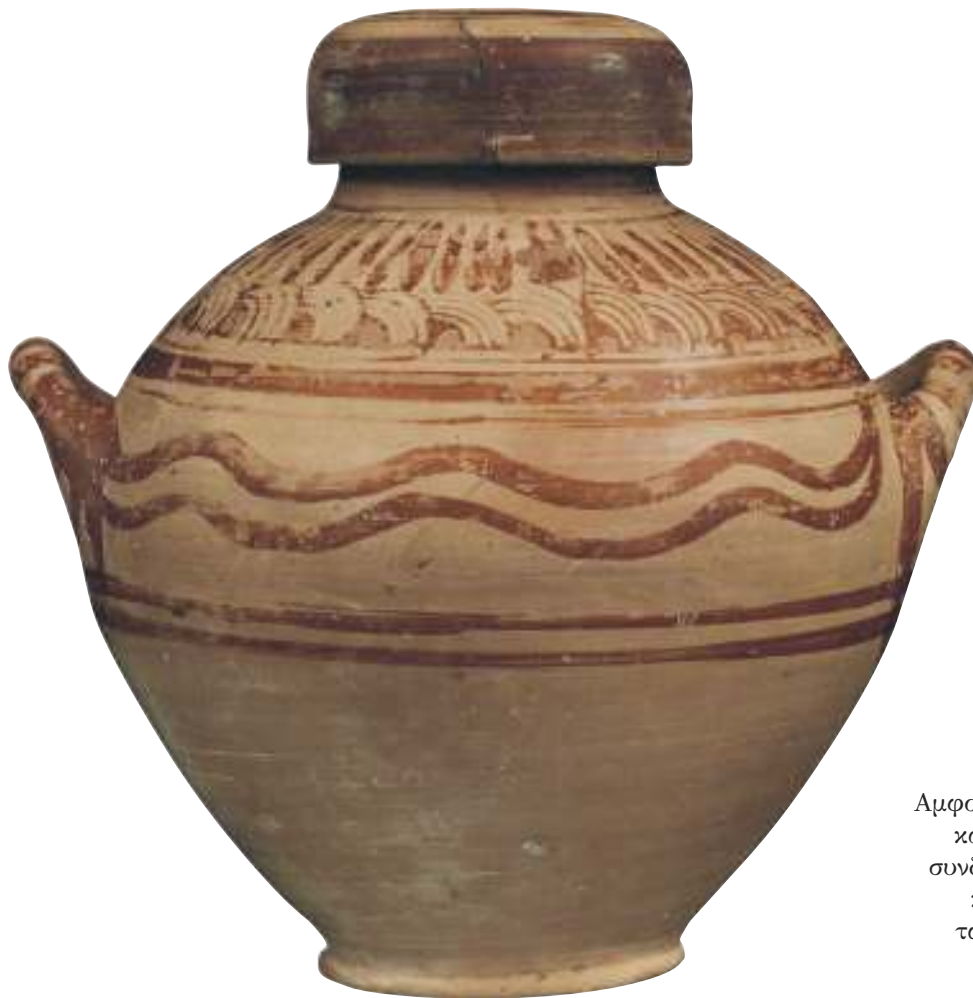

Ομοίωμα τριποδικού λέβητα με διακόσμηση «τρίγλυφο-μετόπη», γνωστή από τις τοιχογραφίες των μυκηναϊκών ανακτόρων. Και ο τύπος αυτός προέρχεται από την υστεροκυπριακή III Β κεραμική παράδοση. Τέλος του 11ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 554.

Πτηνόμορφος ασκός διακοσμημένος με ομόκεντρα ημικύκλια. Ο τύπος του αγγείου ανήκει στην κυπριακή κεραμική παράδοση. Μέσα του 11ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 535.

Αμφορέας με οριζόντιες λαβές στην κοιλιά και πώμα. Η διακόσμησή του αποτελεί συνδυασμό τυπικών μυκηναϊκών μοτίβων και υπομυκηναϊκού μοτίβου στη ζώνη των λαβών. 11ος αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 420.

ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΕΝΟΣ ΔΗΜΟΥ

Οι κάτοικοι του οικισμού που ζούσαν στις βόρειες υπώρειες του λόφου της Ακροπόλεως και προηγουμένως έθαβαν τους νεκρούς τους στη βόρεια όχθη του Ηριδανού, κατά την Πρωτογεωμετρική περίοδο, δηλαδή από το τέλος του 11ου αιώνα π.Χ. μέχρι και το τέλος του 10ου αιώνα, άρχισαν να χρησιμοποιούν ως χώρο ταφής την επίπεδη νότια όχθη του ποταμού. Το χρονικό αυτό διάστημα στα ταφικά έθιμα συντελείται μια ιστορική αλλαγή που αποτυπώνεται και στα ομηρικά κείμενα: η ταφή αντικαθίσταται από την καύση. Πενήντα τάφοι έχουν βρεθεί που ανήκουν σε αυτή την εποχή. Η διαδικασία της δημιουργίας ενός τάφου ενήλικος περιελάμβανε αρχικά τη διάνοιξη μιας τετράγωνης τάφρου, όπου σε μία άκρη της σκαβόταν ένας στρογγυλός λάκκος για το τεφροδόχο αγγείο. Η πυρά βρισκόταν δίπλα και μετά την ολοκλήρωση της καύσεως τα καμένα οστά και η στάχτη τοποθετούνταν στην τεφροδόχο μαζί με μικρά κτερίσματα, όχι όμως αγγεία, και τέλος η τεφροδόχος τοποθετούνταν στον μικρό λάκκο. Τα υπολείμματα της πυράς ρίχνονταν στην τάφρο και ταυτόχρονα γινόταν και απόθεση πήλινων αγγείων (κτερισμάτων). Συνήθως το τεφροδόχο αγγείο ήταν αμφορέας με κάθετες ή οριζόντιες λαβές, τον οποίο σφράγιζαν με πλάκα, και προς το τέλος του δέκατου αιώνα με ομφαλωτό ασπίδιο.

Από την ανάλυση του οστεολογικού υλικού διαπιστώθηκε ότι για πρώτη φορά γίνεται συνειδητά διαχωρισμός των φύλων, με την τοποθέτηση ως σήματος τάφου αμφορέα με κάθετες λαβές στους άνδρες και αμφορέα με οριζόντιες λαβές στις γυναίκες. Όλη η τάφρος καλυπτόταν με χωματίνο λοφίσκο (ήριον), όπως και στην Υπομυκηναϊκή περίοδο. Στο δεύτερο μισό του 10ου αι. π.Χ. ο λοφίσκος αντικαταστάθηκε από λίθινη στήλη μαζί με μεγάλο ταφικό αγγείο (αμφορέα ή κρατήρα), πάνω από το τεφροδόχο αγγείο, ως σήμα πλέον του τάφου. Κάποιοι τάφοι δεν διέθεταν τεφροδόχο αγγείο, ενώ σε ελάχιστες περιπτώσεις δεν εφαρμόστηκε η καύση σε ενήλικους. Τα νήπια δεν καίονταν, αλλά θάβονταν σε αμφορείς, ενώ τα παιδιά θάβονταν σε λάκκους, συχνά εντός των οικισμών. Οι τάφοι είναι γενικώς πλούσια κτερισμένοι με πήλινα αγγεία και μέταλλινα κοσμήματα, όπως πόρπες, περόνες, βραχιόλια, δαχτυλίδια. Από τις ταφικές προσφορές υπερτερεί φυσικά η λεπτότεχνη τροχήλατη κεραμεική

ΠΑΝΩ: Πρωτογεωμετρικό δακτυλιόσχημο αγγείο διακοσμημένο με ιχθυάκανθα. Ο τύπος ανάγεται στη μυκηναϊκή παράδοση. 10ος αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 2033. ΚΕΝΤΡΟ: Πρωτογεωμετρικό φλασκι διακοσμημένο με ομόκεντρους κύκλους, οδοντωτό και σταυρό. Και αυτό το σχήμα προέρχεται από τον μυκηναϊκό κόσμο, όπου διαμορφώθηκε κάτω από ανατολική επίδραση. 10ος αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 2034. ΚΑΤΩ: Μόνωτο ολόβαφο κύπελλο με υπερυψωμένο πόδι, με τεθλασμένες γραμμές στο διακριτό χείλος. 10ος αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 1085.

για την οποία θα μιλήσουμε αναλυτικά παρακάτω, ενώ εμφανίζεται και μια κατηγορία χειροποίητης άτεχνης κεραμικής που παρουσιάζει ιδιαίτερο κοινωνικοϊστορικό ενδιαφέρον, καθότι εμφανίζεται μόνο σε γυναικείους και παιδικούς τάφους.

Η πληθώρα των κτερισμάτων ανήκει στην τροχήλατη κεραμική πάνω στην οποία διαμορφώνεται ένας νέος ρυθμός, ο πρωτογεωμετρικός, που χαρακτηρίζεται από τη μεταμόρφωση παλιών σχημάτων και τη δημιουργία νέων, που πειθαρχούν σε γεωμετρικές αρχές. Στα αρχικά στάδια του ρυθμού οι καλλιτέχνες γυρίζουν την πλάτη στα κυπριακά πρότυπα, που είχαν εισβάλει στην αθηναϊκή αγορά στο τέλος του ενδέκατου αιώνα, και έτσι σχήματα όπως ο πτηνόμορφος ασκός, το μπουκάλι και τα δακτυλιόσχημα αγγεία εγκαταλείπονται. Ενώ διατηρείται αρχικά η υπομυκηναϊκή παράδοση, ο ψευδόστομος αμφορέας και ο αμφορίσκος αποτελούν παρελθόν. Τώρα τα σχήματα είναι απλά αλλά καλά δομημένα και καλοψημένα. Επικρατούν τύποι όπως οι αμφορείς, οι οινοχόες, οι πυξίδες, οι υδρίες, οι λήκυθοι, οι κάλαθοι, σχήματα που θα παραμείνουν και τους επόμενους αιώνες, διότι εξυπηρετούσαν πρακτικές ανάγκες των ανθρώπων.

Η πρόοδος στην τεχνολογία της κεραμικής επιτρέπει την αρμονική συνύπαρξη σχήματος και διακοσμήσεως σχεδόν σε κάθε τύπο αγγείου. Αρχικά οι αγγειογράφοι άφηναν μεγάλο μέρος του αγγείου ακόσμητο και χωρίς καθόλου χρώμα. Καθώς περνούν τα χρόνια, η αισθητική λίγο διαφοροποιείται και αρκετά μέρη του αγγείου καλύπτονται με ένα εκπληκτικό μαύρο στιλπνό γάνωμα, που προοιωνίζεται το μελανό γάνωμα των μελανόμορφων αγγείων της Κλασικής περιόδου. Χαρακτηριστικό μοτίβο του πρωτογεωμετρικού ρυθμού, που συνεχίζεται και στη γεωμετρική κεραμική, είναι οι ομόκεντροι κύκλοι και τα ημικύκλια. Τα σχήματα αυτά σχεδιάζονται με απόλυτη ακρίβεια με διαβήτη, το δεύτερο σκέλος του οποίου έχει πολλαπλά πινέλα (ανάλογα με τον αριθμό των κύκλων που ήθελαν να σχεδιάσουν), εργαλείο που είχε εφευρεθεί λίγες δεκαετίες πριν. Στα χαρακτηριστικά μοτίβα περιλαμβάνονται τα διαγραμμισμένα τρίγωνα, τα τεθλασμένα σχέδια, οι κυματιστές και διαγώνιες γραμμές, το οδοντωτό και το ψαροκόκαλο, που αναπτύσσονται πάνω στο αγγείο, κατά προτίμηση στη ζώνη του ώμου και κάτω από το χείλος, σε συνδυασμούς μεταξύ τους κάθετους και οριζόντιους ή και μεμονωμένα. Η εμφάνιση πάντως μορφής έμβιου όντος, του αλόγου, πάνω σε έναν αμφορέα με οριζόντιες λαβές κάτω από το κυρίαρχο κόσμημα του αγγείου, που είναι οι οριζόντιες κυματοειδείς γραμμές, καθώς και οι δύο ανδρικές μορφές εκατέρωθεν αλόγου θεωρούνται τα αρχαιότερα παραδείγματα εικονιστικής τέχνης των πρωτοϊστορικών χρόνων. Οι έμβιες μορφές δεν απασχολούν μόνο τους αγγειογράφους

Πρωτογεωμετρικό ομοίωμα σχηματοποιημένου ελαφιού, κατάγραφο με γεωμετρικά ευθύγραμμα σχέδια. Από γυναικεία ταφή. Τελευταίο τέταρτο του 10ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 641.

Πρωτογεωμετρικό ομοίωμα αλόγου με ρόδες. Ολόβαφο με εδαφόχρωμη ζώνη στο ρύγχος και τη χαιτή. Βρέθηκε σε παιδικό τάφο και ήταν αναμφίβολα ένα από τα αγαπημένα παιχνίδια του μικρού νεκρού. Γύρω στο 900 π.Χ. Αρ. ευρ. 642.

αλλά και τους αγγειοπλάστες (τις περισσότερες φορές είναι το ίδιο πρόσωπο), όπως φαίνεται από την ανεύρεση πλαστικής (πλασμένης) μορφής πήλινου ελαφιού, κατάγραφου από γεωμετρικά ευθύγραμμα και όχι καμπυλόγραμμα σχέδια (αβακωτό, τεθλασμένες γραμμές, πλέγμα) από πρωτογεωμετρικό τάφο γυναίκας και από το αλογάκι πάνω σε ρόδες από τάφο παιδιού. Το τελευταίο ήταν σίγουρα κάποιο αγαπημένο παιχνίδι του παιδιού, αλλά το ελάφι, που είναι δυσδιάκριτη η εννοιολογική σύνδεσή του με τη γυναικεία ταφή στην οποία βρέθηκε, θα μπορούσε πιθανόν να ερμηνευτεί εάν υποθέταμε ότι η νεκρή ή η οικογένειά της σχετιζόταν με τη λατρεία της θεάς Αρτέμιδος στη Βραυρώνα. Στη σχέση του αλόγου με τον άνθρωπο, που αποτελεί την πιο κοινή εικονιστική παράσταση του γεωμετρικού ρυθμού, θα αναφερθούμε παρακάτω.

Εκτός από πήλινα αγγεία, τους νεκρούς συνοδεύουν και μεταλλικά αντικείμενα από χαλκό και σίδηρο, σε ίσο ποσοστό, και σε τύπους όπως της Ύπομυκηναϊκής περιόδου. Όμως τώρα εμφανίζονται, όπως στη λαμπρή Μυκηναϊκή περίοδο, και τα όπλα.

Χειροποίητα σχηματοποιημένα ειδώλια ανθρώπινης μορφής (κούκλες), διακοσμημένα με εμπίεστους ομόκεντρους κύκλους και εγχάραξεις. Ανήκουν σε μια κατηγορία χειροποίητης κεραμικής που εμφανίστηκε στην Πρωτογεωμετρική περίοδο με χαρακτηριστικά τον καθαρό πηλό και τα εγχάρακτα γεωμετρικά σχέδια και σχήματα, όπως «κούκλες» και πλαγγόνες (με κινητά μέλη), χάνδρες και αβαθείς φιάλες.

Η κεραμική αυτή έχει βρεθεί αποκλειστικά σε τάφους γυναικών και παιδιών και θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι κατασκευαζόταν ως οικιακή παραγωγή από γυναίκες φτωχές ή δούλες ή ακόμη από γυναίκες ξένες, λάφυρα πολέμου. Η ιδιόμορφη αυτή παραγωγή συνεχίστηκε μέχρι τις αρχές του 9ου αιώνα και κατόπιν εξαφανίστηκε. 10ος αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 2035, 1075, 962.

Πρωτογεωμετρικός κάλαθος με τεθλασμένες γραμμές και οδοντωτό κόσμημα. 10ος αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 612.

Λήκυθος με ολόβαφο σώμα και ομόκεντρα ημικύκλια στον ώμο. 10ος αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 2099.

Πρωτογεωμετρικό κιβωτίδιο με πώμα στον τύπο των μυκηναϊκών λαρνάκων, διακοσμημένο κυρίως με ομόκεντρους κύκλους και ημικύκλια, που πιθανότατα παραπέμπουν σε αστρικά σύμβολα (ήλιος - σελήνη). 10ος αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 924.

Από τα ευρήματα του Κεραμεικού και γενικά τις αρχαιολογικές ενδείξεις του χώρου εξάγεται το συμπέρασμα ότι η κοινωνία που έθαπτε τους νεκρούς της εδώ στον Ηριδανό, στη βόρεια (περιοχή του μετέπειτα Πομπείου) και τη νότια όχθη του, και δεν ξεχώριζε τους άνδρες από τις γυναίκες στην εδαφική κατανομή των τάφων τους, προσπαθούσε να βάλει τα θεμέλια αυστηρών, «γεωμετρικών» θα έλεγε κανείς, κανόνων τόσο στην τέχνη –που είναι πρόδηλο– αλλά και στην ίδια την κοινωνική διάρθρωση. Μέχρις ενός σημείου τα κατάφερε. Η μείξη των φύλων δεν δείχνει αταξία, αλλά ταφική οργάνωση κατά οικογένειες και γένη. Ταυτόχρονα γίνεται συστηματική προσπάθεια διά του σήματος του τάφου (του αμφορέα) να γίνει κατανοητή στους ζώντες η διάκριση του φύλου του νεκρού, ενώ γίνεται ακόμη σαφέστερη η διάκριση της ηλικίας με την ταφή και όχι καύση των παιδιών και νηπίων σε διαφορετικό χώρο. Κάτι που εντυπωσιάζει τόσο στους τάφους του Κεραμεικού όσο και σε άλλα νεκροταφεία της Αθήνας και της Ελευσίνας, είναι ο πλούτος και η ποικιλομορφία των κτερισμάτων των γυναικείων ταφών. Πρόκειται μήπως για τη διαμόρφωση της κοινωνικής ομάδος των ιερειών;

Η Αθήνα, με προεξάρχοντα τα εργαστήρια του Κεραμεικού, μετά από ένα διάστημα πειραματισμών και πειθαρχημένης φαντασίας, στο επίπεδο της τέχνης και της τεχνοτροπίας, θέτει τις προδιαγραφές της γεωμετρικής καλλιτεχνικής δημιουργίας για όλες σχεδόν τις περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας. Σε επίπεδο όμως κοινωνίας λίγα γνωρίζουμε. Μέχρι στιγμής τουλάχιστον για τον 10ο αλλά και τον 9ο αι. π.Χ. δεν έχουμε γραπτές πηγές, μόνο έμμεσες αναφορές μεταγενέστερων συγγραφέων και φυσικά τον απόηχο των μύθων. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (*Αθηναίων Πολιτεία*), στις αρχές του 10ου αι. π.Χ. εισάγεται ο θεσμός του αιρετού άρχοντος που διοικεί την ομοσπονδία αρχικά ισόβια και μετά τον 8ο αι. π.Χ. για μία δεκαετία. Οι αιρετοί αυτοί άρχοντες λέγονται Μεδοντίδαι και η ονομασία μάλλον δηλώνει τίτλο εξουσίας (μέδω σημαίνει άρχω, κυβερνώ) παρά όνομα γενάρχη. Υπάρχουν αρχαίες παραδόσεις για αιφνιδιαστικές μεταξύ των Ιώνων της Αττικής και εισβολέων Δωριέων από την Πελοπόννησο, με τη νίκη να στεφανώνει τους πρώτους εξασφαλίζοντας τα πάτρια εδάφη. Τότε ίσως παρουσιάστηκε η ανάγκη δημιουργίας της τέταρτης ιωνικής φυλής, των Οπλήτων, που περιελάμβανε τριάντα γένη. Ως απόρροια αυτής της καταστάσεως επανέρχεται το έθιμο της εναποθέσεως όπλων στους τάφους των πολεμιστών, ως δείγμα ανδρείας και συμβολής τους στην εξασφάλιση της κοινωνικής ειρήνης.

Τα επαγγέλματα του αγγειοπλάστη, του βυρσοδέφη, του αμαξοποιού και του μεταλλουργού όπως τα γνωρίσαμε στον μυκηναϊκό κόσμο υπάρχουν, αλλά με διαφορετική κοινωνική υπόσταση. Από όλες τις άλλες βιοτεχνικές ομάδες κυρίως οι αγγειοπλάστες-αγγειογράφοι (*κεραμείς*) από μισθωτοί ή υποτελείς των μυκηναίων αρχόντων εξελίχθηκαν σε ελεύθερους επαγγελματίες, με εξαιρετική απήχηση και αναγνώριση στην κοινωνία της Αθήνας, της Αττικής αλλά και των γύρω περιοχών. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι ήδη από τον 10ο αι. π.Χ. αναπτύχθηκε ένας από τους σπουδαιότερους δήμους της αρχαίας Αθήνας, ο δήμος των Κεραμείων, ο μοναδικός δήμος που ανήκε σε επαγγελματική τάξη, σε μια έκταση που περιελάμβανε τα εδάφη εκατέρωθεν του Ηριδανού και τα κράσπεδα της οδού προς την Ελευσίνα, τα βόρεια και βορειοδυτικά του λόφου της Ακροπόλεως. Εκεί ζούσαν και δημιουργούσαν τα υπέροχα προϊόντα τους, αλλά και έθαπταν τους νεκρούς τους.

ΠΑΝΩ: Χρυσό λεπτό ταινιωτό έλασμα με οπή στα άκρα και τριγωνική προεξέχουσα απόληξη στο κέντρο. Χρησιμοποιήθηκε ως νεκρικό διάδημα. Αρχές του 9ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. Μ 111. ΚΕΝΤΡΟ: Χρυσοί σφηνωτήρες μαλλιών από χοντρό διπλό σύρμα. Γύρω στο 900 π.Χ. Αρ. ευρ. Μ117. Περιδέραιο από πήλινες χάνδρες διακοσμημένες με κατακόρυφες εγχαραξίσεις. 10ος αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 2090/4961. ΚΑΤΩ: Μικρού μήκους χρυσή ταινία με κεντρικό στέλεχος που απολήγει σε θηλιά. Χρησιμοποιήθηκε ως διάδημα ίσως νεογέννητου μωρού, το δε προεξέχον τμήμα υπήρξε μάλλον ρινικό κάλυμμα και η θηλιά συγκρατούσε την κάτω γνάθο. Γύρω στο 900 π.Χ. Αρ. ευρ. Μ70/4804.

Σκύφος με ψηλό πόδι, διακοσμημένος με μετόπες, όπου ομόκεντροι κύκλοι διαχωρίζονται από κάθετους ρόμβους. Η διακόσμηση ανακαλεί μεταλλουργικά πρότυπα της Γεωμετρικής περιόδου. Μέσα του 10ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 2103.

Πρωτογεωμετρικός αμφορέας με κάθετες λαβές από το χείλος στον ώμο, διακοσμημένος με ομόκεντρα ημικύκλια και οδοντωτό κόσμημα. Ύστερος 10ος αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 523.

Πρωτογεωμετρικός αμφορέας με κάθετες λαβές. Διακόσμηση ημικυκλίων με κεντρικό μοτίβο την «κλεψύδρα». 10ος αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 2008.

Ύστερος πρωτογεωμετρικός αμφορέας με λαβές στους ώμους και με πώμα. Η διακόσμηση δημιουργεί ένα ευχάριστο αισθητικό αποτέλεσμα, με το άνω μισό του αγγείου να καλύπτεται με «πλέγμα» σχεδίων, ενώ το κάτω ισορροπεί με το στιλπνό μαύρο βερνίκι. Τέλος του 10ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 2131.

Πρωτογεωμετρικός ωσειδής αμφορέας με οριζόντιες λαβές στην κοιλιά. Ομόκεντρα ημικύκλια στον ώμο και τρεις οριζόντιες κυματιστές γραμμές στην κοιλιά. Για πρώτη φορά στην αττική αγγειογραφία εμφανίζεται η μορφή του αλόγου –ως παραπληρωματικό θέμα–, όμοιου με τα χάλκινα ομοιώματα αλόγων, αναθήματα στα πανελλήνια ιερά. Τέλος του 10ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 560.

Πρωτογεωμετρικός αμφορέας με σφαιρικό σώμα και οριζόντιες λαβές. Τεφροδόχο αγγείο με πώμα χάλκινο ομφαλωτό ασπίδιο (τύπος αμυντικού οπλισμού άγνωστος στον ελλαδικό χώρο, που η προέλευσή του πρέπει μάλλον να αναζητηθεί στην Κύπρο). Τέλος του 10ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 920.

Υψίπους σκύφος με εξηρημένο τμήμα,
διακοσμημένο με οριζόντια πυκνή τεθλασμένη
γραμμή. Μέσα του 10ου αι π.Χ. Αρ. ευρ. 499.

Πρωτογεωμετρική οινοχόη με μοτίβο «καλαθοπλεκτικής».
Γύρω στο 900 π.Χ. Αρ. ευρ. 2010.

Η απόλυτη απλότητα του στιλπνού μαύρου
γανώματος που καλύπτει τον πρώιμο γεωμετρικό
αμφορέα με λαβές στον ώμο διακόπτεται
από δύο λεπτές ταινίες, μία στον λαιμό
με «πυργοειδές» μοτίβο και μία στην κοιλιά
με το μοτίβο της «καλαθοπλεκτικής».
Πρώιμος 9ος αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 898.

Ομοιώματα σιρών (σιταποθηκών) διακοσμημένα με μαιάνδρο και οδοντωτό. Ο τύπος αυτός, που εμφανίζεται στην Πρωτογεωμετρική περίοδο και συνεχίζεται και στη Γεωμετρική, πιθανότατα υποδηλώνει ότι οι κάτοχοί του έχουν σχέση με την τάξη των αριστοκρατών γαιοκτημόνων. 9ος αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 5264, 5260.

Πρωτογεωμετρική πυξίδα με μοτίβο «καλαθοπλεκτικής».
Τέλος του 10ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 2066.

Πυξίδα με πυκνή γραμμική διακόσμηση.
Περί το 900 π.Χ. Αρ. ευρ. 950.

Υποπρωτογεωμετρικός κέρνος (αγγείο για προσφορές), με έξι αμφορίσκους συνδεόμενους μεταξύ τους.
9ος αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 1145.

Ομοίωμα πρωτογεωμετρικού τριποδικού υποστάτη
διακοσμημένο με αυστηρά γραμμικά σχέδια, όμοια με αυτά που κοσμούν
τους χάλκινους υποστάτες και λέβητες των γεωμετρικών χρόνων
από τα πανελλήνια ιερά. Γύρω στο 900 π.Χ. Αρ. ευρ. 416.

Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΕΝΟΣ ΑΝΕΠΑΝΑΛΗΠΤΟΥ ΤΕΚΤΟΝΙΚΟΥ ΡΥΘΜΟΥ

Ο συνοικισμός συνέχιζε να ανθεί και αυτό τεκμηριώνεται από τον μεγαλύτερο αριθμό τάφων του 9ου και του 8ου αι. π.Χ. που αναπτύχθηκαν κοντά στην πρωτογεωμετρική νεκρόπολη, στη νότια όχθη του Ηριδανού. Σε αυτούς τους δύο αιώνες τα κτερίσματα και ιδιαιτέρως η κεραμεική από τους τάφους κοντά στον Ηριδανό ανήκουν σε αυτόν που ονομάζουμε καθαρό γεωμετρικό ρυθμό, τον οποίο πολλοί ερευνητές διακρίνουν σε πρώιμο, μέσο και ώριμο ρυθμό. Όπως θα δούμε με βάση την εικονογραφία, η διαίρεση της Γεωμετρικής περιόδου μπορεί να είναι διμερής: στο πρώτο μέρος να ενταχθεί ο καθαρός τεκτονικός γεωμετρικός ρυθμός (μέχρι τις αρχές του 8ου αι. π.Χ.) και στο δεύτερο μέρος ο εικονογραφικός ρυθμός που διαρκεί μέχρι το 700 π.Χ. Ο δεύτερος από τη μια αποτελεί καινοτομία μοναδική και ανεπανάληπτη των αγγειογράφων του Κεραμεικού και από την άλλη συνειδητή σύνδεση με το ένδοξο μυκηναϊκό παρελθόν. Αλλά ας πάρουμε τα πράγματα από την αρχή.

Μόνο λίγες ταφές βρέθηκαν βόρεια του ποταμού Ηριδανού. Ο τύπος του τάφου που δημιουργήθηκε πριν από το 900 π.Χ., «τετράπλευρη τάφος με λάκκο» για την απόθεση του τεφροδόχου αγγείου, συνεχίζεται μέχρι και το 4^ο τέταρτο του 8ου αι. (775 π.Χ.), οπότε και ουσιαστικά εγκαταλείπεται. Το τεφροδόχο αγγείο τώρα δεν βυθίζεται εξ ολοκλήρου μέσα στον λάκκο που έχει σκαφτεί για να το δεχτεί και τα προϊόντα των προσφορών μαζεύονται σε λοφίσκο πάνω από τον τάφο. Για να καλυφθεί το τεφροδόχο αγγείο

χρησιμοποιείται πολύ συχνά χάλκινο ή πήλινο κύπελλο. Τα αγγεία, που τοποθετούνταν ήδη από την Πρωτογεωμετρική εποχή πάνω από τον τάφο, σταδιακά γίνονται πολύ μεγάλα, μνημειώδη, ως αρχαϊκά ταφικά μνημεία και όχι απλά αγγεία. Η κληρονομιά που άφησαν οι κεραμείς του 10ου αι. μπολιάστηκε με νέα στοιχεία και έμπνευση, για να φτάσει στο απόγειο του ρυθμού με το μεγάλο επίτευγμα της γεωμετρικής κεραμικής, τα μνημειώδη ταφικά αγγεία, τόσο μεγάλα και επιβλητικά ώστε να λαμβάνουν τη διάσταση ανθρώπου και να αποδίδουμε στα μέρη τους ονομασίες του ανθρώπινου σώματος (λαιμός, σώμα, πόδι κλπ.). Στις αρχές του 8ου αι. π.Χ. τα αγγεία αυτά δέχονται πλούσια εικονιστική διακόσμηση, κυρίως με νεκρικές παραστάσεις, και θα αποτελέσουν τομή και σταθμό στην εξέλιξη της ελληνικής τέχνης. Αλλά για αυτά θα μιλήσουμε παρακάτω. Είναι πάντως γεγονός ότι οι τάφοι του Κεραμεικού –μακράν των λοιπών γνωστών νεκροταφείων της Αθήνας, όπως της Αγοράς και του Κυνοσάργου, αλλά και της Αναβύσσου στην Αττική– παρέχουν τις καλύτερες πληροφορίες για τη μελέτη του γεωμετρικού ρυθμού, ως ύψιστης μορφής τέχνης που διαμορφώθηκε τον 9ο και τον 8ο αι. π.Χ., περίοδο κοινωνικών ζυμώσεων και διαμορφώσεως της πόλεως ως οντότητας.

Όπως φαίνεται από δώδεκα πλούσιους τάφους, στη νότια όχθη του Ηριδανού, που χρονολογούνται στον 9ο αι. π.Χ., η καύση αποτελεί ακόμη τον κυρίαρχο τρόπο ταφής για τους ενήλικους, ενώ τα παιδιά εξακολουθούν να ενταφιάζονται στο χώμα μέσα σε πήλινα αγγεία.

Επιμήκης χρυσή ταινία-διάδημα με δύο οπές σε κάθε άκρο. Φέρει έκτυπη διακόσμηση σε «ζωφόρο» με λιοντάρια βρυχώμενα, έτοιμα να κατασπαράξουν ελάφια που βόσκουν αμέριμνα. Τέλος του 8ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. Μ 792.

Όμως υπάρχει ένα νέο στοιχείο: Τα μεγάλα ταφικά αγγεία-σήματα των τάφων, συνήθως κρατήρες (δίπλα στην απλή όρθια στήλη-σήμα), φέρουν οπή στο σημείο σύνδεσης της βάσης του αγγείου με το πόδι, έτσι ώστε οι υγρές προσφορές (χοές) να καταλήγουν στο τεφροδόχο αγγείο που βρισκόταν ακριβώς από κάτω. Αυτή η πρακτική έχει ερμηνευτεί από τους Γερμανούς ανασκαφείς του χώρου ως η αρχή της *Totenkult*, μιας λατρείας των νεκρών (λατρείας ηρώων;) που ενδεχομένως ξεκίνησε την εποχή αυτή υπό την επίδραση της ηρωικής ποιήσεως και της διαμορφώσεως των γενών, ως συστατικών κυττάρων της κοινότητας. Η υπόθεση αυτή δεν στερείται τεκμηριώσεως, δεδομένου ότι οι ανασκαφές κατέδειξαν πως οι βάσεις των γεωμετρικών κρατήρων-σημάτων είχαν παραμείνει στη θέση τους ανέπαφες, ακόμα και όταν σε μεταγενέστερη εποχή στη θέση αυτή είχε ιδρυθεί ένα νέο ταφικό μνημείο. Δεν ήταν τυχαίο. Σε δύο περιπτώσεις μάλιστα ο σεβασμός αυτός των προγόνων είχε οδηγήσει τις μεταγενέστερες γενιές να αποδώσουν τιμές μετά θάνατον.

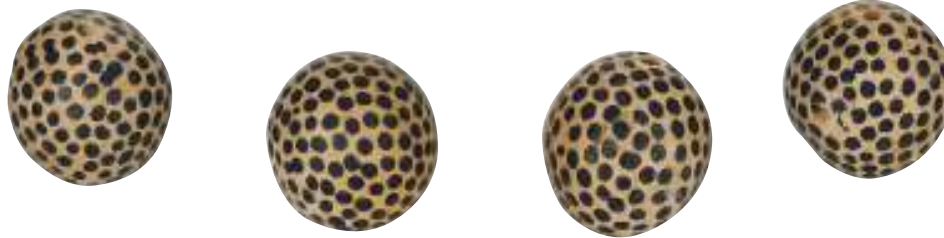
Όπως και πριν, έτσι και τώρα τα κτερίσματα των τάφων περιλαμβάνουν ποικιλία τροχήλατων αγγείων, όπλα και κοσμήματα, αλλά και ορισμένα εξωτικά αντικείμενα φερμένα από την Ανατολή. Η αιγιματική χειροποίητη κεραμική από καθαρό πηλό κοσμημένο με εγχάρακτα σχέδια, που είχε βρεθεί σε γυναικείους τάφους του 10ου αι. π.Χ., συνεχίζεται για περίπου πενήντα χρόνια και δεν ξαναβρίσκεται ποτέ πια. Από τις αρχές του 9ου αι. μέχρι και τις αρχές του 8ου (γύρω στο 770 π.Χ.) ο ρυθμός, που είναι καθαρά γεωμετρικός, χαρακτηρίζεται από τα εξής στοιχεία: Η τέχνη είναι ανεικονική, με εξαίρεση, όπως θα δούμε, ελάχιστες μεμονωμένες μορφές ανθρώπου και αλόγων. Οι ευφάνταστοι και προικισμένοι κεραμείς του ομώνυμου δήμου επιτυγχάνουν απόλυτη αρμονία μεταξύ σχήματος και διακοσμήσεως, την καλύτερη που έχει επιτύχει η ελληνική τέχνη σε όλη τη διαδρομή της. Το μεγαλύτερο μέρος του αγγείου καλύπτεται από υπέροχο μαύρο γάνωμα και τονίζονται με εδαφόχρωμες μετόπες ορισμένα μέρη του, ανάλογα βέβαια με το σχήμα. Για παράδειγμα, στους αμφορείς εξάιρεται ο λαιμός και μία ζώνη στο κυρίως σώμα του αγγείου. Το σύστημα «διακόσμηση σε τρίγλυφα και μετόπες» είναι προσφιλέστατο στα πρώτα χρόνια της εφαρμογής αυτού του καθαρού γεωμετρικού ρυθμού. Με μεγάλη επιτυχία συνδυάζονται τα καμπυλόγραμμο μοτίβα, όπως ο κύκλος με την κλεψύδρα στο εσωτερικό του, και τα ευθύγραμμο σε κάθετη διάταξη. Η διαμόρφωση αυτή ανακαλεί αμέσως στο νου μας την αρχιτεκτονική ρυθμικότητα της τριγλύφου και της μετόπης, όπως την ξέρουμε από τα μετέπειτα αρχαϊκά χρόνια.

Λίγα χρόνια αργότερα, από τα μέσα του 9ου αι. π.Χ. και μέχρι σχεδόν το τέλος του ίδιου αιώνα, οι καλλιτέχνες μετασχηματίζουν τη μετόπη σε ζώνη (ζωφόρο) για να αγκαλιάσει όλη την περίμετρο του αγγείου. Σε μεγάλους κρατήρες που είναι σήματα ανδρικών ταφών η διακόσμηση, σαν πλέγμα, αγκαλιάζει όλο το αγγείο, με έμφαση βέβαια στη ζώνη ανάμεσα στις λαβές, όπως φαίνεται από το παράδειγμα που βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Ενώ οι κρατήρες σηματοδοτούν τάφους ανδρών, οι μεγάλοι αμφορείς με οριζόντιες λαβές στην κοιλιά κοσμούν ως σήματα τάφους γυναικών.

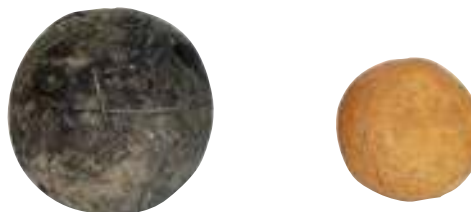
Με άλλα λόγια, στο νεκροταφείο διατηρείται η διάκριση των φύλων. Τέσσερις τάφοι στη νότια όχθη του Ηριδανού, σηματοδοτούμενοι από ισάριθμους μνημειακούς κρατήρες (πάνω από τα τεφροδόχα αγγεία), είχαν τύχει σεβασμού από τους μεταγενέστερους ενοίκους του χώρου, διότι οι άνδρες που ήταν θαμμένοι εκεί πιθανότατα ανήκαν στην τάξη των αρίστων. Υποθέτουμε επομένως ότι ο χώρος αυτός της νεκρόπολης ήταν αφιερωμένος σε κάποιο από τα ανερχόμενα γένη της Αθήνας του 9ου αιώνα.

Πρώιμος γεωμετρικός αμφορέας
(σήμα γυναικείας ταφής), διακοσμημένος
με σύστημα «μετοπών και τριγλύφων».
Μέσα 9ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 2146.

Πήλινες χειροποίητες χάνδρες από καθαρό πήλο, με εγχάρακτη ή γραπτή (στικτή) διακόσμηση, ως κτερίσματα παιδικών ταφών κατ' αναλογίαν προς το περιδέραιο της σελ. 41. Αρχές του 9ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 954-958.

Χάλκινες περόνες, οι δύο με διακοσμητικό σφαιρίδιο. Ο τύπος αυτός, που εμφανίστηκε αρχικά κατά την Υπομυκηναϊκή περίοδο και χρησιμοποιήθηκε μέχρι και την Ύστερη γεωμετρική, έχει συνδεθεί με μια μεγάλη κοινωνική αλλαγή στον τρόπο ενδύσεως των γυναικών, την εμφάνιση του πέπλου. Τέλος του 10ου αι. π.Χ.

Ένα μοναδικό εύρημα της Γεωμετρικής περιόδου, η χάλκινη ομφαλωτή φιάλη που κάλυπτε το τεφροδόχο αγγείο ενός τάφου, γίνεται η αιτία για να αναπλάσουμε μια φανταστική ιστορία με τεχνίτες από την Εγγύς Ανατολή. Η φιάλη παρουσιάζει σκηνή στην οποία εμπλέκονται έξι νέες γυναίκες και ισάριθμα ζώα, που κινούνται σε πομπή ανά ζεύγη: γυναίκα και ταύρος, γυναίκα και λιοντάρι, γυναίκα και κριάρι εις διπλούν. Οι γυναίκες με το αριστερό χέρι κρατούν άνθος λωτού και το μυρίζουν, ενώ με το δεξί την ουρά του προπορευόμενου ζώου. Η παράσταση δεν είναι απολύτως κατανοητή, μάλλον συνδέεται με κάποια τελετουργία αναγέννησης. Η εικονογραφία και η τεχνοτροπία της φιάλης δεν αφήνουν αμφιβολία ότι πρόκειται για έργο Φοίνικα τεχνίτη από τη βόρεια Συρία. Μέσα του 9ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. M 5.

Ο τέταρτος τάφος ανήκε σε νεαρό πολεμιστή, στον οποίο οι οικείοι του είχαν εναποθέσει και το ξίφος του. Ακολουθώντας μια νέα πρακτική, ο τάφος αυτός είχε χωριστεί με μία όρθια πλάκα σε δύο τμήματα, το ένα για το τεφροδόχο αγγείο και τα μη καμένα κτερίσματα και το άλλο για τα υπολείμματα της πυράς.

Πάντως έχει υποστηριχθεί ότι η πολυτέλεια ορισμένων τάφων, καθώς και οι απεικονίσεις πλοίων και ναυμαχιών πάνω στα αγγεία, συνδέονται με την εμφάνιση του αθηναϊκού ναυτικού, τις εξορμήσεις των Αθηναίων, κυρίως προς την Ανατολή, και με τη διαμόρφωση της τάξεως των εμπόρων («τῶν ἐν πορεία εὐρισκομένων»), αν και όλος ο 9ος π.Χ. αιώνας βρίσκει τους Αθηναίους περισσότερο στραμμένους προς την ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας. Δέχονται τα πρώτα εξωτικά αντικείμενα από Φοίνικες εμπόρους ή καλλιτέχνες που ήταν προσωρινά εγκατεστημένοι στην Αττική και γενικά φαίνεται ότι οι συναλλαγές αυτές λάμβαναν χώρα στην περιοχή του Αιγαίου παρά στα λιμάνια της Συροπαλαιστίνης.

Προς το τέλος του 9ου αι. π.Χ. εμφανίζεται με δυναμισμό σε πλούσιους τάφους ένα νέο σχήμα, η πυξίδα με ευρεία βάση και κάλυμμα με λαβή διαμορφωμένη σε ομοίωμα αλόγου, από ένα έως τέσσερα. Ένα άλλο νέο σχήμα είναι ο κάνθαρος με ψηλές λαβές, ένας πρώιμος τύπος του γνωστού κανθάρου των κλασικών χρόνων.

Τα ομοιώματα σιρών (σιταποθηκών) από τάφους του Κεραμεικού, αλλά και από άλλους σύγχρονους αθηναϊκούς τάφους, αποτελούν αφενός σύμβολο της κοινωνικής τάξης των πεντακοσιομεδίμων, στην οποία ανήκουν οι νεκροί, αφετέρου ένδειξη ότι η ενασχόληση με τη γη και η λατρεία της θεάς της γονιμότητας ήταν αδιάλειπτη στην Αττική από τη Μυκηναϊκή περίοδο και εξής.

Η πυξίδα με ευρεία βάση και καπάκι με λαβή σε σχήμα ολόγλυφου αλόγου αποτελεί συνηθισμένο κτέρισμα των πλούσιων τάφων της Μέσης και της Ύστερης γεωμετρικής περιόδου. Το άλογο έχει συνδεθεί με τον Ίππιο Ποσειδώνα. Ο θεός, στη χθόνια έκφρασή του, με τα άλογα αισθητοποιεί τις δυνάμεις της γης και του Κάτω Κόσμου. Επιπροσθέτως το άλογο ήταν και σύμβολο κοινωνικής τάξης και καταξίωσης. Σαφέστατο υπαινιγμό για τις χθόνιες δυνάμεις παρέχει η πυξίδα που στο κάλυμμά της, εκτός από τέσσερα άλογα, φέρει και δύο φίδια. 8ος αι. π.Χ.
Αρ. ευρ. 1310, 775, 1312, 1313, 776, 257

Πρώιμη γεωμετρική οينوχόη με διακόσμηση σε μετόπη.
Δεύτερο τέταρτο του 9ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 1253.

Πρώιμος γεωμετρικός αμφορέας με λαβές στον ώμο, διακοσμημένος
με ευθύγραμμα γεωμετρικά μοτίβα σε ταινία γύρω στον λαιμό και
με τεθλασμένες και οδοντωτό σε μετόπη στον ώμο.
Δεύτερο τέταρτο του 9ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 412.

Χαμηλή πρόχους με φουσκωτό σώμα. Στη ζώνη του ψηλού
χείλους άλογο ανάμεσα σε δύο πολεμιστές και αγκυλωτοί
σταυροί. Τρίτο τέταρτο του 8ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 2159.

Αμφορέας της Μέσης γεωμετρικής περιόδου με κάθετες λαβές, διακοσμημένος με μαίανδρο και οριζόντιες ταινίες στο μαύρο γάνωμα. Α' μισό του 8ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 255.

Μεσογεωμετρικός αμφορέας, σήμα γυναικείας ταφής. Τέλος του 9ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. ΕΑΜ 216.

Οι περισσότεροι ερευνητές της Γεωμετρικής περιόδου επισημαίνουν ότι γύρω στο 770 π.Χ. παρατηρείται μια πρωτοφανής αναγέννηση της τέχνης, που υπήρξε συνδυασμός της εμφάνισης εμπνευσμένων καλλιτεχνών και της ύπαρξης σταθερών και δυναμικών κοινωνικών συνθηκών. Το χαρακτηριστικό επίτευγμα της τέχνης αυτής μέχρι και τα τέλη του ίδιου αιώνα, στον τομέα της κεραμεικής είναι τα μνημειώδη επιτάφια αγγεία που είναι διακοσμημένα με εικονιστικές παραστάσεις και προέρχονται από την περιοχή του μετέπειτα Διπύλου, γι' αυτό και ο αγγειογράφος τους είναι γνωστός ως ο «ζωγράφος του Διπύλου». Σε αυτόν και στο εργαστήριό του, αλλά και στον «ζωγράφο των ίππων», στον «ζωγράφο του αμφορέα 1306 του Κεραμεικού», στο «εργαστήριο των εύσωμων μορφών», στο «εργαστήριο Hirschfeld», για να αναφέρουμε τα κυριότερα, οφείλεται και η διαμόρφωση του μοναδικού αττικού γεωμετρικού ρυθμού που επηρέασε και γειτονικά κεραμεικά εργαστήρια, εκτός Αττικής. Ο εκπληκτικός αμφορέας αρ. 804 (σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας), που κάποτε ορθώθηκε περήφανα ως μικρό άγαλμα πάνω από τον τάφο ευγενούς στον Κεραμεικό, στη ζώνη των λαβών φέρει μετόπη με νεκρική σκηνή προθέσεως και θρήνου. Σε ένα άλλο μνημειώδες ταφικό αγγείο, που κοσμούσε τάφο άνδρα, στον μεγαλοπρεπή κρατήρα, επίσης στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, στο άνω μέρος του σώματος εκτυλίσσεται σκηνή έκφορας του νεκρού με αρματοδρομία. Τα αγγεία αυτά, όπως και άλλα που βρίσκονται σε μουσεία του εξωτερικού, έχουν πολλά κοινά στοιχεία τόσο στη θεματογραφία (σκηνές νεκρικές και αρματοδρομίες) όσο και στην τεχνοτροπία (ανθρώπινες μορφές με στιβαρά κάτω μέλη και ανεστραμμένο τρίγωνο για σώμα, άλογα με λεπτά πόδια και μακρείς λαιμούς, οπλίτες με οκτώσχημες ασπίδες), ώστε να αποδοθούν στον λεγόμενο «ζωγράφο του Διπύλου», ο οποίος θεωρείται ο πρώτος ζωγράφος της ελληνικής αναγεννημένης εικονιστικής τέχνης, το χέρι του οποίου αναγνωρίζεται από το ιδιαίτερο προσωπικό του ύφος.

Αμφορείς, μεγάλες οινοχόες και μόνωτα κύπελλα, που ανακαλούν τον τύπο δέπας, φέρουν εικονιστικές σκηνές ταφικού χαρακτήρα, αλλά και επάλληλες ζώνες σε ρυθμική κλιμάκωση, με τα γνωστά γεωμετρικά μοτίβα ή με πτηνά, δημιουργώντας ένα πλέγμα που καλύπτει όλη την επιφάνεια των μεγάλων αυτών αγγείων με αξιοζήλευτη και πρωτόγνωρη αρμονία. Σκηνές αρματοδρομίας με οπλισμένους άνδρες έχει υποστηριχθεί ότι ταυτίζονται με τον *άποβατικό αγώνα*, δηλαδή το αγώνισμα στο οποίο ο αθλητής, με πλήρη πολεμική εξάρτυση, είναι υποχρεωμένος να κατέβει και να ανέβει στο άρμα ενόσω αυτό κινείται. Όπως φαίνεται από έναν αμφορέα-κάλαθο, και από σκύφο παιδικής ταφής, αλλά και από τις πολυάριθμες κυκλικές πυξίδες με καλύμματα που φέρουν πλαστική διακόσμηση αλόγων και από πήλινα ειδώλια, το υπερήφανο και έξυπνο αυτό θηλαστικό, είτε μόνο του είτε σε σχέση με άνδρα-δαμαστή ή πολεμιστή, διατηρεί ξεχωριστή θέση στην κοινωνική ζωή του Αθηναίου του 8ου αι. π.Χ. και σίγουρα δεν πιστοποιεί μόνο την τάξη των ιππέων και την κοινωνική αναγνώρισή τους σύμφωνα με το ομηρικό ιδεώδες, αλλά πολλά στοιχεία μαζί.

Για την ανασύσταση της πνευματικής διάστασης του γεωμετρικού κόσμου ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι απεικονίσεις μυθολογικών σκηνών. Είναι ιδιαίτερα ελκυστική η άποψη ότι η μάχη ανδρός με λιοντάρι, που εικονίζεται σε τρίποδα από τάφο του Κεραμεικού, ή ακόμα η σκηνή πολεμιστή που προσπαθεί να τιθασεύσει δύο άλογα πάνω σε κάρναρο, αποδίδουν γνωστούς άθλους του Ηρακλέους.

Η επικοινωνία με τα λιμάνια της Ανατολής, αν και γνώρισε ύφεση, δεν σταμάτησε. Πρώτες ύλες όπως ο χρυσός και το ελεφαντόδοντο είναι αποτέλεσμα αυτού του εμπορίου. Το ωραιότερο αντικείμενο από ελεφαντόδοντο αυτής της περιόδου προέρχεται από τον τάφο 13 κοντά στην οδό Πειραιώς. Πρόκειται για ένα ειδώλιο γυμνής γυναικείας μορφής που φέρει πόλο, ο οποίος κοσμείται με μαϊάνδρο.

Στα χρόνια αυτά, ειδικά προς το κλείσιμο του 8ου π.Χ. αι., το έθιμο της ταφής κερδίζει έδαφος έναντι της καύσεως. Οι πλούσιοι τάφοι στη νότια όχθη του Ηριδανού και κοντά στην οδό Πειραιώς απέδωσαν στοιχεία για ύπαρξη ξύλινων φορείων. Τα κτερίσματα ήταν τοποθετημένα γύρω από το σώμα, κυρίως κοντά στα πόδια ή πάνω από την καλυπτήρια πλάκα. Τα υπολείμματα από τα νεκρόδειπνα ρίχνονταν στον τάφο μαζί με τις προσφορές. Στους μεγάλους τάφους τώρα για πρώτη φορά ενταφιάζονται και τα παιδιά (πάντα μέσα σε αγγεία), γεγονός που δηλώνει ενίσχυση των οικογενειακών δεσμών και των γενών. Έτσι πλέον οι τάφοι που καταλαμβάνουν μεγαλύτερο και διακριτό χώρο και διαμορφώνονται σε ταφικούς περιβόλους θεωρείται πολύ πιθανό ότι αντιπροσωπεύουν τα πρώτα μεγάλα γένη-οικογένειες που θα κυριαρχήσουν και αργότερα στην αθηναϊκή ζωή, όπως για παράδειγμα τους Μεδοντίδες, τους Νηλείδες ή τους Αλκμεωνίδες.

Εικάζεται, από τη διακόσμηση των μεγάλων κρατήρων, μια στροφή της αθηναϊκής κοινωνίας προς την αγροτική οικονομία. Εύστοχα έχει ειπωθεί ότι οι Αθηναίοι αποίκησαν την Αττική. Η ενασχόληση με την καλλιέργεια της γης και την απόκτηση κλήρων, με κατανομή εργασίας και επαγγελματών, είναι ένα οικονομικό μοντέλο που περιγράφεται και στα ομηρικά κείμενα. Εκτός αγροτικής οικονομίας, ο κάτοικος ήταν σχεδόν καταδικασμένος να γίνει θήτης, δηλαδή να μισθώνει την εργασία του για να ζήσει. Στον 8ο αι. π.Χ. στην υπό διαμόρφωση αθηναϊκή αγροτική κοινωνία, τα γένη έχουν ως πρότυπο την ομηρική, ανάγοντας την καταγωγή τους σε ομηρικούς ήρωες και θεούς. Ας μην ξεχνάμε ότι, στο πνευματικό επίπεδο, ο 8ος αι. π.Χ. είναι η εποχή που καλλιεργήθηκε η ηρωική και η διδακτική ποίηση, με κύριους εκπροσώπους τον Όμηρο για την πρώτη και τον Ησίοδο για τη δεύτερη.

Μεγάλο ειδώλιο γυμνής γυναικείας μορφής από ελεφαντόδοντο. Η μετωπικότητα, η στατικότητα, η γυμνότητα αλλά και τα μεγάλα βαθιά μάτια που ενισχύονταν από ένθετο υλικό (υαλόμαζα;), καθώς και ο πόλος αναγνωρίζονται ως χαρακτηριστικά ενός ανατολικού εργαστηρίου με έδρα τη Χάμα, στη βόρεια Συρία, με τα οποία εικονιζόταν η θεά της γονιμότητας Ασάρτη. Ωστόσο, η ρέουσα καμπυλότητα, η λεπτή μέση, ο έντονα τριγωνικός κορμός (κατά τα γεωμετρικά πρότυπα) και κυρίως η χρήση του μαϊάνδρου στον πόλο, αντί των ανατολικών φυτικών μοτίβων, δεν αφήνουν αμφιβολία για την προέλευση του καλλιτέχνη: ήταν Έλληνας που γνώριζε καλά τα φοινικικά πρότυπα, αλλά τα ξεπέρασε, δημιουργώντας ο ίδιος ένα ελληνικό πρότυπο για τις γνωστές δαιδαλικές κόρες του 7ου αι. π.Χ. Τελευταίο τέταρτο του 8ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. ΕΑΜ 776.

Το ηρωικό έπος (πρωτίστως η *Ίλιάδα* και η *Όδύσσεια*) κωδικοποιήθηκε και αποκρυσταλλώθηκε κυρίως για να διαμορφώσει τις κοινωνίες του 8ου αι. π.Χ., ενώ το διδακτικό έπος (*Έργα και Ημέραι* και *Θεογονία*), με τον κατεξοχήν ειρηνικό του χαρακτήρα, για να τις εδραιώσει και να τις διατηρήσει. Είναι επίσης η εποχή που καταγράφονται οι επίσημοι κατάλογοι των Ολυμπιονικών από το 776 π.Χ. και των Εφόρων της Σπάρτης ως το 756 π.Χ. Ακόμα, είναι η εποχή στην οποία χρονολογείται η διαμόρφωση της αλφαβητικής γραφής, της μεγαλύτερης προσφοράς των Ελλήνων προς τον ευρωπαϊκό πνευματικό πολιτισμό. Η μέχρι τώρα παλαιότερη ελληνική αλφαβητική επιγραφή χαραχτήκε –μετά την όπτηση του αγγείου– πάνω σε οινόχοη από τον Κεραμεικό του γ' τετάρτου του 8ου αι. π.Χ., τη λεγόμενη οινόχοη του Διπύλου.

Από τη μελέτη των τάφων του Κεραμεικού του 8ου αι. π.Χ. διαφαίνεται η ενίσχυση της δύναμης του γένους και της οικογένειας, με την αναγνώριση της προσφοράς κάθε μέλους της φρατρίας ή οικογένειας, ακόμα και του μικρού παιδιού, «μια πρώιμη μορφή ισονομίας» που αναπόφευκτα θα οδηγήσει στη δημιουργία του φαινομένου της αρχαϊκής πόλεως.

Τριφυλλόστομη οινόχοη με παράσταση αλόγου στον λαιμό και σειρά αιγάγρων με μεγάλα κέρατα που εκτείνονται προς τα πίσω. Αστρικά σύμβολα και τεθλασμένες ως παραπληρωματικά μοτίβα. Μέσα του 8ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 369.

Πρόχους της Ύστερης γεωμετρικής περιόδου με υπερυψωμένη δίχωρη λαβή, κατάκοσμη από γεωμετρικά σχέδια που αναπτύσσονται σε επάλληλες οριζόντιες ταινίες. Τελευταίο τέταρτο του 8ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 785.

Υπερμεγέθης αμφορέας (1,60 μ.), σήμα γυναικείας ταφής, το ωραιότερο αγγείο του καλλιτέχνη του Διπύλου, που καθιέρωσε τον σημαντικότερο ρυθμό της Αθήνας του 8ου αι. π.Χ. Στην κεντρική ζώνη των λαβών σε «μετόπη» εικονίζεται σκηνή προθέσεως. Η νεκρή είναι ξαπλωμένη σε ψηλή κλίνη, ενώ γύρω της θρηνούν συγγενείς. Για πρώτη φορά η διακόσμηση απλώνεται ως ύφασμα σε όλο το μεγάλο αγγείο. 760-750 π.Χ. Αρ. ευρ. ΕΑΜ 804.

Υπερμεγέθης (1,50 μ.) κρατήρας, σήμα ανδρικής ταφής, έργο του ζωγράφου του Hirschfeld. Στο άνω μισό του αγγείου, σε δύο φαρδιές ζώνες, αναπτύσσεται με αφηγηματική διάθεση όλη η τελετουργία της ταφής ενός άνδρα από αριστοκρατικό γένος, που ίσως έχασε τη ζωή του σε κάποιον πόλεμο, θυμίζοντας τις ομηρικές διηγήσεις. Στη ζώνη των λαβών, στο κέντρο, εικονίζεται σκηνή έκφορας, δηλαδή της απομάκρυνσης του νεκρού από την οικία του πάνω σε άμαξα, συνοδευόμενη από θρηνώδους. Στην αμέσως κατώτερη ζώνη σκηνή αρματοδρομίας, προφανώς του αγώνα που ακολούθησε την ταφή προς τιμήν του νεκρού. Μέσα του 8ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. ΕΑΜ 990.

Καλαθόσχημος αμφορέας
με τετράφυλλο στον λαιμό,
και στη ζώνη του ώμου
παράσταση ανδρός, ιπποκόμου
με δύο άλογα. Η κάλυψη
του αγγείου με πολλαπλές
επάλληλες γραμμές αποτελεί
χαρακτηριστικό του δεύτερου
μισού του 8ου αι. π.Χ.
Αρ. ευρ. 1306.

Κάνθαρος, ένας από τους πρωιμότερους του τύπου, με παράσταση πολεμιστή (με ψηλή περικεφαλαία και εγχειρίδιο στη μέση) που τιθασεύει δύο άγρια άλογα. Ύστερος 8ος αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 268.

Οινοχόη με μεγάλο ωσειδές σώμα και πλαστικά «κομβία» στον ώμο. Βρέθηκε σε γυναικεία ταφή βόρεια του Ηριδανού, μαζί με τα αγγεία της επόμενης σελίδας. Τελευταίο τέταρτο του 8ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 4217.

Πρόχοι με διακόσμηση σε «μετόπες» και ζώνες. Τα πτηνά δεν είναι πια ιδεογράμματα αλλά αποκτούν όγκο και πτίλωμα, τα δε γλωσσοειδή μοτίβα με ρακετόσχημη διακόσμηση ή ψευδόσπειρα αποτελούν τυπικά σχέδια της αθηναϊκής αγγειογραφίας του τελευταίου τετάρτου του 8ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 4226, 4219, 1305, 4220.

Σκυφοειδές κύπελλο του ώριμου γεωμετρικού ρυθμού με διακόσμηση σε «μετόπες» και «τρίγλυφα». Πτηνά σε παράταξη με διακριτό πτίλωμα αποδοσμένο με περίγραμμα. «Μετόπες» εκατέρωθεν της λαβής με παράσταση πολεμιστή με οκτώσχημη ασπίδα. Η κεντρική «μετόπη» φέρει σπάνια παράσταση τριών μορφών σε χορό, πιθανότατα (;) στο πλαίσιο τελετουργικών δρωμένων. (Λεπτομέρεια στη σελ. 68.) Τελευταίο τέταρτο του 8ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 812.

Ομοίωμα όνου που φέρει φορτίο τεσσάρων αμφορίσκων. Οι οπές στα άκρα των ποδιών δηλώνουν ότι υπήρχαν ροδάκια και ότι το ειδώλιο ήταν παιχνίδι του μικρού παιδιού στον τάφο του οποίου βρέθηκε. Τρίτο τέταρτο του 8ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 1311.

Κύλικες με υπερυψωμένο διάτρητο πόδι.
Τέλος του 8ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 360, 660.

Καλαθόσχημο αγγείο ολόγραφο με γεωμετρικά σχέδια
και τετράφυλλα. Τέλος του 8ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 1307.

Γεωμετρικός κώνηρος με κάθετες ανάγλυφες ραβδώσεις,
διακοσμημένες με ιχθυάκανθα. Τρίτο τέταρτο του 8ου αι. π.Χ.
Αρ. ευρ. 1251.

Ευμεγέθης αμφορέας κατάγραφος με ποικίλα γεωμετρικά ευθύγραμμα σχέδια.
Φαρδιά μετόπη με θηλυκά ελάφια (δορκάδες) σε σειρά που βόσκουν. Τελευταίο τέταρτο του 8ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 385.

Οινοχόη του όψιμου γεωμετρικού ρυθμού, η λεγόμενη του Διπύλου, Φέρει χαραγμένη μετά το ψήσιμο επιγραφή, ίσως την αρχαιότερη σε ελληνικό αλφάβητο, που διαβάζεται από τα δεξιά προς τα αριστερά: *ΗΟΣ ΝΥΝ ΟΡΧΕΣΤΟΝ ΠΑΝΤΟΝ ΑΤΑΛΟΤΑΤΑ ΠΑΙΖΕΙ ΤΟΤΟΔΕΚΛΑΜΙΝ* (Όποιος από όλους τους χορευτές πιο ανάλαφρα τώρα χορεύει, θα με πάρει ως έπαθλο...). Το ξαπλωμένο Σ βρίσκεται χρονικά πολύ κοντά στο φοινικικό αλφάβητο του 9ου αι. π.Χ. Γ' τέταρτο του 8ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. ΕΑΜ 192.

Σκύφος με δορκάδες. Γ' τέταρτο του 8ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 1319.

Τετράποδος υποστάτης. Στη ζώνη κάτω από το χείλος πολεμιστές με στρογγυλές και οκτώσχημες ασπίδες. Στο ένα πόδι παράσταση ανδρός που φονεύει λιοντάρι (ο Ηρακλής και το λιοντάρι της Νεμέας). Τελευταίο τέταρτο του 8ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 407.

Η ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΘΑΪΜΑ

Η Αττική και οι Ίωνες κάτοικοί της εξακολουθούν να αποτελούν ένα φυλετικό κράτος χωρισμένο σε τέσσερις φυλές, τους «Αίγικορείς», τους «Άρκαδείς», τους «Γελέοντες» και τους «Όπλητες», σε φατρίες και σε γένη. Η εξέλιξη του αθηναϊκού κράτους σε αριστοκρατική «πόλη» κατέστησε ανενεργούς πολίτες όλους τους μη ευγενείς, ακόμα και αυτούς που είχαν αποκτήσει σημαντική περιουσία. Σύμφωνα με μαρτυρία του Αριστοτέλους στην *Αθηναίων Πολιτεία*, οι παλαιότεροι άρχοντες των Αθηνών, τουλάχιστον μέχρι το 683 π.Χ., παρέμεναν στην εξουσία για δέκα χρόνια. Η κοινωνική αυτή δομή διαφαίνεται ανάγλυφα από τα ευρήματα του Κεραμεικού, κυρίως από την εύρεση μεγάλων τύμβων που όπως θα δούμε έχουν συνδεθεί με μεγάλα γένη.

Για να ερμηνεύσουμε την ταφική πρακτική του 7ου π.Χ. αι. στον Κεραμεικό επιβάλλεται να έχουμε κατά νου τις επικρατούσες κοινωνικές συνθήκες της εποχής. Η αριστοκρατία της Αθήνας, όπως οι περισσότερες, έδινε πολιτικά δικαιώματα μόνο στους ενήλικους ευγενείς. Έτσι το αριστοκρατικό καθεστώς γνώρισε όχι μόνο την αντίδραση των μη ευγενών αλλά και συγκρούσεις μεταξύ των ευπατριδών. Οι μη ευγενείς που έμεναν «εκτός πολιτείας», για παράδειγμα οι οπλίτες, κατέφευγαν σε βίαιες ενέργειες και αξίωναν συμμετοχή στα κοινά και κυρίως απονομή δικαιοσύνης, την απουσία της οποίας είχε ήδη στιγματίσει και ο Ησίοδος. Και δεν ήταν μόνο η έλλειψη ισονομίας που προκαλούσε τριβές στην αθηναϊκή κοινωνία του 7ου αι. π.Χ. αλλά και η απώλεια της πρωτοκαθεδρίας στην οικονομία και την τέχνη από την Κόρινθο, γεγονός που επέφερε οικονομική συρρίκνωση. Απόρροια της αστάθειας αυτής ήταν και το ιστορικό γεγονός της απόπειρας του ευγενούς Κύλωνος να εγκαθιδρύσει τυραννία, με τη γνωστή έκβαση του λεγόμενου *Κυλωνείου άγους*, για το οποίο κατηγορήθηκε μέλος του γένους των Αλκμεωνιδών. Η προσωρινή απώλεια της κοινωνικής ισχύος του γένους αυτού προς το τέλος του 7ου αι. π.Χ. φαίνεται να αντικατοπτρίζεται και στον δυτικό τύμβο του Κεραμεικού, για τον οποίο θα μιλήσουμε παρακάτω, όπου δεν αναγνωρίστηκε κάποια πλούσια ταφή του στο μεταίχμιο του 7ου προς τον 6ο αι. π.Χ.

Υπό την πίεση των κοινωνικών αναταραχών, ο Δράκων πιθανότατα παρείχε πολιτικά δικαιώματα στους «οπλίτες», οι δε πολυθρύλητοι νόμοι του ήταν περισσότερο δίκαιοι παρά σκληροί. Στη συνέχεια, ο «διαλλακτής», νομοθέτης και ποιητής Σόλων, περί το 600 π.Χ. ενέταξε στην αθηναϊκή πολιτεία όλους τους ενήλικους άνδρες που κατοικούσαν στην Αττική και ανήκαν σε φυλές, φατρίες και γένη, αλλά δεν έθιξε την προϋφιστάμενη διάκριση των Αθηναίων σε τέσσερα «τέλη», τους *πεντακοσιομέδιμνους* και τους *ίππεις* από την τάξη των ευγενών, και τους *ζευγίτες* και τους *θητες* από τη χορεία των μη ευγενών· με άλλα λόγια δεν έθιξε το πολίτευμα, που παρέμεινε τιμοκρατικό.

Παιχνίδι με σφαίρα. Λεπτομέρεια βάσης. Αρ. ευρ. ΕΑΜ 3476.

Πολυσχιδείς και πασίγνωστες είναι οι νομοθετικές και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα, από τις οποίες ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι οικονομικού περιεχομένου νόμοι.

Για παράδειγμα, απαγόρευσε την εξαγωγή και προέτρεψε να γίνεται εισαγωγή όλων των γεωργικών προϊόντων, πλην του λαδιού, όπου υπήρχε υπερπαραγωγή, γεγονός που αποδεικνύεται από τα μεγάλα αγγεία (πίθους), τους αμφορείς και τις ληκύθους. Μεταξύ των άλλων μέτρων, ο Σόλων προσπάθησε να περιστείλει τις δαπάνες για τις πολυτελείς κηδείες (πρόθεση, εκφορά και ταφή), που είχαν λάβει μεγάλες διαστάσεις απ' ό,τι δείχνουν τα αρχαιολογικά ευρήματα σε όλη την Αττική. Δείγματα αυτής της χαμένης πολυτέλειας αποτελούν ο περίφημος κούρος, ο λεγόμενος της *Ίερας Πύλης*, που ανακαλύφθηκε στον χώρο αυτό μόλις το 2002, η κεφαλή ενός δεύτερου κούρου γνωστή από τις πρώτες ανασκαφές ως η κεφαλή από τον πύργο D του Διπύλου, καθώς και κίονες που επιστέφονται με σφίγγες, βάσεις αγαλμάτων-σημάτων τάφων, άλλοτε ενεπίγραφες και άλλοτε κατάκοσμες με σκηνές από την καθημερινή ζωή ή με σκηνές δημοσίων τελετών σε χαμηλό ανάγλυφο. Όλα τα αναφερθέντα μνημεία βρέθηκαν εντοιχισμένα –όχι όμως αποξεσμένα– ως απλό δομικό υλικό στο μετέπειτα θεμιστόκλειο αμυντικό τείχος.

Το νέο στοιχείο που διαπιστώνεται στα κτερίσματα του 7ου αι. π.Χ. στους τάφους του Κεραμεικού καθώς και σε όλη την Αττική, μέχρι και το 580 π.Χ., είναι η διείσδυση της κορινθιακής αγγειογραφίας, την οποία οι αγγειογράφοι σύντομα προσάρμοσαν στο γούστο των Αθηναίων πελατών τους. Ο πρώτος μεγάλος ζωγράφος

που αναγνωρίζεται στην αγγειογραφία του 7ου αιώνα π.Χ. είναι ο ζωγράφος του Νέσσο, που ονομάστηκε συμβατικά από το θέμα που απεικονίζεται στον λαιμό ενός ψηλού (1,22 μ.) αμφορέα, την πάλη του Ηρακλή με τον κένταυρο Νέσσο.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό του ίδιου αιώνα, που επίσης αποτυπώνεται στα κτερίσματα του νεκροταφείου, είναι ο εξ Ανατολών καλλιτεχνικός άνεμος, που στο πέρασμά του σάρωσε κυριολεκτικά τον αυστηρό γεωμετρικό ρυθμό και καθιέρωσε τον 7ο αιώνα π.Χ. ως «ανατολίζουσα» περίοδο. Πράγματι, γύρω στο 700/690 π.Χ. η Αττική αλλά και όλος ο ελληνικός κόσμος δέχεται έντονα την επίδραση ανατολικών στοιχείων: το ζωικό και φυτικό βασίλειο με σφύζουσα ζωή γεμάτη χυμούς ξεδιπλώνεται πάνω στα αγγεία, εκτοπίζοντας τα γεωμετρικά σχέδια, τους κάθετους και τους οριζόντιους άξονες που είχαν συμβάλει στη δημιουργία μιας απόλυτα δομημένης τέχνης, αλλά ίσως και κοινωνίας. Τώρα, εκτός από τον πραγματικό φυσικό κόσμο, στην τέχνη εισβάλλουν και άλλα ζώα, όπως το λιοντάρι, ο πετεινός (περσική ὄρνις) και φυτά, το άνθος του λωτού κλπ. Θα ήταν όμως άδικο για τους Έλληνες καλλιτέχνες να θεωρηθεί ότι η μίμηση ήταν δουλική. Τα παραπάνω στοιχεία γρήγορα ενσωματώνονται στις γνωστές ελληνικές μορφές αλλά και μετουσιώνονται, ώστε να αποκτήσουν ελληνική φυσιογνωμία, όπως εδώ στην Αττική με τη δημιουργία της λεγόμενης πρωτοαττικής αγγειογραφίας.

Αττικός αμφορέας του ζωγράφου του Νέσσο. Ένα από τα ωραιότερα και πρωιμότερα δείγματα της αττικής μελανόμορφης αγγειογραφίας. Στον λαιμό του αγγείου ο Ηρακλής φονεύει τον κένταυρο Νέσσο, που είχε προηγουμένως επιτεθεί στη Δηϊάνειρα. Στο σώμα ο Περσέας καταδιώκεται από τη Μέδουσα και τις αδερφές της. Τα ονόματα ταυτίζονται από επιγραφές. Γύρω στο 610 π.Χ. Αριθ. ευρ. ΕΑΜ 1002.

Σκύφος με μελανόμορφη παράσταση κωμαστών-μουσικών.
Πρώτο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 2869

Λουτήριο και υποστατό της πρωτοαττικής αγγειογραφίας.
Διακόσμηση με πτηνά σε σκιαγραφία με χυμώδη σώματα
και σχηματοποιημένα φυτικά μοτίβα.
Μέσα του 7ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 4278/4279.

Σκύφος του πρώιμου μελανόμορφου ρυθμού με παράσταση άνδρα και πάνθηρα στη μία πλευρά και κωμαστών στην άλλη. Γύρω στο 600 π.Χ. Αρ. ευρ. 2868.

Κοτύλη με σώμα καλυμμένο με επάλληλες γραμμές και με καλυκόσχημο μοτίβο στη βάση. Η διακόσμηση μιμείται τον πρωτοκορινθιακό ρυθμό. Γύρω στο 700 π.Χ. Αρ. ευρ. 1268.

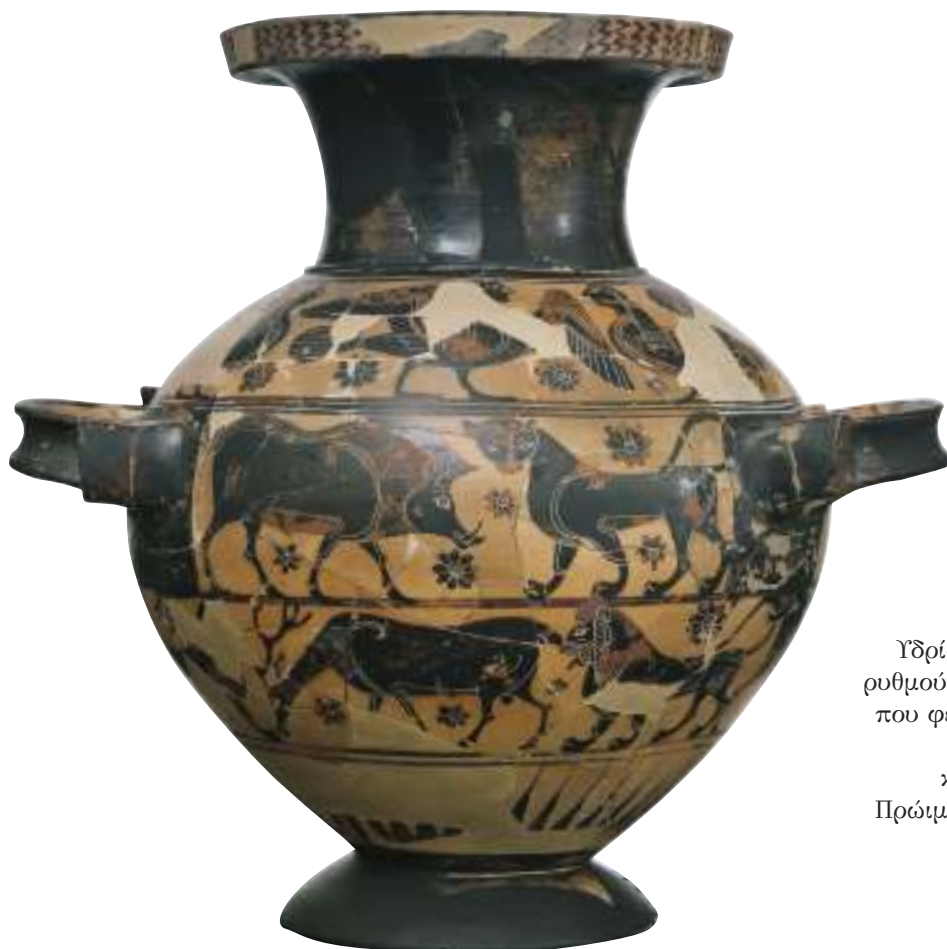
Πρωτοαττική κοτύλη του πρωτομελανόμορφου ρυθμού με παράσταση σφίγγας και λιονταριού. Μέσα του 7ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 134.

Πρωτοαττική οινοχόη με παράσταση
δορκάδων στον λαιμό και καλυκόσχημου
μοτίβου στη βάση. Πρώτο μισό
του 7ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 6111.

Πρόχους του μελανόμορφου ρυθμού με σφίγγες και λιοντάρια
στο άνω μέρος και πάνθηρες με κάπρους στην κάτω ζώνη.
Οι σφίγγες και τα λιοντάρια υπήρξαν οι κατεξοχήν φύλακες
τάφων. Α΄ τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 42.

Υδρία του πρώιμου μελανόμορφου
ρυθμού με τις χαρακτηριστικές ζώνες
που φέρουν διακόσμηση με σειρήνες
και ζώα (πάνθηρες, λιοντάρια,
κάπρους, κριάρια και ελάφια).
Πρώιμος 6ος αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 2867.

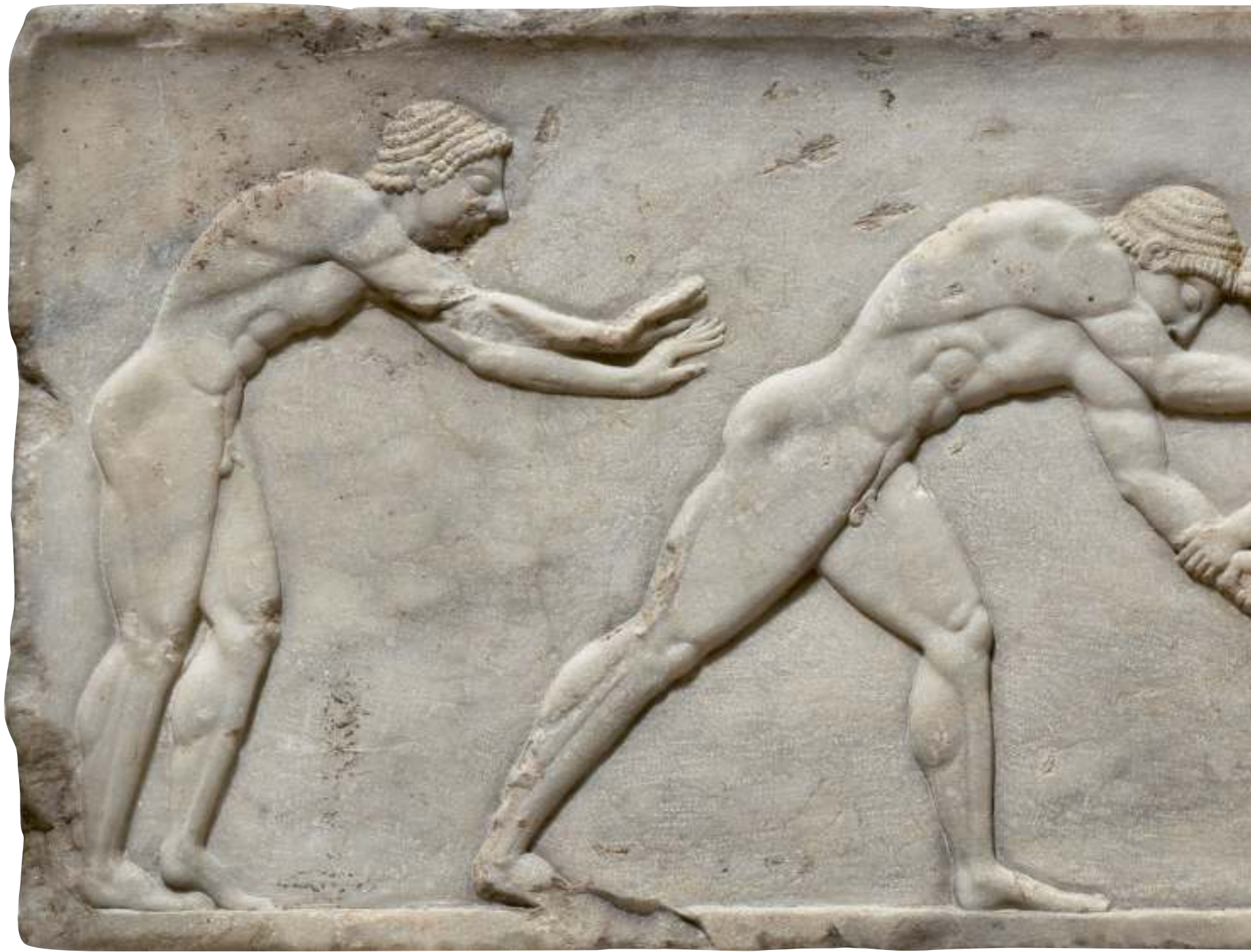
Μελανόμορφο αλάβαστρο με πετεινό.
Αρχές του 6ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 3703.

Μελανόμορφη πυξίδα. Παράσταση πανθήρων
και κριαριών στο πώμα, πάπινας και ορνίθων
στο σώμα. Μέσα του 6ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 687.

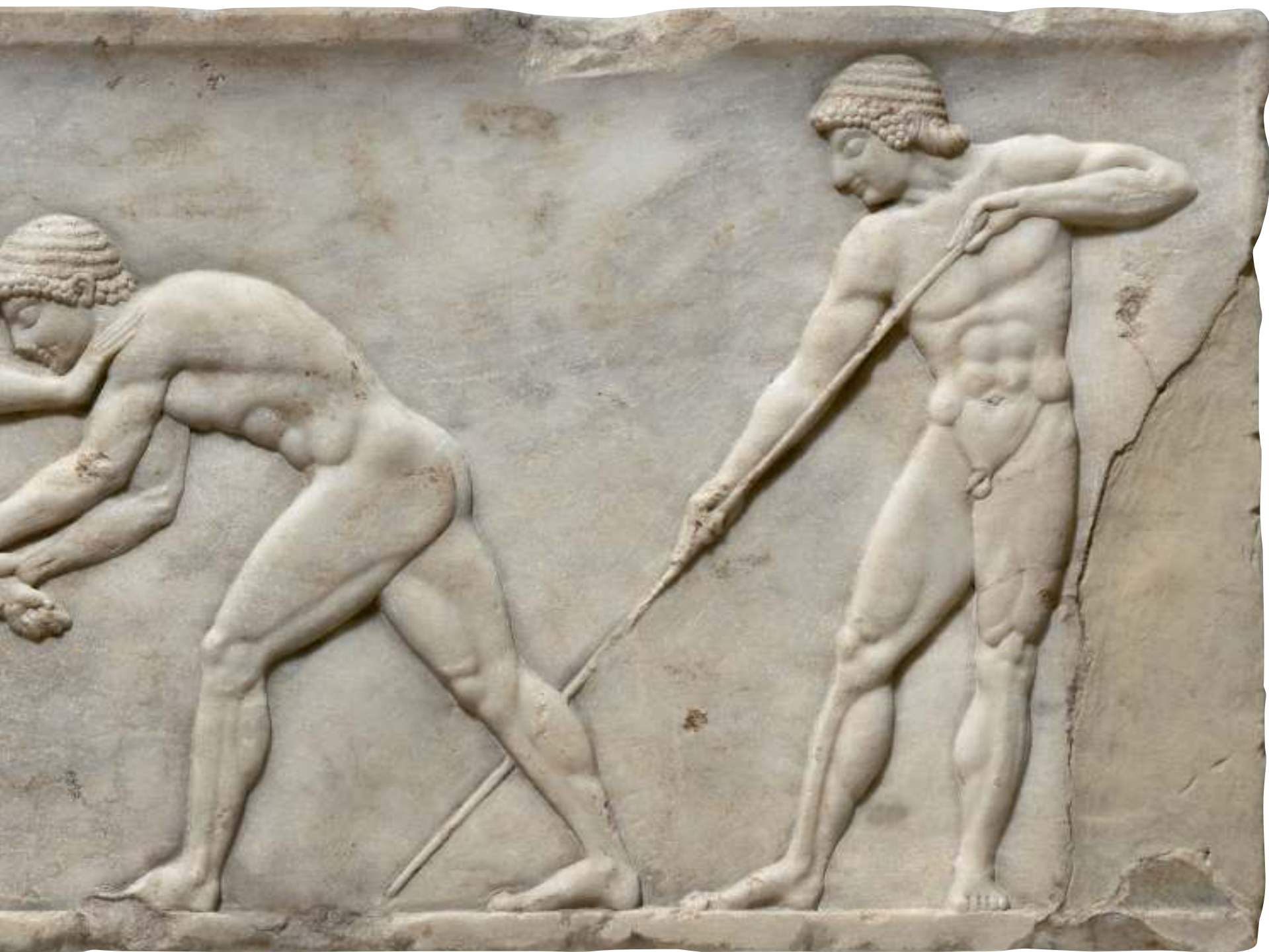

Τριποδική πυξίδα του πρώιμου
μελανόμορφου ρυθμού. Παράσταση σειρήνας,
όντος με σώμα πτηνού και ανθρώπινο κεφάλι,
συνήθως γυναίκας. Πρώτο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.
Αρ. ευρ. 44.

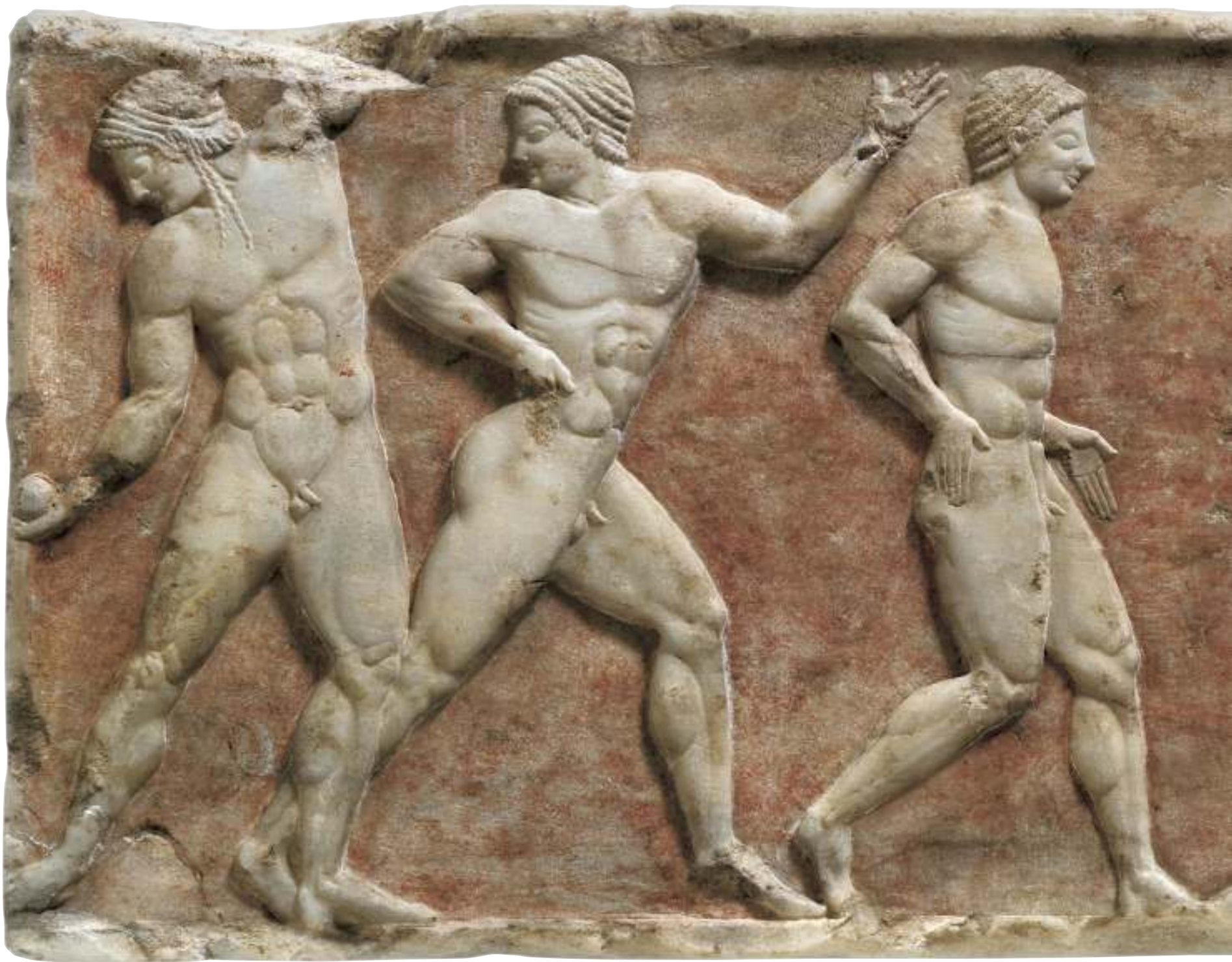
Βάση αγάλματος με ανάγλυφες παραστάσεις σε τρεις πλευρές. Βρέθηκε εντοιχισμένη στο θεμιστόκλειο τείχος.

Α' ΠΛΕΥΡΑ: Σκηνή από παλαίστρα, πιθανότατα σε ένα από τα τρία Γυμνάσια που είχαν ιδρυθεί στην Αθήνα τον 6ο αι. π.Χ. Στο κέντρο σκηνή πάλης. Περίπου 525-500 π.Χ. Αρ. ευρ. ΕΑΜ 3476.

Β' ΠΛΕΥΡΑ της βάσης. Σκηνή από παλαίστρα: έξι αθλητές παίζουν το ομαδικό παιχνίδι της έπισκύρου σφαίρας. Οι μορφές εξαίρονται στο βάθος, που διατηρεί το αρχικό κόκκινο χρώμα του.

Γ' ΠΛΕΥΡΑ της βάσης. Σκηνή από την καθημερινή ζωή: τέσσερις νέοι, μάλλον αργόσχολοι, ευθύνονται για τον σκληρό και προσχεδιασμένο τσακωμό σκύλου και γάτας. Και εδώ το κόκκινο βάθος τονίζει τις ημίγυμνες μορφές. Ο καλλιτέχνης –ο ίδιος και στις τρεις πλευρές– ήταν ιδιαίτερα επιδέξιος στην ακριβή απόδοση των γυμνών σωμάτων και στην πλούσια πτυχολογία των ενδυμάτων.

Βάση επιτύμβιας στήλης με ανάγλυφη πομπή ιππέων που κινείται προς τα αριστερά, πιθανότατα συνδεόμενη με τη γιορτή των Παναθηναίων ή με επιτάφιους αγώνες. Η διαφορετική στάση κάθε αλόγου-ιπέα προσδίδει ζωντάνια στην παράσταση. Βρέθηκε στον πύργο Α του Διπύλου. Γύρω στο 560 π.Χ. Αρ. ευρ. Ρ 1001.

Άνω τμήμα επιτύμβιας ανάγλυφης στήλης με παράσταση πυγμάχου από την οποία σώζεται το κεφάλι σε κατατομή προς τα δεξιά και τμήμα του δεξιού χεριού με τους πυκτικούς ιμάντες. 560-550 π.Χ. Αρ. ευρ. Ρ 1054.

Άνω τμήμα επιτύμβιας στήλης με παράσταση νέου δισκοφόρου από την οποία διατηρείται το πρόσωπο σε κατατομή, τμήμα της κόμης, το αριστερό χέρι και ο δίσκος. Βρέθηκε το 1873 εντοιχισμένη στο θεμιστόκλειο τείχος. Έχει συνδεθεί με τη βάση των σελ. 94-95. Γύρω στο 560 π.Χ. Αρ. ευρ. ΕΑΜ 38.

Μαρμάρινο άγαλμα ιππέα από επιτύμβιο μνημείο. Ίσως στεκόταν στη βάση που εικονίζεται κάτω ή σε παρόμοια.

Μαρμάρινη βάση επιτύμβιου γλυπτού, ίσως ιππέα, με αναθηματική επιγραφή: [Σ]ΕΜΑ ΤΟΔΕ, ΧΣΕΝΟΦΑΝΤΕ ΠΑΤΕΡ ΣΟ <Ι> ΘΕΚΕ ΘΑ-ΝΟΝΤΙ ΣΟΦΙΛΟΣ, ΗΟΙ ΠΕΝΘΟΣ ΘΕΚΑΣ ΑΠΟΦΘΙΜΕΝΟΣ ΑΡΙΣΤΟΚΛΕΣ ΕΠΟΙΕΣΕΝ, σύμφωνα με την οποία τον προσφωνεί ο πατέρας του: «Αυτό το μνημείο Ξενοφάντε το έστησε ο πατέρας σου ο Σόφιλος για το βαρύ πένθος που προξένησες με το χαμό σου. Το κατασκεύασε ο Αριστοκλής». Τελευταίο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. Ι 389. (Στη σελ. 99, πάνω, η επιγραφή της βάσης.)

Μαρμάρινη ενεπίγραφη βάση επιτύμβιου αγάλματος-κούρου, του οποίου διακρίνονται τα ίχνη των πελμάτων στην ένθετη μικρότερη πλίνθο. Σύμφωνα με την επιγραφή: ΑΙΣΧΡΟ ΤΟ ΖΩΪΛΟ ΣΑΜΙΟ. Το μνημείο αφιερώθηκε στον Αίσχρο, γιο του Ζώϊλου από τη Σάμο. Από την περιοχή της Πειραιϊκής Πύλης. Τελευταίο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. Ι 189.

Μαρμάρινη βάση αγάλματος από την οποία σώζονται οι τρεις πλευρές. Βρέθηκε μαζί με την προηγούμενη βάση, εντοιχισμένη στο θεμιστόκλειο τείχος. Στη μία πλευρά (πρόσθια) έξι νέοι, από επιφανή γένη, εξασκούνται σε ένα παιχνίδι με σφαίρα και καμπτόμενα ραβδιά (όπως στο σημερινό χόκει). Στις δύο πλάγιες πλευρές εικονίζονται από ένα άρμα με ηνίοχο και σειρά οπλιτών, όπου ο πρώτος οπλίτης έχει αποβιβαστεί (αποβάτης αγών). Ο αποβάτης αγών ήταν αγώνισμα που συνδεόταν με τον μυθικό βασιλιά Εριχθόνιο και ετελείτο στα Παναθήναια. Γύρω στο 500 π.Χ. ΕΑΜ 3477.

Ο υστεροδαιδαλικός μαρμάρινος κούρος από την περιοχή της Ιεράς Πύλης (εύρημα του 2002). Πιθανόν ανήκει στο εργαστήριο που κατασκεύασε τον σύγχρονό του κούρο, που σήμερα βρίσκεται στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης, και τον κούρο της κεφαλής της σελ. 106, στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Αρ. ευρ. Ρ 1700.

Κεφαλή υστεροδοιδαλικού κούρου υπερφυσικού μεγέθους, από την περιοχή του νότιου πύργου του Διπύλου.
Ανήκει στο εργαστήριο του γλύπτη του Διπύλου που πιθανόν λάξευσε τον κούρο των προηγούμενων σελίδων.
Γύρω στο 610-600 π.Χ. Αρ. ευρ. ΕΑΜ 3372.

Ξαπλωμένος λέων. Από την περιοχή της Ιεράς Πύλης.
Βρέθηκε μαζί με τον κούρο της σελ. 102 και τη σφίγγα της σελ. 115, ακριβώς κάτω από την επιφάνεια του οδοστρώματος της Ιεράς Οδού, και φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν λίγο πριν από την κατασκευή του θεμιστόκλειου τείχους (το 478 π.Χ.) ως υλικό επίχωσης και διαμόρφωσης της κοίτης του Ηριδανού και του οδοστρώματος της Ιεράς Οδού. Τα ίχνη από τις αρματοτροχιές είναι εμφανή κυρίως στο σώμα του λιονταριού και στην πλίνθο του. Ο καλλιτέχνης με χιουμοριστική διάθεση δημιούργησε ένα ήμερο, άκακο λιοντάρι, σχεδόν ένα λιοντάρι σκυλί, που δεν μοιάζει καθόλου με τους άλλους αρχαίους λέοντες, φύλακες τάφων των ευγενών Αθηναίων, που γνωρίζουμε. Μέσα του 6ου αιώνα. Αρ. ευρ. Ρ 1699.

Μαρμάρινη οκλάζουσα σφίγγα ως επίστεψη επιτύμβιου κίονα, από την περιοχή της Ιεράς Πύλης. Βρέθηκε μαζί με τον κούρο και το λιοντάρι των προηγούμενων σελίδων, το 2002. Εδώ ο γλύπτης λάξευσε ένα γλυκό, γεμάτο χυμούς και ζωντανία πρόσωπο, ένα σφριγηλό λιονταρίσιο σώμα με μικρές φτερούγες, θέλοντας αναμφίβολα να δηλώσει μία νεαρή σφίγγα, που «σήμαινε» πιθανότατα τον τάφο κάποιου που πέθανε πρόωρα. Μέσα του 6ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 1697.

ΟΙ ΑΡΧΑΪΚΟΙ ΤΑΦΟΙ

Ηνότητα όχθη του Ηριδανού κατακλύζεται πάλι από τάφους. Καύσεις και ταφές συνυπάρχουν κανονικά και μάλιστα για σύντομο χρονικό διάστημα, λίγο μετά το 700 π.Χ., η καύση υπερτερεί της ταφής. Τώρα όμως η διαδικασία της καύσης διαφοροποιείται, αφού ο νεκρός δεν καίγεται εκτός αλλά εντός του τάφου. Έτσι καταργείται ο τύπος του τάφου-λάκκου, ο τεφροδόχος αμφορέας μέσα στον λάκκο και το μεγάλο ταφικό αγγείο, το σήμα του τάφου. Στις ταφές τοποθετούσαν κτερίσματα που περιελάμβαναν αγγεία και όχι όπλα ή κοσμήματα γύρω από τον νεκρό ή σε αύλακες προσφορών ή σε λάκκους προσφορών, πάντα έξω από τον τάφο. Οι αύλακες έφταναν σε μήκος πολλές φορές τα 12 μ., ίσως για να γίνονται ταυτόχρονα πολλές προσφορές, ενώ σε πλάτος δεν ξεπερνούσαν τα 0,60 εκατοστά. Επάνω από τις αύλακες, ξύλινες εσχάρες χρησίμευαν για την τοποθέτηση αγγείων και προσφορών. Και στη διαμόρφωση των τάφων υπάρχουν επιρροές από τα παράλια της Ιωνίας: οι τάφοι και οι αύλακες καλύπτονται από επίχωση χώματος (τύμβο) όλο και μεγαλύτερων διαστάσεων, πάνω στον οποίο συχνά τοποθετούσαν μικρό ορθογώνιο κτίσμα, αλλά πάντοτε έναν κρατήρα ή ένα λίθινο μνημείο σε βάση. Μια τέτοια χρήση ίσως να είχαν το αγγείο με την πολύχρωμη σφίγγα και οι δύο μνημειώδεις πρωταρχαίκοι κούροι από την περιοχή των πυλών (βλ. σελ. 102 κ.ε. και σελ. 120-121). Από τις αρχές του 6ου αι. π.Χ. προβάλλεται ο άνθρωπος με ιδιαίτερη έμφαση όχι μόνο ως ιδεατή μορφή, αλλά με την αισθητή του παρουσία και τις πραγματικές τέλει αναλογίες του, ως πρωταρχική αξία ενός ένθεου κόσμου.

Εκτός από τους πολυάριθμους τάφους που ανήκαν στον συνοικισμό των πολιτών, τρεις τουλάχιστον μεγάλοι μεμονωμένοι τύμβοι αντιπροσώπευαν την τάξη της αριστοκρατίας και εξεχόντων προσώπων. Ο αρχαιότερος, του 7ου αι. π.Χ., είναι ο κυκλικός ταφικός περίβολος που βρίσκεται στη βόρεια όχθη του Ηριδανού κοντά στην Ιερά Πύλη, σε ένα ύψωμα που είχε δημιουργηθεί από τις προσχώσεις του Ηριδανού κατά την τρίτη χιλιετία π.Χ. Κάτω από τον τύμβο υπάρχουν επάλληλα στρώματα ταφών του 7ου αλλά και του 6ου και του 5ου αι. π.Χ., ενώ τον 4ο αιώνα ο λόφος πάλι επιχωματώθηκε και οριοθετήθηκε με λίθινο περιτείχισμα. Σύμφωνα με τους μελετητές, ο τύμβος συνδέεται με χώρο ταφής παλαιάς αθηναϊκής αριστοκρατικής οικογένειας, που ταυτίζεται με το γένος των Κηρύκων. Για την ταύτιση αντλούνται πληροφορίες από τον περιηγητή Πausανία (I. 36, 3), ο οποίος διηγείται ότι είδε τον τάφο του Ανθεμοκρίτου λίγο έξω από την Ιερά Πύλη, στον δρόμο προς τον Πειραιά. Ο Ανθεμόκριτος ήταν κήρυκας στις γιορτές των Ελευσινίων μυστηρίων και έζησε λίγο πριν από τον Πελοποννησιακό πόλεμο. Ο Περικλής διά του Ανθεμοκρίτου, που εστάλη στα Μέγαρα το 431 π.Χ., κατηγορήσε τους Μεγαρείς ως ασεβείς, γιατί καλλιεργούσαν χωράφια που ανήκαν στο Ελευσινιακό ιερό. Ο Ανθεμόκριτος όμως δολοφονήθηκε και ο φόνος απεδόθη στους Μεγαρείς. Με την προϋπόθεση ότι ο Ανθεμόκριτος ετάφη πλησίον των προγόνων του, ο κυκλικός περίβολος ταυτίστηκε με τον χώρο ταφής της αριστοκρατικής οικογένειας των Κηρύκων.

Στο σημείο που διακλαδίζεται η Ιερά Οδός, λίγα μέτρα δυτικότερα του ιερού των Τριτοπατρών, υπάρχει ένας άλλος τύμβος (δυτικός τύμβος), διαμέτρου περίπου 30 μ. και ύψους 5 μ., που δημιουργήθηκε στα μέσα του 6ου αι. π.Χ. μετά από επάλληλες ταφές εντός ταφικών περιβόλων. Εδώ οι ανασκαφές αποκάλυψαν ότι, κάτω από τον μεγάλο τύμβο του 6ου αι. π.Χ., ακριβώς στο κέντρο του, είχε ιδρυθεί τον 7ο αιώνα π.Χ. ένα μεγάλο, μοναδικό στο είδος του, ταφικό κτίσμα από ωμές πλίνθους διαστάσεων μήκους 6 μ.

και πλάτους 3 μ., με επίπεδη στέγη, οι τοίχοι του οποίου ήταν επιχρισμένοι με κόκκινο χρώμα. Το κτίσμα αυτό περιείχε έναν βαθύ τάφο με καύση. Η μεγάλη αύλακα προσφορών, μήκους 10 μ., απέδωσε πλήθος ωραιότατης και καλοψημένης κεραμεικής, με πλούσια διακόσμηση πάνω σε εδαφόχρωμο βάθος, ενός ιδιαίτερου νέου ρυθμού και ύφους που χαρακτηρίζεται από αγγεία με καθαρά ταφικό προορισμό, τα οποία διακρίνονται για τις πολλαπλές πλαστικές συνθέσεις τους. Μοναδικό στο νεκροταφείο είναι ένα θυμιατήρι σε σχήμα ολόγλυφης καθήμενης σφίγγας.

Όπως ήταν αναμενόμενο, ο Σόλων δεν ικανοποίησε τους πάντες και σχεδόν αμέσως μετά την αναχώρησή του από την Αθήνα φάνηκαν οι ανωμαλίες. Μετά από μια μικρή περίοδο αναρχίας, γύρω στο 570 π.Χ. διαμορφώθηκαν τρεις «στάσεις», δηλαδή κόμματα, οι Παράλιοι, οι Πεδιακοί και οι Διάκριοι. Αρχηγός των Διακρίων ήταν ο Πεισίστρατος, ο οποίος συνδεόταν με το αρχαιότατο γένος των Μεδοντιδών και είχε ως έδρα τη Βραυρώνια. Ο ευγενής και δραστήριος Πεισίστρατος, με τη βοήθεια των λαϊκών τάξεων, κατάφερε να πάρει την εξουσία το 561 π.Χ., την οποία κράτησε με αρκετές δυσκολίες και διακυμάνσεις μέχρι τον θάνατό του, το 527 π.Χ., οπότε ανέλαβε ο γιος του Ιππίας (ο αναφερόμενος ως «φύσει πολιτικός και ἔμφρων»), μαζί με τον αδελφό του Ίππαρχο (γνωστός ως «παιδιώδης, ἐρωτικός και φιλόμουσος»), μέχρι τη δολοφονία του δεύτερου το 514 π.Χ. από τον Αρμόδιο και τον Αριστογείτονα, και τη φυγή του πρώτου στην Περσία. Κατά τον Αριστοτέλη, ο Πεισίστρατος, σε αντίθεση με άλλους τυράννους, κυβέρνησε με μετριοπάθεια περισσότερο ως αιρετός άρχων παρά ως τύραννος και η Αττική επί των ημερών του γνώρισε μεγάλη ευμάρεια. Προώθησε και τόνωσε την παραγωγή λαδιού και οίνου. Και πράγματι, τα σχετικά αγγεία για τα υγρά αυτά που ανευρίσκονται στον Κεραμεικό είναι πολυάριθμα. Ανανέωσε τους νόμους του Σόλωνος περί απαγορεύσεως δαπανηρών κηδειών και τάφων, που φαίνεται ότι είχαν περιπέσει σε αχρηστία. Κυρίως ο Πεισίστρατος συνδέθηκε άμεσα ή έμμεσα με σημαντικές αναμορφώσεις της λατρείας των θεών και της τελετουργίας, και με δημόσια έργα (υδραγωγείο και κρήνες), συνέβαλε δε στη διάσωση και την καταγραφή των ομηρικών επών. Στην Ακρόπολη έκτισε το Έκατόμπεδον, σχεδιάζοντας και δεύτερο ναό, και εμπλούτισε τη γιορτή των μεγάλων Παναθηναίων, που είχαν αρχίσει να τελούνται παλαιότερα (566 π.Χ.), με μουσικούς, ποιητικούς και αθλητικούς αγώνες. Ωραία δείγματα των λεγόμενων παναθηναϊκών αμφορέων, που δίνονταν ως έπαθλο γεμάτοι λάδι στους νικητές των παναθηναϊκών αγώνων, έχουν βρεθεί σε τάφους του Κεραμεικού. Εισήγαγε τη λατρεία του Διός Ελευθερέως από την ομώνυμη πόλιν της Αττικής, με τη βοήθεια του Πήγασου, ιερέα του θεού, ναός του οποίου υπήρχε στον Δρόμο, την οδό προς την Ακαδήμεια. Είναι αρκετές οι παραστάσεις του διονυσιακού θιάσου και του Διονύσου να κρατάει κάρθαρο σε αγγεία του β' μισού του 6ου αι. π.Χ.

Σε έναν λάκκο προσφορών που ανήκει σε κιβωτιόσχημο τάφο του 6ου αι. π.Χ., κάτω από τον προαναφερθέντα δυτικό τύμβο, βρέθηκε μία λεκανίδα του ζωγράφου του Λυδού με παράσταση θρηνητικού χορού, ενός χορού που σταδιακά επηρέασε και τη δραματουργία των διονυσιακών δρωμένων. Οι μορφές αποδίδονται με μελανό χρώμα και όλες οι λεπτομέρειες του προσώπου και των ρούχων με εγχάραξη. Επιπλέον, δεν μπορεί να αποκλειστεί η περίπτωση η πώρινη ψηλή επιτύμβια στήλη του 560 π.Χ., που εικονίζει σε κατατομή ανδρική μορφή γυμνού νέου με μακριά μαλλιά φέροντος ξίφος και ραβδί (βρέθηκε εντοιχισμένη στο τείχος), να έστεκε ως σήμα πάνω από τον κιβωτιόσχημο τάφο. Πρόκειται για μία από τις αρχαιότερες ελληνικές στήλες με ανάγλυφη ανθρώπινη παράσταση. Η εργασμένη στήλη, ως είδος σημάτων ταφικού μνημείου,

ανάγεται, τουλάχιστον στον ελλαδικό χώρο, στα πρώιμα μυκηναϊκά χρόνια με τις γνωστές στήλες του ταφικού κύκλου Β των Μυκηνών. Η προαναφερθείσα στήλη θα μπορούσε να υπαινίσσεται το γεγονός ότι γύρω στο 560/559 π.Χ. ο Αριστίων, φίλος του Πεισίστρατου, κατάφερε να αποσπάσει σχετικό φήμισμα της εκκλησίας του δήμου σύμφωνα με το οποίο ο Πεισίστρατος θα προστατευόταν από σώμα «κορυνηφόρων», κυρίως από τη λαϊκή τάξη των θητών.

Επάνω στον δυτικό τύμβο τον 6ο και τον 5ο αι. π.Χ., όπως και στον γειτονικό νοτίως ευρισκόμενο λόφο, εξαπλώθηκε μία νεκρόπολη με περισσότερους από εκατό τάφους, μάλλον εύπορων πολιτών. Μεγάλο ποσοστό των τάφων αυτών καταλαμβάνουν οι παιδικοί.

Οι Γερμανοί ανασκαφείς του δυτικού τύμβου θεώρησαν ότι ο τύμβος ήταν χώρος ταφής του γνωστού γένους των Αλκμεωνιδών από ένα συνδεδεμένο με αυτόν μνημείο: το πλίνθινο ταφικό κτίσμα που βρέθηκε επάνω στη νοτιοδυτική πλαγιά του τύμβου και το οποίο ομολογουμένως παρουσιάζει πολύ ιδιαίτερα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά, πλούσια και ενδιαφέροντα κτερίσματα. Είναι μεγάλων διαστάσεων (15 μ. επί 15 μ. και ύψους 3,50 μ.), με λίθινη πρόσοψη από πώρινους λιθοπλίνθους, ενώ οι λοιπές πλευρές ήταν κατασκευασμένες από ωμές πλίνθους που σώζονται σημειακά σε αρκετά καλή κατάσταση. Το κτίσμα αυτό περιελάμβανε πολλούς τάφους, από τους οποίους ξεχωρίζει μία σαρκοφάγος, χώρος εναπόθεσης ενός χάλκινου λέβητα με λεπτεπίλεπτη εγχάρακτη διακόσμηση που έφερε τα λείψανα νεκρού τυλιγμένα με μεταξωτό ύφασμα. Δίπλα είχε ανοιχτεί λάκκος με πλουσιότατες προσφορές από αργεία του τέλους του 5ου αι. π.Χ. Εκεί βρέθηκε επίσης μαρμάρινη ενεπίγραφη τράπεζα του τέλους του 4ου αι. π.Χ., με την επιγραφή «ΙΠΠΑΡΕΤΗ ΑΛΚΙΒΙΑΔΟΥ ΣΚΑΜΒΩΝΙΔΟΥ» (Ιππαρέτη κόρη του Αλκιβιάδη από τον δήμο των Σκαμβωνιδών). Η Ιππαρέτη θεωρήθηκε από τους ανασκαφείς

Μεγάλη πώρινη επιτύμβια στήλη με παράσταση γυμνού άνδρα με ξίφος και ραβδί, παλαιότερα καλούμενη «στήλη του Σόλωνος», διότι εθεωρείτο ότι απεικόνιζε τον γνωστό αθηναίο νομοθέτη και ποιητή. Γύρω στο 560 π.Χ. Αρ. ευρ. P1133.

ως η εγγονή του γνωστού στρατηγού και πολιτικού Αλκιβιάδη, ο οποίος είχε δολοφονηθεί στη Φρυγία, και πιθανότατα ο χάλκινος λέβητας, μέσα στο μεγάλο πλίνθινο κτίσμα, περιείχε την ανακομιδή του. Υπενθυμίζεται ότι ο Αλκιβιάδης ανήκε από την πλευρά της μητέρας του στο μεγάλο γένος των Αλκμεωνιδών· είναι λοιπόν ισχυρή η πιθανότητα να ανήκε στο ίδιο γένος και ο τύμβος, λόγω της άμεσης χωρικής συνάφειας.

Ο λεγόμενος Νότιος Λόφος δεν είναι άλλο παρά ένας τύμβος με διάμετρο περίπου 30 μ. και ύψος περίπου 5 μ., παρόμοιος με τον προηγούμενο, που κατασκευάστηκε προς το τέλος του 6ου π.Χ. αι. για να καλύψει δύο μεγάλους κιβωτιόσχημους τάφους ενσωματώνοντας μία βραχώδη πλαγιά που ανηφόριζε προς Νότο. Ο ένας τάφος είχε συληθεί στην αρχαιότητα. Ο δεύτερος περιείχε τον σκελετό ενός άνδρα ύψους κοντά στα δύο μέτρα που αντί φερέτρου είχε μία περικαλλή κλίνη από ελεφαντόδοντο και ήλεκτρο, τμήματα της οποίας διασώθηκαν. Η διακόσμησή της είναι γνωστή από την κορινθιακή και την αττική αγγειογραφία. Τα εξωτικά κτερίσματα του νεκρού οδήγησαν στην υπόθεση ότι πρόκειται για μη Αθηναίο, μάλλον πρέσβη. Δεν φαίνεται τυχαίο το γεγονός ότι και νεότερες στήλες πρέσβων ιδρύθηκαν στο βόρειο κράσπεδο αυτού του λόφου ως εμμονή στην παράδοση να θάβονται στον χώρο αυτό, ήδη από την εποχή του Πεισίστρατου, οι κήρυκες-πρέσβεις. Ούτε θεωρήθηκε συμπτωματική από τους μελετητές η χωροθέτηση του γειτονικού κυκλικού ταφικού περιβόλου, αν πράγματι ο περίβολος ήταν ο οικογενειακός τάφος του γένους των Κηρύκων.

Περισσότερο πρακτικοί λόγοι (η έλλειψη χώρου) και λιγότερο οι νόμοι του Σόλωνος και του Πεισιστράτου ήταν υπεύθυνοι για τον περιορισμό του μεγέθους των τύμβων του 6ου αι. π.Χ. και τη δημιουργία μεμονωμένων ταφών. Οι αύλακες εμφανίζονται πλέον σπάνια. Οι καύσεις σπανίζουν και οι ταφές υπερτερούν ξανά, με κοινότοπα κτερίσματα σχεδόν μαζικής παραγωγής. Το συνηθέστερο κτερίσμα είναι η λήκυθος και ο παναθηναϊκός αμφορέας με παραστάσεις σε μελανόμορφη τεχνική, από τη μυθολογία και την αθλητική παράδοση. Ο πρώτος σχετιζόμενο με τον Δρόμο ταφικό μνημείο είναι ένας τύμβος διαμέτρου 8 μ. του 6ου π.Χ. αι., πενιχρά σωζόμενος. Είχε κατασκευαστεί για να καλύψει έναν κιβωτιόσχημο τάφο για τον οποίο λίγα γνωρίζουμε, αφού παραμένει αδημοσίευτος. Αργότερα ο τάφος θα ξαναχρησιμοποιηθεί για ταφή σε χάλκινη κάλπη, προφανώς για κάποιον Αθηναίο που πέθανε μακριά, ίσως στη ναυμαχία της Σαλαμίνας.

Εισηγμένη κορινθιακή τριφυλλόστομη οινόχνη με παράσταση μεγάλων τριποδικών λεβήτων στο σώμα και καλυκόσχημου μοτίβου στη βάση. Οι χάλκινοι λέβητες ήταν το συνηθέστερο έπαθλο αγώνων και αφιέρωμα στα νεοσύστατα πανελλήνια ιερά. Πρώιμος 7ος αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 1267.

Δύο όψεις σκυφοειδούς κρατήρα του πρωτοαττικού ρυθμού με ανατολίζοντα στοιχεία. Χρησιμοποιήθηκε ως επιτύμβιο σήμα. Σε κεντρική μετόπη δεσπόζει μεγάλη σφίγγα με πολύχρωμα φτερά και λεπτομέρειες που αποδίδονται με εγχάραξη, ενώ σε άλλες μετόπες εμφανίζονται τα χαρακτηριστικά σχέδια του νέου ρυθμού, το κλιμακωτό και το σπειροτρίγωνο. Τρίτο τέταρτο του 7ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 801.

Κορινθιακή όλπη με φολιδωτό κόσμημα και «ζωφόρους» με ταύρους και λιοντάρια, τα δύο πιο δυνατά ζώα που θαύμαζαν οι Αθηναίοι της Αρχαϊκής περιόδου και τα επέλεγαν για φύλακες στους τάφους τους. Τρίτο τέταρτο του 7ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 68. (Λεπτομέρεια στην επόμενη σελίδα.)

Κορινθιακή όλπη που φέρει επάλληλες «ζωφόρους» με ζώα και πτηνά. Τρίτο τέταρτο του 7ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 2789. (Λεπτομέρεια στην επόμενη σελίδα.)

Πήλινο θυμιατήρι σε σχήμα ολόγλυφης σφίγγας. Το ισχνό σώμα, τα λεπτά πόδια και τα ιδιόμορφα δαιδαλικά χαρακτηριστικά του προσώπου προδίδουν σαφή αιγυπτιακή επίδραση και μίμηση μεταλλικών προτύπων, αλλά παράλληλα φανερώνουν και εμμονή στα γεωμετρικά πρότυπα. Προέρχεται από αύλακα προσφορών, η οποία απέδωσε πλήθος αγγείων που έσπασαν κατά την τελετουργία της «τριακοστίας» (τριάντα ημέρες μετά την ταφή). Σύμφωνα με τις ταφικές πρακτικές, στις αύλακες προσφορών σπάζονταν τα προσφερόμενα αγγεία, ώστε και αυτά, «άχρηστα» πια, να συνοδεύουν τους νεκρούς στον Κάτω Κόσμο. Β' τέταρτο του 7ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 144.

Μελανόμορφη λεκανίδα με πλαστική διακόσμηση δύο θρηνωδών που κάθονται στις λαβές. Σειρήνα και ζώα. Πρώτο τέταρτο του 6 αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 41.

Ευμεγέθης τριφυλλόστομη πρόχους, με ασυνήθιστη πλαστική διακόσμηση: τρεις γυναικείες μορφές συγκρατούν το στόμιο, η κάθετη ταινιωτή λαβή απολήγει σε μεγάλο άνθος, ενώ δύο φίδια ξεπηδούν από το εσωτερικό του αγγείου. Όλο το αγγείο καλύπτεται με λευκό χρώμα πάνω στο οποίο διακρίνονται, στον λαιμό, ένα κόκκινο βρυχώμενο λιοντάρι σε συστροφή και στο σώμα με δυσκολία σκηνή «προθέσεως» με θρηνωδούς. Μέσα του 7ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 149.

Πρωτοαττική πρόχους. Τη λαβή τη διατρέχει καθ' ύψος πλαστικό φίδι και την επιστέφει μικρή ολόγλυφη θρηγνώδης. Το κάτω σώμα διακοσμείται από βλαστόσπειρες, σπειροτρίγωνα και κλιμακωτό, ενώ το πάνω φέρει σκηνή μάχης γύρω από το σώμα πεσμένου πολεμιστή. Β' τέταρτο του 7ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 73.

Μελανόμορφο πινάκιο με παράσταση της μυθικής μονομαχίας του Αχιλλέα με τη βασίλισσα των Αμαζόνων Πενθεσίλεια. Ο αγώνας είναι αρχικά αμφίροπος, όμως την τελευταία στιγμή που ο ομηρικός ήρωας καταφέρνει το καίριο πλήγμα, ο Έρως παραφυλά και ο Αχιλλέας, κατά δραματικό τρόπο, ερωτεύεται τη βασίλισσα. Μέσα του 6ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 1690.

Πρωτοαττικοί ευμεγέθεις λέβητες με ψηλό διάτρητο πόδι και προτομές γρυπών και άνθη λωτού στο χείλος. Β' τέταρτο του 7ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 147, 148.

Πρωτοαττική υψίποδη κύλικα με άνθη λωτού στις λαβές. Β' τέταρτο του 7ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 138.

Πρωτοαττικό υψίποδο θυμιατήρι με άνθη λωτού στο χείλος. Β' τέταρτο του 7ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 141.

Πρωτοαττικός ευμεγέθεις λέβητας με ψηλό διάτρητο πόδι και προτομές πετεινών στο χείλος. Διατηρείται το κόκκινο χρώμα πάνω στο λευκό επίχρισμα. Β' τέταρτο του 7ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 150.

Μελανόμορφη λεκανίδα με παράσταση δύο ομάδων θρηνοδών, κυρίως ώριμων ανδρών αλλά και νέων, πιθανότατα επαγγελματιών, γύρω από την κλίνη του νεκρού. Δίπλα στην κλίνη οι στενοί συγγενείς. Όριμο έργο του αγγειογράφου Λυδού, ασιάτη μετοίκου στην Αθήνα. Μέσα του 6ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 1687.

Μελανόμορφη λήκυθος με τον θεό Διόνυσο και σατύρους που χορεύουν.
Γύρω στο 500-490 π.Χ. Αρ. ευρ. 667.

Μελανόμορφος αττικός αμφορέας, στον τύπο του παναθηναϊκού, με στιλπνότατο μελανό γάνωμα. Χρησιμοποιήθηκε και για την ταφή νηπίου. Στη μία πλευρά παριστάνεται πάνοπλος πολεμιστής έτοιμος να ιππεύσει. Το έξοχο σχέδιο, οι ακριβείς εγχαράξεις και η μνημειακή λιτότητα των μορφών κατατάσσουν το αγγείο στα αριστουργήματα της αττικής μελανόμορφης αγγειογραφίας. Στην άλλη πλευρά του αμφορέα αυλητρίδα οδηγεί ορχούμενο θίασο (;). Τελευταίο τέταρτο του βου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 48.

Πήλινο ολόγλυφο κεφάλι από ειδώλιο θρηγωδού. Μέσα του βου αι π.Χ.
Αρ. ευρ. T 831 - 1985.

Ειδώλιο καθήμενης γυναικείας μορφής με περιδέραιο.
Γ' τέταρτο του βου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. T 832 - 682.

Άτεχο πήλινο ειδώλιο γυναίκας που φουρνίζει ψωμί στο οποίο διατηρούνται έντονα τα χρώματα. Μία σπάνια απεικόνιση της καθημερινής ζωής, που πιθανόν δηλώνει την ενασχόληση της νεκρής όταν ήταν εν ζωή. Τελευταίο τέταρτο του βου αι. π.Χ.
Αρ. ευρ. T 835/683.

Λεπτομέρεια (από μικροσκόπιο) ενός τεμαχίου από τα υφάσματα που βρέθηκαν μέσα στη χάλκινη τεφροδόχο. Το ύφασμα είναι ιδιαίτερα λεπτό, κατασκευασμένο με απλή ύφανση, όπου τα υφάδια καλύπτουν τα στημόνια. Τα υφάδια είναι βαμμένα με πορφύρα από κοχύλια.

Μεγάλος χάλκινος λέβητας, διακοσμημένος με λεπτότεχνη εγχάραξη γλωσσωτού και πλοχμού, που περιείχε τα λείψανα νεκρού τυλιγμένα με μεταξωτό ύφασμα. Βρέθηκε σε σαρκοφάγο εντός ταφικού κτίσματος, που περιελάμβανε πολλούς τάφους. Εκεί κοντά βρέθηκε μαρμάρινη ενεπίγραφη «τράπεζα» με την επιγραφή ΙΠΠΑΡΕΤΗ ΑΛΚΙΒΙΑΔΟΥ ΣΚΑΜΒΩΝΙΔΟΥ (Ιππαρέτη κόρη του Αλκιβιάδη από τον δήμο των Σκαμβωνιδών). Η Ιππαρέτη ταυτίστηκε με την εγγονή του γνωστού στρατηγού και πολιτικού Αλκιβιάδη, ο οποίος ανήκε από την πλευρά της μητέρας του στο μεγάλο γένος των Αλκμεωνιδών, και είχε δολοφονηθεί στη Φρυγία μετά από προτροπή των Τριάκοντα Τυράννων. Πιθανότατα, λοιπόν, ο χάλκινος λέβητας, μέσα στο μεγάλο ταφικό κτίσμα, περιείχε την ανακομιδή των οστών του. Τέλος του 5ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 1845.

Ερυθρόμορφος ασκός που εικονίζει νέο και νεαρή όμορφη (στην επιγραφή χαρακτηρίζεται «ΚΑΛΗ») δούλη σε ερωτικές περιπτώξεις. Τελευταίο τέταρτο του 5ου αι π.Χ. Αρ. ευρ. 1063.

Μελανόμορφη κύλιξ με παράσταση
μικρογραφικής φτερωτής γυναικείας μορφής
που θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως το είδωλο
νεκρής. Πρώτο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.
Αρ. ευρ. 705.

Ερυθρόμορφο κύπελλο που εικονίζει νέο σε συμπόσιο. Πρώτο τέταρτο του 5ου αι π.Χ. Αρ. ευρ. 4003.

Ανάπτυγμα του αλαβάστρου 2713: Ένας έφηβος πλησιάζει καθισμένη νεαρή γυναίκα που κλώθει προσφέροντάς της ερωτικό δώρο, έναν λαγό (δείγμα της κυνηγετικής του ικανότητας), ενώ στην άλλη πλευρά ένας λίγο μεγαλύτερος νέος αγκαλιάζει τρυφερά μια κοπέλα.

Αλάβαστρο με μελανή διακόσμηση
λεπτού αβακωτού και εναλλασσόμενων
ανθεμίων. Γύρω στο 500 π.Χ.
Αρ. ευρ. 11260.

Ερυθρόμορφο αλάβαστρο
με σκηνές ερωτευμένων νέων.
490 π.Χ. Αρ. ευρ. 2713.

Αλαβάστρινα μυροδοχεία με
φυσικές φλεβώσεις. Το ασυνήθιστο
αυτό υλικό χάρισε το όνομά
του σε μια ολόκληρη κατηγορία
αγγείων, πήλινων και λίθινων.
5ος αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 1586, 10478.

Ελεφάντινη κλίνη, περίτεχνα διακοσμημένη με ένθετα στοιχεία. Τα πόδια της κλίνης διαμορφώνονται ως αντιθετικά ανθήμια, ενώ επάνω απολήγουν σε αιολικά κιονόκρανα. Εμφανής είναι η επίδραση ανατολικών ιωνικών στοιχείων τόσο στην κλίνη όσο και στο περιεχόμενο του τάφου στον οποίο βρέθηκε. Τρίτο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. HW87.

Μελανόμορφη λήκυθος με παράσταση
αποχαιρετισμού πολεμιστή.
Μέσα του 6ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 1700.

Ερυθρόμορφος γαμικός λέβητας με παράσταση
αθηναίας αριστοκράτισσας με θερααινίδες
στον γυναικωνίτη. Πρώτο μισό του 5ου αι. π.Χ.
Αρ. ευρ. 1060.

Ερυθρόμορφος λέβητας με παράσταση Νίκης και δούλης. Πρώτο μισό του 5ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 1014.

Μελανόμορφος ψυκτήρας (αγγείο για να φύχεται το κρασί) με παράσταση κωμαστών. Προέρχεται από τις ανασκαφές της περιοχής του Κεραμεικού που έγιναν για τον Μητροπολιτικό Σιδηρόδρομο Αθηνών. Αρχές του 5ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. Α 15242.

Ερυθρόμορφη λήκυθος με σκηνή αποχαιρετισμού. Έργο του ζωγράφου του Klugmann. Τρίτο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 15281.

Ερυθρόμορφη κυλινδρική πυξίδα με παράσταση νηρηίδων που χορεύουν ανάλαφρα. Νηρηίδα, δελφίνι και φοίνικας πλαισιώνουν βωμό. Γύρω στο 480 π.Χ. Αρ. ευρ. 1008.

Μελανόμορφο αλάβαστρο.
Πάνω στο λευκό βάθος (κάμπο)
αναπτύσσεται η σκηνή της αρπαγής
της νύμφης Θέτιδος από τον Πηλέα
μπροστά στον κένταυρο Χείρωνα.
Λιονταράκια και φοίνικες ενισχύουν
τη μυθολογική παράσταση.
Γύρω στο 500 π.Χ. Αρ. ευρ. 1531.

Μελανόμορφο πινάκιο. Στο εσωτερικό, παράσταση ιέρειας (;) που κρατεί με το δεξί πλημοχόη, αγγείο λατρευτικό. Έχοντας αφήσει βαρύ ιμάτιο πάνω σε δίφρο, κινείται με σπουδή προς τα δεξιά. Γύρω στο 510 π.Χ. Αρ. ευρ. 692.

Μελανόμορφο πινάκιο. Στο εσωτερικό μεγάλη αποτροπαϊκή κεφαλή ανδρικής μέδουσας, η οποία περιβάλλεται από μυθολογική σκηνή. Μέσα του 6ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 3128.

Μελανόμορφη λήκυθος με παράσταση παλαιστών. Μέσα του 6ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 1472.

Μικρό σχηματικό ειδώλιο γυναίκας που αλέθει καρπούς σε γουδί. Μελανή βαφή καλύπτει τη μορφή και το σκεύος, ενώ οι καρποί αποδίδονται με επίθετο λευκό. Γύρω στο 500 π.Χ. Αρ. ευρ. T 815.

Μελανόμορφη λήκυθος με ψηλό κυλινδρικό σώμα. Παράσταση αυλητή με χαρούμενα δελφίνια που κουβαλούν στη ράχη τους πάνοπλους οπλίτες. Ασυνήθιστη παράσταση που παραπέμπει σε θεατρικό δρώμενο, κατά το οποίο ο χορός-οπλίτες έψαλλαν επί δελφίνος. Γύρω στο 490 π.Χ. Αρ. ευρ. 1486.

Δίχρωμη μεσόμφαλη φιάλη. Γύρω στο 500 π.Χ. Αρ. ευρ. 1419.

Μελανόμορφη λήκυθος με παράσταση Θησέα και Μινώταυρου.
Τελευταίο τέταρτο του βου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 3129.

Μελανόμορφη λήκυθος με παράσταση αγώνα
δρόμου με τους αθλητές και τον βραβέα.
Τελευταίο τέταρτο του βου αι π.Χ. Αρ. ευρ. 707.

Μελανόμορφη λήκυθος με παράσταση δρομέων και ιππέα.
Τελευταίο τέταρτο του βου αι π.Χ. Αρ. ευρ. 1522.

Ερυθρόμορφη λήκυθος με παράσταση
θεραπεινίδων που ετοιμάζουν
τα απαραίτητα για τη γαμήλια τελετή
στον γυναικωνίτη. Τελευταίο τέταρτο
του 6ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 995.

Μελανόμορφη τριποδική πυξίδα με τη γνωστή μυθολογική παράσταση της γεννήσεως της Αθηνάς (κάτω). Οι παραστάσεις στις άλλες δύο πλευρές είναι εξίτηλες. Γύρω στο 510 π.Χ. Αρ. ευρ. 1590.

Μελανόμορφη τριποδική πυξίδα με μυθολογικές παραστάσεις. Στη σελ. 159: Πάνω, παράσταση Διοσκούρων (;). Στη μέση, αρπαγή της Θέτιδος από τον Πηλέα. Κάτω, γνέσιμο μαλλιού. Γύρω στο 510 π.Χ. Αρ. ευρ. 1591.

Μελανόμορφη πελίκη με μυθολογική σκηνή από την *Οδύσσεια*. Ο Οδυσσέας για να ξεφύγει από τον Πολύφημο κρύβεται κάτω από την κοιλιά ενός κριαριού. Γύρω στο 510 π.Χ. Αρ. ευρ. 4049.

Μελανόμορφη υδρία με σκηνή αρματοδρομίας με τέθριππο, ηνίοχο και αναβάτη.
Πολύ καλό σχέδιο με εγχαράξεις και ιώδες χρώμα που αποδίδουν με ακρίβεια τις λεπτομέρειες των μορφών,
ιδιαίτερα των αλόγων. Έργο του εργαστηρίου του Λυσιππίδη. Γύρω στο 510 π.Χ. Αρ. ευρ. 2987.

Ερυθρόμορφη υδρία με σκηνή στον γυναικωνίτη. Όμορφη αθηναία αριστοκράτισσα δέχεται τις συμβουλές νεαρού Έρωτα. Μέσα του 5ου αι π.Χ. Αρ. ευρ. 3729.

Ερυθρόμορφη υδρία με σκηνή στον γυναικωνίτη: ευγενής Αθηναία μαζί με τις θεραπαινίδες της ετοιμάζεται για τη γαμήλια τελετή (έπαύλια). Μέσα του 5ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 2875.

ΤΟ ΙΕΡΟΝ ΤΡΙΤΟΠΑΤΡΕΙΟΝ

Κοντά στην από δυσμάς είσοδο της πόλεως, ακριβώς πάνω στο δίστρατο της Ιεράς Οδού με την οδό που οδηγούσε προς το λιμάνι της Μουνυχίας στον Πειραιά ή αλλιώς την Οδό των Τάφων, βρίσκεται το λεγόμενο Τριτοπατρείο, ιερό τέμενος που ιδρύθηκε τον 6ο αι. π.Χ. για τη λατρεία των Τριτοπατρέων. Η ταυτότητα του τραπεζοειδούς αυτού κτίσματος, του οποίου σώζονται μέχρι σήμερα τα θεμέλια σε ύψος που δεν ξεπερνά το 1,30 μ., μας παραδίδεται χάρη στους ενσωματωμένους λίθινους όρους στους τοίχους του: σε αρχαϊκή επιγραφή στη μέση του νότιου τοίχου διαβάζουμε «*ΗΙΕΡΟΝ ΤΡΙΤΟΠΑΤΡΕΩΝ*», που σημαίνει ότι ως ιερό, ή τουλάχιστον ως υπαίθριο τέμενος, ιδρύθηκε τον 6ο αι. π.Χ. Στη βόρεια και νότια γωνία της κατασκευής υπάρχουν μαρμάρινοι όροι του τέλους του 5ου αι. π.Χ. που φέρουν την επιγραφή «*ΗΟΡΟΣ ΗΙΕΡΟ ΤΡΙΤΟΠΑΤΡΕΩΝ ΑΒΑΤΟΝ*». Ένας τρίτος λίθος, πάλι του 5ου αι. π.Χ., του οποίου το πάνω μέρος με την επιγραφή έχει φθαρεί από ρόδες, είναι βυθισμένος στο έδαφος περίπου είκοσι μέτρα ανατολικότερα, στο σημείο όπου ενώνονται οι δύο οδοί. Μόλις διακρίνεται η λέξη «*[ΑΒ]-ΑΤΟΝ*». Πριν μας απασχολήσει το θέμα της λατρείας των Τριτοπατρέων πρέπει να τονίσουμε τα εξής στοιχεία: Το τέμενος ιδρύθηκε επισήμως μέσα στον 6ο αι. π.Χ. (ενδέχεται στη θέση αυτή να υπήρχε παλαιότερο ιερό του 7ου αι. π.Χ.), σε χώρο καθαρό (μη μισρό) που δεν είχε ποτέ χρησιμοποιηθεί για ταφική ή άλλη χρήση, αρχικά σηματοδοτούμενο από τον πώρινο όρο, η επιγραφή του οποίου, με τη φορά που έχει γραφτεί, δηλώνει ότι ο όρος στεκόταν αρχικά ελεύθερος και κάθετα πακτωμένος στο χώμα. Επιπλέον το ιερό δεσπόζει στη δυτική είσοδο της πόλεως και είναι το κέντρο γύρω από το οποίο αναπτύσσονται οι αρχαϊκοί τύμβοι, καθορίζοντας εν πολλοίς και την πορεία δύο οδών, της Ιεράς και της λεγόμενης Ταφικής. Η ανασκαφική έρευνα κατέδειξε ότι ως κτήριο συγκροτήθηκε στο τέλος του 5ου αι. π.Χ., ενσωματώνοντας στη λίθινη κρηπίδα των πλίνθινων τοίχων τα επιγραφικά στοιχεία που αναφέραμε. Το ιερό ήταν και άβατο, δηλαδή δεν μπορούσε να εισέλθει ο καθένας παρά μόνο οι ιερείς.

Ο αρχαιότερος από τους όρους που βρέθηκαν ενσωματωμένοι στον νότιο τοίχο του Τριτοπατρείου. Αποτελεί την πρωιμότερη μαρτυρία για τη λατρεία των Τριτοπατόρων στην Αθήνα. Τέλος του 6ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. Ι 294.

Το Ίερόν Τριτοπατρείον από τα νοτιοανατολικά, στη διασταύρωση της Ιεράς Οδού.

Ερυθρόμορφος χους με παράσταση μικρού αγοριού που μπουσουλάει προς μία πρόχου. Γύρω στο 450 π.Χ. Αρ. ευρ. 11384.

Ερυθρόμορφος χους με παράσταση Νίκης-παιδίσκης που οδηγεί τέθριππο, πιθανότατα δρώμενο της εορτής των Ανθεστηρίων. Γύρω στο 430 π.Χ. Αρ. ευρ. 2711.

Ποιοι ήταν όμως οι Τριτοπάτορες ή Τριτοπατρείς; Κατά μία άποψη λατρεύονταν ως Άνακτες (πληθυντικός του *ἄναξ*), που για την Αθήνα ήταν οι δίδυμοι αδελφοί της Ελένης, ο Κάστωρ και ο Πολυδεύκης. Σύμφωνα με τον Παυσανία υπήρχε ιερό αφιερωμένο στους Διόσκουρους, το Ανάκειον, στη βόρεια πλαγιά του βράχου της Ακροπόλεως.

Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι από αύλακα προσφορών ενός κλασικού ταφικού κτίσματος του ύστερου 5ου αι. π.Χ., σύγχρονου με το κτίσιμο του Τριτοπατρείου, πολύ δυτικότερα, στα σημερινά όρια του αρχαιολογικού χώρου, θαυμάζουμε στο Μουσείο του Κεραμεικού μία ερυθρόμορφη υδρία με υπέροχα αποδοσμένη παράσταση της Ελένης αγκαλιασμένης με Έρωτα και των αδελφών της, από το χέρι του ζωγράφου του Μειδία. Ως Τριτοπάτορες στην αρχαία ελληνική γραμματεία αναφέρονται δύο ομάδες τριών όντων, του Κόττου, του Βριάρεου και του Γύη, καθώς και του Αλαλκείδη, του Πρωτόκρεου και του Πρωτοκλή (ιδιαίτερα τονίζεται το πρόθεμα *πρωτο-*, δηλαδή η απαρχή, η γέννηση). Τα ονόματα αυτά εμφανίζονται στη Θεογονία του Ησιόδου και ταυτίζονται με τους Εκατόγχειρες, παιδιά του Ουρανού και της Γαίας, όντα μυθικά με πενήντα κεφάλια και εκατό χέρια.

Η συνειρμική αναγωγή σε μυθικά όντα ή σε μυθικούς ήρωες δεν δηλώνει τίποτε άλλο παρά την επίμονη προσπάθεια των Αθηναίων του 6ου π.Χ. αιώνα να εδραιώσουν την πανάρχαιη πίστη τους ότι ήταν αυτόχθονες.

Για τον λόγο αυτό η λατρεία των πατέρων τρίτης γενεάς, η προγονική λατρεία των προπατόρων αρχηγετών και των ψυχών τους αποτελεί απαραίτητο συστατικό και συνεκτικό στοιχείο των γενών και της κοινωνίας του Σόλωνος και κυρίως του Πεισίστρατου. Οπωσδήποτε λοιπόν η ίδρυση ενός τεμένους-άβατου –που θα συμβόλιζε την αιωνιότητα, τον αέναο κύκλο της ζωής με την απαρχή του κόσμου (Γαία, Εκατόγχειρες), τη γέννηση, το φως (Διόσκουροι, Απόλλων), τον θάνατο και την επίκληση στους θεούς της γης και του φωτός για νέα αρχή με θυσίες, σπονδές και εναγισμούς– θα ήταν κομβικής σημασίας για ένα νεκροταφείο της τάξεως του Κεραμεικού.

Ο Αθηναίος Φανόδημος (3ος αι. π.Χ.) αναφέρει ότι οι Αθηναίοι εύχονταν στους Τριτοπάτορες «*παῖς μοι τριτογενής εἶη, μὴ τριτογένεια*», με άλλα λόγια επιθυμούσαν την απόκτηση αγοριού και όχι παιδιού θηλυκού γένους. Έχοντας αυτή τη μαρτυρία υπόψη καθώς και τα αρχαιολογικά ευρήματα που προήλθαν κάτω από τον ανατολικό τοίχο του ιερού, στα οποία συγκαταλέγονται μικκύλα αγγεία του τύπου του *χοῦ* (αγγείο αποκλειστικά για μικρά παιδιά και με παιδικές παραστάσεις) και του *κανθάρου* (αγγείο συμποσίων), ορισμένοι μελετητές θεωρούν ότι στο ιερό γίνονταν επικλήσεις των προγόνων και προσφορές για τεκνογονία άρρενος τέκνου. Το ότι το ιερό χαρακτηρίζεται άβατον σημαίνει ότι οι πιστοί απέφευγαν να μπουν για να μην πάθουν κακό από τη μυστηριώδη δύναμή του. Αυτό συνηγορεί υπέρ της υπόθεσης ότι στο επισημότερο νεκροταφείο της αρχαίας Αθήνας υπήρχε ιερό-άβατο για τη λατρεία των Τριτοπατρέων, ώστε οι ζώντες απόγονοι με επικλήσεις να εξασφαλίζουν την εύνοια των προγονικών ψυχών.

ΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Σύντομη ιστορία της τείχισης της αρχαίας πόλης

Στον αρχαιολογικό χώρο του Κεραμεικού μπορεί κανείς να θαυμάσει το καλύτερα διατηρημένο και πιο διαδραστικό τμήμα οχυρωματικού περιβόλου από όσα επισκέψιμα τμήματα του τείχους της αρχαίας Αθήνας διατηρούνται στη σύγχρονη πόλη. Η παρατήρησή του δεν παρέχει μόνο πληροφορίες για τις πρακτικές του πολέμου ή για τις τεχνικές πολιορκίας και άμυνας κατά την αρχαιότητα. Διδάσκει ιστορία, αφού πρόκειται για ένα μνημειακό «παλίμψηστο», που διατηρεί επάνω του όλα τα σημάδια από τις ιστορικές τύχες της πόλης.

Η πρώτη φάση του τμήματος του τείχους στον Κεραμεικό ανάγεται στο 478 π.Χ. Δεν πρόκειται όμως για την παλαιότερη τείχιση της αρχαίας πόλης. Λίγο πριν από το τέλος του 13ου αι. π.Χ. ο φυσικά οχυρός βράχος της Ακρόπολης, όπου ήταν ιδρυμένο το μυκηναϊκό «ανάκτορο», προστατεύτηκε με το γνωστό από τις πηγές Κυκλώπειο ή «Πελαργικόν» τείχος (Ηρόδοτος 6. 137, 1· Αριστοφάνους *Ὀρνιθες* 832), ενώ λίγο αργότερα ένα δεύτερο τείχος σε σχήμα μισής έλλειψης, το «Πελαργικόν τὸ ὑπὸ τὴν Ἀκρόπολιν» ή Εννεάπυλο, περιέκλεισε τις δυτικές υπώρειες του βράχου (Θουκυδίδης, II. 17, 1). Ορισμένοι μελετητές συνάγουν από τα αναφερόμενα στον Θουκυδίδη (I. 89, 3) και στον Ηρόδοτο (9. 13, 2) ότι η επόμενη οχύρωση περιέβαλε το σύνολο της πόλης και ιδρύθηκε κατά την αρχαϊκή περίοδο ως μέρος του οικοδομικού προγράμματος των τυράννων (κάποιοι ανάγουν την κατασκευή της στον Σόλωνα). Πρόκειται κατ' αυτούς για το τείχος που κατέστρεψε η περσική επιδρομή.

Μετά τη μάχη των Πλαταιών, το 479 π.Χ., και την αποχώρηση των Περσών από την Κυρίως Ελλάδα, ο Θεμιστοκλής, διορατικός στρατηγός και προικισμένος πολιτικός, πίεσε φορτικά τους Αθηναίους να σπεύσουν να τειχίσουν την πόλη τους, ενώ παράλληλα χρησιμοποίησε διπλωματικό τέχνασμα για να ξεγελάσει τους Λακεδαιμόνιους, που αντιδρούσαν σθεναρά στο ενδεχόμενο μιας ισχυρά οχυρωμένης Αθήνας. Η απόφαση για την κατασκευή του νέου οχυρωματικού περιβόλου είναι πιθανό ότι είχε ληφθεί ήδη από την εποχή του Κλεισθένη, στο πλαίσιο γενικότερων ανακατατάξεων. Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, η Αθήνα οχυρώθηκε «με ένα νέο τείχος που περιέλαβε και διεύρυνε την πόλη προς όλες τις κατευθύνσεις» (I. 93, 2). Από τον ίδιο μαθαίνουμε ότι «οι Αθηναίοι ετείχισαν την πόλιν εις ολίγον διάστημα χρόνου [ενός μόλις έτους], και σήμερα ακόμη είναι φανερόν ότι η ανοικοδόμησις έγινε βιαστικά. Διότι εις την βάσιν [του τείχους] έχουν τοποθετηθή παντός είδους λίθοι, χωρίς εις μερικά σημεία να έχουν υποστή την απαιτουμένην επεξεργασίαν διά να προσαρμόζωνται, αλλά εις την κατάστασιν που επροσκομίζοντο εκάστοτε διά τους εργάτας, και πολλάί επιτάφιοι στήλαι και πολλοί λίθοι, επεξεργασμένοι ήδη δι' άλλας χρήσεις, εχρησιμοποιήθησαν εις την οικοδομήν» (μετάφραση Ελευθερίου Βενιζέλου). Η σπουδή της κατασκευής έχει επιβεβαιωθεί και ανασκαφικά.

Λεπτομέρεια από την επιτύμβια στήλη της Ηγησούς Προξένου.

Μαρμάρινη βάση αγάλματος κούρου, με ανάγλυφες παραστάσεις στις τρεις πλευρές. Εδώ η δεξιά πλάγια όψη, με αγώνα μεταξύ κάπρου και λέοντος. Χρονολογείται γύρω στο 510 π.Χ. Βρέθηκε το 1962, μαζί με αρκετές άλλες αρχαϊκές βάσεις, στη θεμελίωση ενός από τους δύο νότιους πύργους του Διπύλου. Αρ. ευρ. Ρ 1002.

Με την ανοικοδόμηση του ευρύτερου θεμιστόκλειου τείχους ο ενιαίος και εκτός των τειχών δήμος των Κεραμέων χωρίστηκε στα δύο, στον ΄Εσω και στον ΄Εξω Κεραμεικό. Ο νέος οχυρωματικός περίβολος έκλεισε μέσα στα διευρυμένα όρια του άστεως πολλούς τάφους που αρχικά βρίσκονταν έξω από την παλαιότερη οχύρωση, στερώντας έτσι από τους νεκρούς τα «νόμιμα», την παραδοσιακή λατρεία που τους οφειλόταν. Ο Θεμιστοκλής, ως εμπνευστής της εσπευσμένης τείχισης της Αθήνας, πρέπει να επέσυρε την οργή πολλών συμπολιτών του, των οποίων οι οικογενειακοί τάφοι και οι νεκροί συγγενείς βρέθηκαν ξαφνικά μέσα στα όρια της νέας προς κατοίκηση περιοχής. ΄Ισως μεγάλο μέρος από τα ὄστρακα οστρακισμού που φέρουν το όνομα του αθηναίου πολιτικού και βρέθηκαν σε ποσότητες στην επίχωση της κοίτης του Ηριδανού ποταμού, αντανακλούν αυτήν ακριβώς την μῆνιν των συμπολιτών του.

Προς το τέλος του 5ου ή στην αρχή του 4ου αι. π.Χ. ανοίχτηκε εμπρός από τη θεμιστόκλεια οχύρωση βαθιά τάφος και εμπρός από αυτήν στήθηκε ξύλινος περίβολος συμπληρώνοντας τα οχυρωματικά έργα. Ορισμένοι μελετητές πιστεύουν ότι κατά την πρώτη δεκαετία του Πελοποννησιακού πολέμου το κυρίως τείχος ενισχύθηκε με προτειχισμα, δηλαδή με έναν χαμηλότερο περίβολο σε απόσταση 9-11 μ. μπροστά από την κύρια οχύρωση. Πιθανότερο όμως είναι ότι αυτή η πρώτη, εξωτερική γραμμή άμυνας κατέστη αναγκαία μόλις τον 4ο αι. π.Χ., όταν ο μακεδονικός κίνδυνος έγινε ιδιαίτερα αισθητός στην πόλη και η ανάγκη αντιμετώπισης των νέων, εκηβόλων πολιορκητικών μηχανών πειστική. Όταν οι Λακεδαιμόνιοι νίκησαν στον Πελοποννησιακό πόλεμο, το 404 π.Χ., βάζοντας τέλος στις ηγεμονικές φιλοδοξίες της Αθήνας, όλες οι αμυντικές κατασκευές που προστάτευαν το άστυ αποδείχθηκαν μάταιες. Οι Αθηναίοι υποχρεώθηκαν να τις καταστρέψουν, και μάλιστα υπό τον ήχο αυλών (Ξενοφώντος *Ἑλληνικά*, II, 2, 16-23).

Το 394 π.Χ., όταν είχαν πια εκδιωχθεί οι Λακεδαιμόνιοι από την Αττική και είχε αποκατασταθεί η δημοκρατία, ο Κόνων χρησιμοποίησε περσικά χρήματα για την εκ νέου ανέγερση των τειχών. Ο κίνδυνος από τη διαρκώς αυξανόμενη δύναμη των Μακεδόνων και τις νέες μεθόδους πολιορκίας που χρησιμοποιούσαν ανάγκασε τους Αθηναίους να προχωρήσουν σε ευρεία επισκευή των τειχών μετά την κατάληψη της Ολύνθου από τον Φίλιππο τον Β΄, το 348 π.Χ., κυρίως όμως μετά τη μάχη της Χαιρώνειας, το 338 π.Χ. Η επισκευή του τείχους, καθώς και η ανακατασκευή του Διπύλου και του προτειχίσματος, ανελήφθησαν από τον Δημήτριο Πολιορκητή, το 307-304 π.Χ., ενώ λίγες δεκαετίες αργότερα, το 267 π.Χ., το τείχος της Αθήνας είχε πάλι ανάγκη επισκευών, πιθανότατα κατά τη διάρκεια του Χρεμωνιδείου πολέμου. Αυτή η επέμβαση ήταν η τελευταία πριν από την εκπόρθηση και την καταστροφή της πόλης από τον ρωμαίο στρατηγό Σύλλα, το 86 π.Χ., ο οποίος κατάφερε να εισβάλει στο άστυ από ρήγμα που δημιούργησε στο τείχος λίγο νοτιότερα του αρχαιολογικού χώρου του Κεραμεικού.

Η επέκταση της πόλης προς τα νοτιοανατολικά, κυρίως επί αυτοκράτορος Αδριανού (117-138 μ.Χ.), κατέστησε αναγκαία την κατασκευή ενός νέου οχυρωματικού περιβόλου που συνδεόταν με το θεμιστόκλειο τείχος και περιέκλειε τις νέες κατοικημένες περιοχές. Στα χρόνια που ακολούθησαν η παρακμή της Αθήνας είχε ως άμεση συνέπεια την εγκατάλειψη των συστηματικών επιδιορθώσεων της οχύρωσης. Μόνον όταν αναδύθηκε απειλητικός ο κίνδυνος από τις επιδρομές των γερμανικών φύλων, ο αυτοκράτορας Βαλεριανός (253-260 μ.Χ.) προχώρησε στην αποκατάσταση του παλαιού τείχους, χωρίς όμως ιδιαίτερο αποτέλεσμα, αφού το 267 μ.Χ. οι Έρουλοι δεν εμποδίστηκαν από τα οχυρωματικά έργα να καταλάβουν την πόλη και να

την καταστρέφουν. Οι λίγοι Αθηναίοι που απέμειναν οχυρώθηκαν πίσω από ένα σημαντικά μικρότερο τείχος, το «τείχος των Ερούλων», ενώ όλη η έκταση γύρω από αυτό εγκαταλείφθηκε.

Στους πρωτοχριστιανικούς αιώνες η Αθήνα άρχισε να ανακάμπτει, εκμεταλλευόμενη, για μία ακόμη φορά, τη φήμη της ως μεγάλου παιδευτικού κέντρου. Επί αυτοκράτορος Ιουστινιανού η οχύρωσή της είχε σχεδόν επανέλθει στα παλαιά όρια. Ίσως αυτό το τείχος εκπόρθησαν οι Φράγκοι όταν κατέλαβαν την Αθήνα, το 1204.

Τα ερείπια του αρχαίου τείχους, που διατηρήθηκαν σε πολλά σημεία της σύγχρονης πόλης, βεβαιώνουν ότι ο τρόπος κατασκευής του παρέμεινε για αιώνες अपαράλλακτος. Το συνολικό μήκος του ήταν 43 στάδια, δηλαδή 6.450 μ., και στην πορεία του ανοίγονταν 15 πύλες, οι περισσότερες από τις οποίες έχουν εντοπιστεί ανασκαφικά. Τη θέση των πυλών την καθόρισε η πορεία των δρόμων που χρησιμοποιούνταν για αιώνες, πολύ πριν από την οικοδόμηση του τείχους, ενώ αρκετοί από αυτούς εξακολουθούν και σήμερα να εξυπηρετούν τις ανάγκες επικοινωνίας. Η όλη κατασκευή στηριζόταν πάνω σε λίθινη βάση (κρηπίδωμα) μέσου πλάτους 2,50 μ. και ύψους 1,00 μ., την οποία αποτελούσαν δύο παρειές επεξεργασμένων λιθοπλίνθων και εσωτερικό γέμισμα από χώμα και μικρότερες πέτρες. Πάνω σ' αυτήν τη στερεή και κατά τεκμήριο υδατοστεγή κατασκευή πατούσε η ανωδομή από ωμές πλίνθους επιχρισμένες εξωτερικά. Το όλο σύστημα κορυφωνόταν με επάλξεις ή στηθαίο, σε τελικό ύψος που ανάλογα με το ανάγλυφο του εδάφους κυμαινόταν μεταξύ τριών και οκτώ μέτρων. Κλίμακες οικοδομημένες κατά διαστήματα σε επαφή με την εσωτερική (προς την πόλη) πλευρά διευκόλυναν την άνοδο στο τείχος, στο επάνω μέρος του οποίου ήταν δυνατή η άνετη κυκλοφορία των φρουρών.

Γραπτή μαρμάρινη ανθεμωτή επιτύμβια στήλη, η οποία παρίστανε γυμνό νέο που κρατούσε στεφάνι και άνθος. Γύρω στο 510 π.Χ. Αρ. ευρ. Ρ 747.

ΤΟ ΤΜΗΜΑ ΤΟΥ ΤΕΙΧΟΥΣ ΣΤΟΝ ΚΕΡΑΜΕΙΚΟ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ

Το καλύτερα διατηρημένο κομμάτι αυτού του αμυντικού συστήματος σώζεται σήμερα στον αρχαιολογικό χώρο του Κεραμεικού, τον οποίο διασχίζει με γενική κατεύθυνση από Βορρά προς Νότο. Έχει αποκαλυφθεί σε μήκος 200 περίπου μέτρων και στην πορεία του ανοίγονται δύο πύλες, οι Θριάσιες Πύλες ή Δίπυλον και η Ιερά Πύλη. Μαζί με τους αρχαίους δρόμους που περνούν από αυτές, μας δίνουν την καλύτερα διατηρημένη εικόνα της τοπογραφίας της αρχαίας πόλης.

Οι οικοδομικές φάσεις του τείχους διακρίνονται καθαρότερα στην περιοχή της Ιεράς Πύλης, γιατί εδώ η στάθμη του εδάφους ήταν χαμηλή και οι συνεχείς προσχώσεις του Ηριδανού προστάτεψαν τις κατασκευές από τη λεηλασία λίθων και έτοιμου οικοδομικού υλικού.

Ό,τι βλέπουμε σήμερα είναι τα επάλληλα κατάλοιπα των λίθινων κρηπιδωμάτων που χτίστηκαν ως υπόβαθρο του πλίνθινου τμήματος, κατά τις διαδοχικές ανακαινίσεις του τείχους. Πριν από κάθε επισκευή γινόταν συνήθως καθαίρεση της πλίνθινης ανωδομής, και ακολουθούσε εξυγίανση και ανύψωση με νέες λιθοπλίνθους του παλαιότερου λίθινου τμήματος, μέχρι το επιθυμητό ύψος. Το σημείο στο οποίο ενώνονται τα επάλληλα κρηπίδωματα αντιστοιχεί στο εκάστοτε επίπεδο του δρόμου που περνούσε έξω και σε επαφή με το τείχος, της Περιφερικής Οδού. Η πλίνθινη ανωδομή ανακατασκευαζόταν ή επισκευαζόταν. Μεγάλο τμήμα της έχει σωθεί πίσω από τη λίθινη εξωτερική παρειά του τείχους, αλλά σήμερα δεν είναι εύκολα επισκέψιμη και ορατή.

Το κρηπίδωμα της εποχής του Θεμιστοκλή (478 π.Χ.) σώζεται στο τμήμα του τείχους νότια της Ιεράς Πύλης (μεσοπύργιο) σε ύψος τριών έως τεσσάρων δόμων, από τους οποίους είναι σήμερα ορατοί μόνον οι δύο ανώτεροι, και ακολουθεί την ανηφορική (προς τη σύγχρονη οδό Ερμού) πορεία του φυσικού βράχου. Η θαμμένη υποθεμελίωση αποτελείται από πέτρες που εμφανώς συγκεντρώθηκαν βιαστικά και επιβεβαιώνει την περιγραφή του Θουκυδίδη (I. 93, 2).

Κορμός ψηλής μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης με παράσταση νέου που κρατά δόρυ και Γοργούς στη στάση του *έν γούνασιν* δρόμου στο κατώτερο διάχωρο της στήλης. Η ανάγλυφη επιφάνεια έχει απολαξευτεί προκειμένου η στήλη να χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό στο τείχος. Γύρω στο 560 π.Χ. Αρ. ευρ. ΕΑΜ 2687.

Επάνω στο σωζόμενο τμήμα του θεμιστόκλειου κρηπιδώματος οικοδομήθηκε την εποχή του Κόνωνα (394 π.Χ.) η επόμενη λίθινη βάση, από την οποία σώζεται μία μόνο σειρά εξαιρετικά συναρμοσμένων, μεγάλων πολυγωνικών λιθοπλίνθων. Το κονώνειο τμήμα του κρηπιδώματος δεν ενώνεται με τον νότιο πύργο της Ιεράς Πύλης. Αφήνει ένα μικρό άνοιγμα, μια πυλίδα, για διευκόλυνση των πεζών και αποσυμφόρηση της υπερβολικά, καθώς φαίνεται, επιβαρυσμένης κυκλοφοριακά Ιεράς Πύλης. Τα μικρά αυτά ανοίγματα, οι πυλίδες, ήταν ιδιαίτερα λειτουργικά και εξυπηρετούσαν τις καθημερινές ανάγκες των Αθηναίων. Σημαντικός αριθμός πυλίδων έχει ανιχνευθεί σε διάφορα επίκαιρα σημεία της πορείας του τείχους.

Εκτεταμένες επισκευές και προσθήκες έγιναν στην οχύρωση μετά τη μάχη της Χαιρώνειας και κατά τα έτη 307-304 π.Χ., επί Δημητρίου Πολιορκητού, ώστε να προστατευτεί η πόλη από τις νέες πολιορκητικές τεχνικές (καταπέλτες). Σήμερα σώζονται από αυτήν δύο δόμοι από ορθογωνισμένους πώρινους λιθοπλίνθους, με μικρότερους λίθους στα ενδιάμεσα.

Η επισκευή του τείχους επί αυτοκράτορος Βαλεριανού (253-259 μ.Χ.), λίγο πριν από την καταστροφική επιδρομή των Ερούλων, έχει αφήσει λίγα κατάλοιπα δίπλα στην πυλίδα. Σ' αυτήν χρησιμοποιήθηκαν ορθογώνιοι κροκαλοπαγείς λιθόπλινθοι. Τα λείψανα της τελευταίας, ιουστινιάνειας (;) ανακαίνισης διατηρούνται στο νοτιότατο ορατό τμήμα του μεσοπυργίου και πατούν εν μέρει πάνω στον φυσικό βράχο, προς την οδό Ερμού. Αν και το τείχος ακολουθεί τη θεμιστόκλεια χάραξη, έχει όμως διαφορετική από την αρχαία μέθοδο κατασκευής: είναι μια συμπαγής κατασκευή από πέτρες που συνδέθηκαν μεταξύ τους και επιχρίστηκαν εξωτερικά με κονίαμα.

Έξω από το κυρίως τείχος δημιουργήθηκαν σταδιακά, κατά τον 5ο και τον 4ο αι. π.Χ., η Περιφερική Οδός αρχικά, η τάφος και το προτείχισμα στη συνέχεια. Στον αρχαιολογικό χώρο του Κεραμεικού, καθώς και στο υπόγειο του γειτονικού Μουσείου Μπενάκη Ισλαμικής Τέχνης, διατηρείται ένα από τα πιο διδακτικά παραδείγματα του προτειχίσματος. Ο Σωκράτης ακολουθούσε συχνά την Περιφερική Οδό, για να φτάσει πιο γρήγορα από την Ακαδημία στο Λύκειο, όπως μας πληροφορεί ο Πλάτων στον Λύσι (203α: «Ἐπορευόμεν μὲν ἐξ Ἀκαδημείας εὐθὺ Λυκείου τὴν ἔξω τείχους ὑπὸ αὐτὸ τὸ τείχος»).

Η αριστερή πλάγια όψη της βάσης στη σελ. 171. Εικονίζεται πομπή ιππέων. Αρ. Ρ 1002.

Η κύρια όψη της βάσης στη σελ. 171. Εικονίζει αθλοπαιδιές, ίσως κάποιο παιχνίδι με σφαίρα (μπάλα). Μεγάλο μέρος της επιφάνειας του αναγλύφου είναι απολαξευμένο και κατεστραμμένο, προκειμένου η βάση να επαναχρησιμοποιηθεί στα θεμέλια του Διπύλου. Αρ. Ρ 1002.

Μαρμάρινη κεφαλή αγάλματος νεαρού άνδρα του «αυστηρού ρυθμού». Βρέθηκε νοτίως της Ιεράς Πύλης, στην περιοχή του Κτηρίου Ζ, και είναι το μοναδικό δείγμα μεγάλης πλαστικής των χρόνων γύρω στο 480 π.Χ. από τον Κεραμεικό. Αρ. ευρ. Ρ 1455.

Μαρμάρινο άγαλμα ενδεδυμένης ανδρικής μορφής που κάθεται σε δίφρο. Ανακαλύφθηκε το 1933/34 ενταγμένο στη θεμιστόκλεια κρηπίδα του Ηριδανού ποταμού και για τον λόγο αυτό όλη η δεξιά παρειά του αγάλματος είχε απολαξευτεί. Ίχνη των λεπτομερειών της γραπτής διακόσμησης διατηρούνται ως σήμερα ορατά στο έπιπλο και στις περίτεχνα κοσμημένες παρυφές του ιματίου. Περί το 530 π.Χ. Αρ. ευρ. Ρ 1052.

Μαρμάρινες ενεπίγραφες βάσεις, οι οποίες βρέθηκαν ενταγμένες στην οχύρωση ως οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση.

ΑΡΙΣΤΕΡΑ: Η βάση φέρει επιγραφή στα ελληνικά και στα καρικά και μας πληροφορεί ότι ανήκει στον τάφο του *Tyr...* από την Καρία. Το μνημείο στήθηκε από τον πατέρα του νεκρού, τον Σκύλακα, και είναι έργο του Αριστοκλή. Γύρω στα 520-500 π.Χ. Αρ. ευρ. I 190.

Βάση που ανήκει στο επιτύμβιο μνημείο του ναξίου μετοίκου Αναξίλα, «τον οποίον οι Αθηναίοι για τη σωφροσύνη και την αρετή του ιδιαίτερα τίμησαν». Τελευταίο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. I 388.

Βάση που προέρχεται από ταφικό μνημείο με στήλη ανάμεσα σε δύο κίονες και σώζει κατά το ήμισυ την επιγραφή, που μαρτυρεί ότι στήθηκε προς τιμήν ενός ολυμπιονίκη και του νεκρού γιου του από τη σύζυγο και μητέρα που άφησαν εν ζωή. Γύρω στα 550-525 π.Χ. Αρ. ευρ. I 332.

ΣΤΙΣ ΕΠΟΜΕΝΕΣ ΣΕΛΙΔΕΣ: Άποψη του τείχους και του Πομπείου από την κορυφή του Νότιου Λόφου.

Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΚΑΙ ΟΙ ΦΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΠΥΛΩΝ

Τα πλέον ευάλωτα σημεία κάθε οχυρωματικού περιβόλου είναι οι πύλες εισόδου και εξόδου. Ως αντιστάθμισμα, η πρακτική αιώνων –από τα προϊστορικά ήδη χρόνια– αλλά και η κοινή λογική οδήγησαν στην αναζήτηση πλεονεκτικότερων προϋποθέσεων για τους αμυνόμενους σε αυτές ακριβώς τις θέσεις. Προσφορότερο στρατήγημα θεωρήθηκε η κατασκευή μιας περίκλειστης «αυλής» εμπρός από κάθε πύλη. Οι επιτιθέμενοι, καθώς έμπαιναν υποχρεωτικά σ' αυτόν τον «κλοιό», εξέθεταν τον εαυτό τους στα όπλα των φρουρών που επάνδρωναν τα ψηλά τείχη και τους πύργους της «αυλής» της πύλης. Με τη λογική αυτή είναι κατασκευασμένες και οι δύο πύλες που ανοίγονται στο τμήμα του τείχους που διατηρείται στον Κεραμεικό, το Δίπυλο και η Ιερά Πύλη. Τη θέση των δύο αυτών πυλών την καθόρισαν λόγοι λειτουργικοί και ταυτόχρονα θρησκευτικοί: Πολύ πριν από τη δημιουργία του θεμιστόκλειου περιβόλου, η πομπή των Παναθηναίων και ο «Ίακχος» για την Ελευσίνα οργανώνονταν και ξεκινούσαν η πρώτη από την περιοχή του μετέπειτα Διπύλου και ο δεύτερος από την περιοχή της Ιεράς Πύλης.

ΔΙΠΥΛΟΝ

Το Δίπυλον (διπλή πύλη, διπλή είσοδος), στο βορειότερο τμήμα του τείχους του Κεραμεικού, ήταν η μεγαλύτερη πύλη του αρχαίου κόσμου, με εμβαδόν 1.800 τ.μ., και η μνημειωδέστερη είσοδος στην πόλη. Η ονομασία Δίπυλον αναφέρεται για πρώτη φορά σε επιγραφή του έτους 278/7 π.Χ. και πιθανώς αντανακλά την ειδική διαμόρφωση που έλαβε η πύλη κατά την επισκευή του ύστερου 4ου αι. π.Χ. Μέχρι τότε ήταν γνωστή ως Θριάσιαι Πύλαι, Θριάσια Πύλη και Κεραμεικού Πύλαι. Από εδώ περνούσε η κύρια οδική αρτηρία της Αθήνας, γνωστή ως Δρόμος ή οδός Κεραμεικού, που οδηγούσε στο προάστιο της Ακαδήμειας, στη Θρία (δήμο της Ελευσίνας που έδωσε και το όνομα στην πύλη), στο Θριάσιο πεδίο και πιο πέρα στην Πελοπόννησο. Παράλληλα ένωνε την πόλη με οδικές αρτηρίες προς τα ΒΔ της Αττικής.

Το αρχικό σχέδιο της πύλης, που χτίστηκε την εποχή του Θεμιστοκλή αμέσως μετά τα Περσικά (479/478 π.Χ.), διατηρήθηκε σχεδόν αναλλοίωτο κατά τις εργασίες ανακατασκευής της, το 307-304 π.Χ. Ό,τι σώζεται σήμερα δείχνει ότι δύο είσοδοι, η μία δίπλα στην άλλη, ανοίγονταν σε τοίχο τραβηγμένο βαθιά πίσω από την οχύρωση, που ενωνόταν με τον κυρίως περίβολο μέσω δύο ισχυρών βραχιόνων στεφανωμένων με επάλξεις. Το σύστημα αυτό δημιουργούσε εμπρός από τις δύο θύρες μια τεράστια ορθογώνια αυλή, ανοιχτή προς δυσμάς, την οποία προστάτευαν δύο ζεύγη τετράγωνων πύργων στα άκρα των βραχιόνων. Οι πύργοι ήταν πιθανότατα στεγασμένοι και στις επάλξεις των μεταξύ τους τοίχων ανοίγονταν θυρίδες για τους τοξότες. Ο νότιος εξωτερικός πύργος προβαλλόταν αρκετά πιο έξω σε σχέση με τον αντίστοιχο της βόρειας πλευράς, επιτρέποντας έτσι στους αμυνόμενους να στοχεύουν από ψηλά στην ακάλυπτη από την ασπίδα δεξιά πλευρά των επιτιθέμενων. Την άνοδο στους πύργους και στους πλευρικούς βραχίονες της πύλης την εξασφάλιζαν κλίμακες.

Το μεσοπύργιο νοτίως της Ιεράς Πύλης όπου διακρίνονται καθαρά οι επάλληλες φάσεις επισκευών της οχύρωσης.

Άποψη του προτειχίσματος από τον Βορρά.

Η τεράστια αυλή του Διπύλου και ο Δρόμος εμπρός από αυτήν παρείχαν τόσο άπλετο χώρο, ώστε να συγκεντρώνεται εδώ το πλήθος σε επίσημες περιστάσεις: στις ετήσιες τελετές προς τιμήν των νεκρών, στους αγώνες και στην εκφώνηση επιτάφιων λόγων προς τιμήν των πεσόντων στους πολέμους που ενταφιάζονταν στο Δημόσιο Σήμα και στη συγκρότηση της πομπής των Παναθηναίων, πριν από την κατασκευή του Πομπείου. Είναι επίσης πιθανό ότι εδώ γινόταν η διανομή και κατανάλωση του κρέατος από την εκατόμβη προς τιμήν της Αθηνάς. Ένα πλήθος από οπές που βρέθηκαν στην αυλή του Διπύλου αποδόθηκαν είτε σε πασσάλους για τις σκηνές που έστηναν εκεί οι Αθηναίοι κατά τα Παναθήναια είτε στα στηρίγματα των ξύλινων ικριωμάτων που φιλοξενούσαν όσους παρακολουθούσαν τους αγώνες κατά τις ετήσιες εορτές προς τιμήν των νεκρών. Δεν είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς τη ζωντάνια που προσέδιδαν στον χώρο η καθημερινή κίνηση από και προς την πόλη, οι φωνές των εμπόρων, τα υποζύγια, οι αργόσχολοι, ακόμα και οι ερωτευμένοι νεαροί, που χάρασσαν στους μακρείς τοίχους της αυλής ερωτικές εξομολογήσεις, όπως μας πληροφορεί ο Λουκιανός (*Ερωτικοί διάλογοι*, 4).

Μόλις στην Ύστερη ελληνιστική περίοδο, πιθανότατα κατά την ενίσχυση των οχυρώσεων πριν από τη ρωμαϊκή επίθεση του Σύλλα, το 86 π.Χ., χτίστηκε ένας τοίχος με δύο τοξωτά θυραία ανοίγματα για να φράξει τη δυτική (εξωτερική) πλευρά της αυλής του Διπύλου, δημιουργώντας έτσι έναν περίκλειστο χώρο. Στην εξωτερική πλευρά του τεράστιου πεσσού που χωρίζει τις δύο θύρες είναι πακτωμένη μια τετράγωνη μαρμάρινη βάση της εποχής του αυτοκράτορα Αδριανού, πιθανώς για να φέρει τον ανδριάντα κάποιου αυτοκράτορα ή στρατηγού. Το Δίπυλο καταστράφηκε κατά την επιδρομή των Ερούλων, το 267 μ.Χ.

ΙΕΡΑ ΠΥΛΗ - ΗΡΙΔΑΝΟΣ

Νότια του Διπύλου και σε απόσταση σχεδόν 70 μ. από αυτό, στο χαμηλότερο σημείο της πόλης, εκεί όπου ο Ηριδανός ποταμός βγαίνει από το τείχος, ανοιγόταν η Ιερά Πύλη, ονομασία που εμφανίζεται για πρώτη φορά στον Πλούταρχο (Σύλλας, 14, 5), αλλά πρέπει να ήταν πολύ παλαιότερη. Από εδώ ξεκινούσε η λεγόμενη Ιερά Οδός, την οποία ακολουθούσε η πομπή των Ελευσινίων Μυστηρίων για να φτάσει στο ιερό της Δήμητρος στην Ελευσίνα μετά από πορεία 21 χιλιομέτρων. Όπως το Δίπυλο, έτσι και η Ιερά Πύλη κατέληγε στο Θριάσιον Πεδίον και είναι πιθανό η παλαιότερη ονομασία της να ήταν επίσης Θριάσια Πύλη.

Η Ιερά Πύλη σχεδιάστηκε από την εποχή του Θεμιστοκλή ως πυλαίο οικοδόμημα με αυλή, ανάλογη με αυτήν του Διπύλου. Είχε όμως την ιδιαιτερότητα ότι από εδώ περνούσαν όχι μόνο πεζοί, ιππείς και τροχοφόρα, αλλά και ο Ηριδανός ποταμός, ο οποίος λίγο μετά την Ιερά Πύλη χυνόταν στον Κηφισό. Οι δύο βραχίονες που πλαισιώναν την αυλή, κατέληγαν προς την πλευρά του Έξω Κεραμεικού σε δύο τετράγωνους πύργους, από τους οποίους ο νοτιότερος εξέιχε περισσότερο, όπως συνέβαινε και στο Δίπυλο, τουλάχιστον κατά τις δύο πρώτες κατασκευαστικές φάσεις της πύλης (478 και 394 π.Χ. αντίστοιχα). Ο τοίχος που έφρασσε την αυλή προς το άστυ παρουσιάζει πολύ περισσότερες ιδιαιτερότητες. Απλουστεύοντας, θα μπορούσε να πει κανείς ότι οι μακρείς βραχίονες της αυλής κατέληγαν προς την πλευρά της πόλης σε δύο ορθογώνιους πεσσούς, ενώ ένας τρίτος, σχεδόν τετράγωνος και τεράστιος, βρισκόταν ανάμεσά τους. Ο κεντρικός και οι δύο

Σχέδιο του A. Hess που εικονίζει την οχύρωση, το Πομπείον και τμήμα του Έξω Κεραμεικού με τους αρχαίκους τύμβους.

πλευρικοί πεσσοί όριζαν τα δύο ανοίγματα της Ιεράς Πύλης, την προορισμένη για τους ανθρώπους διάβαση (νότια) και για την κοίτη του ποταμού (βόρεια). Επάνω στους πεσσούς στηριζόταν το πέρασμα που εξασφάλιζε την ενότητα της πορείας επάνω στο τείχος. Η ιδιαίτερη κατασκευή που απαιτήθηκε προκειμένου να εξυπηρετηθεί ο διττός προορισμός της πύλης τροποποιήθηκε πολλές φορές από την εποχή του Θεμιστοκλέους έως τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους, όταν τοποθετήθηκε επάνω από την έξοδο του Ηριδανού η μοναδική στο είδος της μονόλιθη μαρμάρινη καμάρα, με υποδοχές για μεταλλικό κιγκλίδωμα, που θαυμάζουμε μέχρι σήμερα. Οι επισκευές στην Ιερά Πύλη συμβαδίζουν με αυτές του τείχους, ενώ ανιχνεύονται παράλληλα και στη λιθεπένδυση των οχθών του ποταμού, το πλάτος του οποίου αυξομειωνόταν ανάλογα με τις ανάγκες της πόλης.

Προς το τέλος του 6ου αι. μ.Χ. η κοίτη του Ηριδανού επιχώθηκε, η περιοχή της Ιεράς Πύλης ερημώθηκε και χάθηκε κάτω από το χώμα, ενώ ο δρόμος που οδηγούσε στην Αθήνα από δυσμάς περνούσε πια μόνον επάνω από το επίσης θαμμένο Δίπυλο.

Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ [ΕΞΩ ΚΕΡΑΜΕΙΚΟΣ]

Το τμήμα του αρχαίου δήμου των Κεραμέων που ανασκάφηκε στην εκτός των τειχών πλευρά, γνωστό ως προάστιο, είναι περίπου διπλάσιο από το ανασκαμμένο τμήμα προς την πλευρά του άστεως. Τις πύλες στον αρχαιολογικό χώρο του Κεραμεικού τις διέσχιζαν δύο κύριες, παράλληλες μεταξύ τους αρτηρίες, ο Δρόμος, που περνούσε από τις Θριάσιες Πύλες (Δίπυλο) και οδηγούσε προς το ωραίο προάστιο του Εκαδήμου, όπου ο Πλάτων ίδρυσε την περίφημη σχολή του, και 70 μ. νοτιότερα η Ιερά ή Ελευσινία Οδός, που μέσα από την Ιερά Πύλη κατευθυνόταν προς την Ελευσίνα.

Ο Δρόμος, ή απλά Κεραμεικός, όπως λεγόταν η μεγάλη οδική αρτηρία που περνούσε μέσα από το Δίπυλο, είναι πιθανό ότι είχε αποκτήσει ιδιαίτερη σημασία αρκετά πριν από την κατασκευή του θεμιστόκλειου τείχους, ίσως στα μέσα του 6ου αι. π.Χ., όταν ο Πεισίστρατος αναδιοργάνωσε τη γιορτή των Παναθηναίων, η πομπή των οποίων προετοιμαζόταν «στον Κεραμεικό» σύμφωνα με τις φιλολογικές μαρτυρίες. Ακολούθως η πομπή ακολουθούσε τον συγκεκριμένο δρόμο διαμέσου της Αγοράς ως την Ακρόπολη. Η οδός ήταν γνωστή στην εντός του άστεως διαδρομή της ως Οδός Παναθηναίων. Μόνο το τμήμα του Δρόμου εμπρός από το Δίπυλο είναι σήμερα ορατό. Τον 4ο αι. π.Χ. το πλάτος του στο συγκεκριμένο σημείο έφτανε τα 39 μέτρα, όπως υποδεικνύουν οι δύο μαρμάρινοι όροι (αρχαία ορόσημα) που στέκονται ακόμα και σήμερα δίπλα στους δύο εξωτερικούς πύργους της πύλης. Λίγο πιο κάτω, προς τη σημερινή οδό Πειραιώς, άλλοι δύο μαρμάρινοι όροι ορίζουν το νότιο κράσπεδο του Δρόμου, ο ένας δίπλα στον τάφο των Λακεδαιμονίων και ο άλλος δίπλα στο κυκλικό μνημείο «στον 3ο όρο», στα όρια του ανασκαμμένου χώρου. Φαίνεται ότι παρόμοια μαρμάρινα ορόσημα με την επιγραφή «Όρος Κεραμεικού» καθόριζαν όλη η πορεία του Δρόμου, γιατί δύο από αυτά βρέθηκαν, το μεν ένα κοντά στην Αρχαία Αγορά, το δε άλλο αρκετά μακρύτερα, κοντά στην Ακαδήμεια.

Αρχαιότερη του Δρόμου ήταν η Ελευσινία Οδός, η πομπική οδός που ξεκινούσε από το Ελευσίνιον, στα βόρεια της αρχαίας Αγοράς, και περνώντας από την Ιερά Πύλη οδηγούσε στο ιερό της Δήμητρας και της Κόρης. Η χρήση της ανάγεται τουλάχιστον στον 7ο αι. π.Χ. και παρέμεινε σε λειτουργία ως την Ύστερη Αρχαιότητα. Στο αρχικό και φαρδύτερο (8,3 μ.) σημείο της οδού, αμέσως μετά την πύλη, συγκεντρώνονταν κάθε φθινόπωρο οι συμμετέχοντες στα Μεγάλα Μυστήρια προκειμένου να συγκροτήσουν την «Πομπή» ή αλλιώς τον «Ιακχο» προς την Ελευσίνα. Από παρατήρηση των επιγραφών σε δύο από τους τέσσερις όρους που βρέθηκαν στην περιοχή του αρχαίου νεκροταφείου αλλά και κατά μήκος της αρχαίας οδού, διαπιστώθηκε ότι το πρώτο και αρχαιότερο όνομά της ήταν «Ιερά» και ότι μόλις περί το 420 π.Χ. μετονομάστηκε επίσημα σε «Ελευσινία», ονομασία που παραμένει τουλάχιστον ως τις αρχές του 4ου αι. π.Χ. Όλο το μήκος της Ιεράς

Άποψη της Ιεράς Πύλης από τα νότια.

Σε πρώτο επίπεδο θεμέλια πύργου και σε δεύτερο η μαρμάρινη καμάρα των αυτοκρατορικών χρόνων.

Οδού ήταν πλαισιωμένο με ταφικά μνημεία και συστάδες παρόδιων ταφών που χρονολογούνται από τα πρώιμα αρχαϊκά ως τα ρωμαϊκά χρόνια, ενώ στην πορεία της έχουν επίσης εντοπιστεί επάλληλα τμήματα αρχαίων οδοστρωμάτων, εργαστήρια, γέφυρες και ιερά. Εκτός από την αφετηρία της οδού στον Κεραμεικό, πουθενά αλλού το πλάτος της δεν ξεπερνά τα 5,8 μ.

Εμπρός από το υπαίθριο αρχαϊκό τέμενος του Τριτοπατρείου η Ιερά Οδός διακλαδιζόταν σχηματίζοντας έναν δεύτερο δρόμο με κατεύθυνση προς τη Μουνυχία, την αποκαλούμενη σήμερα Οδό των Τάφων, επειδή στα κράσπεδά της αποκαλύφθηκαν οικογενειακοί ταφικοί περίβολοι των ώριμων και ύστερων κλασικών χρόνων με τα καλύτερα διατηρημένα και πολυτελέστερα ταφικά μνημεία στο σύνολο του αρχαιολογικού χώρου. Στο τέλος του 5ου αι. π.Χ. ανοίχτηκε ένας νέος δρόμος στο ύψος του Τριτοπατρείου, η Εγκαρσία Οδός, με κατεύθυνση από Βορρά προς Νότο, που συνέδεε την Ιερά Οδό και την Οδό των Τάφων με τον Δρόμο. Στο σημείο που συναντούσε τον Ηριδανό κατασκευάστηκε στο τέλος του 4ου αι. π.Χ. ένα μικρό γεφύρι, στην επιφάνεια των λίθων του οποίου διακρίνονται ακόμη ίχνη αμαξοτροχιών. Η συγκεκριμένη οδός παρέμεινε σε χρήση οπωσδήποτε ως τη Ρωμαϊκή περίοδο. Ένας ακόμη αμαξιτός δρόμος, που χρονολογείται στα τέλη του 5ου αι. π.Χ., η Νότια Οδός, αγκάλιαζε τη δυτική παρυφή του Νότιου Λόφου με κατεύθυνση προς την Πειραϊκή Πύλη, στα νότια. Τον 3ο αι. π.Χ. η Νότια Οδός έπαψε να υφίσταται, καθώς σκεπάστηκε με σωρούς χώμα και νέοι τάφοι ανοίχτηκαν μέσα στην επίχωση που δημιουργήθηκε.

ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ

Το άφθιτον κλέος που επιδαψίλευσαν στους Αθηναίους οι Περσικοί πόλεμοι, πληρώθηκε με ολοκληρωτική καταστροφή της πόλης τους και δημογραφική κάμψη. Η σταδιακή αύξηση του πληθυσμού μετά το πέρας των συγκρούσεων οδήγησε σε παράλληλη αύξηση των τάφων στα μεγάλα εκτός των τειχών αστικά νεκροταφεία, το σημαντικότερο από τα οποία ήταν ο Κεραμεικός. Οι τάφοι του πρώτου μισού του 5ου αιώνα π.Χ. δεν είναι σήμερα ορατοί γιατί το υπόγειο τμήμα τους είναι καταχωσμένο, ενώ το υπέργειο τμήμα τους ήταν ιδιαίτερα λιτό σύμφωνα με τις επιταγές του νεοπαγούς δημοκρατικού πολιτεύματος, που αποθάρρυνε την ιδιωτική επίδειξη πλούτου.

Οι ταφές στο νεκροταφείο του Κεραμεικού ήταν πολύ πυκνές σε όλες τις περιόδους της ιστορίας του. Ιδιαίτερα συνωστισμένοι όμως είναι οι τάφοι που χρονολογούνται στον 5ο αι. π.Χ. και αποκαλύφθηκαν, κατά κύριο λόγο, επάνω στους δύο μεγάλους τύμβους που συνεχίζουν τη μορφή των αρχαϊκών προδρόμων τους και δεσπόζουν του αρχαιολογικού χώρου, τον αποκαλούμενο Νότιο Λόφο και τον τύμβο στη διακλάδωση μεταξύ της Οδού των Τάφων και της Ιεράς.

Από τα μέσα του 5ου και με ιδιαίτερη ένταση κατά τον 4ο αιώνα π.Χ., μια μεγαλόπρεπη υπέργεια κατασκευή κάνει την εμφάνισή της: πρόκειται για τους τετράπλευρους ταφικούς περιβόλους, η περιποιημένη πρόσοψη των οποίων υψώνεται στις πλευρές των οδικών αρτηριών προσδίδοντάς τους επιβλητική όψη και

Λεπτομέρεια γενειοφόρου άνδρα από λευκή λήκυθο.

Λευκή λήκυθος εξαιρετικής τέχνης, έργο των ώριμων κλασικών χρόνων, το οποίο έχει αποδοθεί στον κύκλο του εργαστηρίου της «ομάδας R». Ο νεκρός πολεμιστής εικονίζεται καθήμενος μπροστά από τη στολισμένη με ταινίες επιτύμβια στήλη του, κρατώντας δόρυ στο αριστερό χέρι και κυκλική ασπίδα στο δεξί. Απέναντί του όρθια γυναικεία μορφή εκτείνει το δεξί χέρι σε αποχαιρετισμό. Πρόκειται για εντυπωσιακό αγγείο με ύψος περίπου μισό μέτρο. Αρ. ευρ. 3146.

δημιουργώντας περίπου την εικόνα του χώρου που έχουμε σήμερα. Οι ταφικοί περιβόλοι του Κεραμεικού βρίσκονται ασφυκτικά κοντά ο ένας στον άλλον, οι πλευρές τους εφάπτονται, ενώ η αφανής από την οδό πίσω όψη τους είναι συνήθως αμελέστερα κατασκευασμένη. Οι τάφοι που περικλείονται σε καθέναν από τους περιβόλους ανήκουν σε μία οικογένεια και είναι υπόγειοι, ενώ το σήμα δεν τοποθετείται πάνω από τον τάφο στον οποίο ανήκει αλλά επάνω στον τοίχο της πρόσοψης του περιβόλου. Όροι καθόριζαν τα όρια των περιβόλων, ενώ γλάστρες με φυτά και δενδρύλλια συμπλήρωναν πιθανώς την ωραία εικόνα.

Ο επισκέπτης του χώρου περιδιαβαίνοντας την Οδό των Τάφων ή την Ιερά Οδό θαυμάζει δεξιά κι αριστερά του τα εξαιρετικής τέχνης επιτύμβια μνημεία, που διέσωσαν στους αιώνες τις εξιδανικευμένες μορφές Αθηναίων και Αθιδών, κυρίως όμως τους δεσμούς αγάπης που τους συνέδεαν, την αέναη επικοινωνία ανάμεσα σε νεκρούς και ζωντανούς.

Οι ανάγκες των ζωντανών όμως έχουν πάντα το προβάδισμα κι έτσι η ανάγκη ανακατασκευής του οχυρωματικού περιβόλου της πόλης αμέσως μετά τη μάχη της Χαιρώνειας, το 338 π.Χ., οδήγησε στην καταστροφή μεγάλου μέρους των ταφικών μνημείων, ακριβώς όπως είχε συμβεί με τους αρχαϊκούς τάφους κατά την ανέγερση του θεμιστόκλειου τείχους.

Ως προς τις ταφικές πρακτικές, η ταφή υπερτερεί πλέον της καύσης, ενώ ο πλούτος των κτερισμάτων εξακολουθεί να είναι εντυπωσιακός, τουλάχιστον στη διάρκεια του 5ου αι. π.Χ. Η εμφάνιση των λευκών ληκύθων ως των κατεξοχήν ταφικών κτερισμάτων λίγο πριν από τα μέσα του 5ου αιώνα κ.ε., μας έδωσε την ευκαιρία να θαυμάσουμε μερικά από τα ωραιότερα έργα του αρχαίου χρωστήρα, αφού οι συγκινητικές παραστάσεις που τις κοσμούν δημιουργήθηκαν με χρήση περισσότερων χρωμάτων πάνω σε λευκό βάθος, όπως συμβαίνει και στη νεότερη ζωγραφική. Κατά τον 4ο αιώνα π.Χ. όμως, και σε κραυγαλέα αντίθεση προς τους λαμπρούς ταφικούς περιβόλους ή τις συχνά ιδιαίτερα δαπανηρές στήλες, η κτέριση των νεκρών, τόσο των πλουσιότερων και επιφανέστερων από αυτούς όσο και του απλού λαού, είναι εντυπωσιακά λιτή: λίγα μυροδόχα αγγεία, κυρίως αλάβαστρα ή μικρές λήκυθοι, ίσως κάποια πυξίδα ή στλεγγίδα. Σπάνιες είναι πια οι πλούσιες προσφορές στον νεκρό.

Από τις λευκές ληκύθους που εικονίζουν τον αποχαιρετισμό ζωντανών και νεκρών δίπλα στο ταφικό μνημείο μαθαίνουμε τη μορφή που πρέπει να είχαν τα σήματα των τάφων μέχρι το 440 π.Χ. περίπου, αφού ελάχιστα λίθινα παρόμοια μνημεία έφτασαν ως εμάς και πάλι μόνον ως

στήλες για επιφανείς νεκρούς, που θάφτηκαν δημοσία δαπάνη (όπως για παράδειγμα ο πρόξενος Πυθαγόρας από τη Σηλυμβρία της Θράκης, ο κήρυκας Ανθεμόκριτος ή οι πρέσβεις από την Κέρκυρα). Ίσως οι λιτές ορθογώνιες παραλληλεπίπεδες στήλες που εικονίζονται στις ληκύθους να ήταν φτιαγμένες από φθαρτά υλικά (ξύλο;). Ακόμα όμως κι αν υποθέσουμε ότι ήταν λίθινες, το σχήμα τους τις καθιστούσε ιδανικό έτοιμο οικοδομικό υλικό, πράγμα που εξηγεί γιατί σχεδόν καμία δεν έφτασε ως εμάς.

Μόλις από το δεύτερο μισό του 5ου αιώνα π.Χ., και μάλιστα στο τελευταίο τρίτο του, αρχίζει και πάλι η σήμανση των τάφων με λαμπρά γλυπτά. Δεν υπάρχει ομοφωνία ανάμεσα στους ερευνητές για τους λόγους που οδήγησαν στη ρητή ή, το πιθανότερο, σιωπηρή κατάργηση των διαταγμάτων του τέλους του 6ου ή του πρώιμου 5ου αι. π.Χ., τα οποία απαγόρευαν την ανέγερση πολυτελών ιδιωτικών ταφικών μνημείων. Γεγονός παραμένει ότι στις αρχές περίπου του Πελοποννησιακού πολέμου η δημοκρατική λιτότητα και ομοιομορφία στη σήμανση των τάφων δίνει τη θέση της, διστακτικά στην αρχή, με ολοένα εντεινόμενο ενθουσιασμό στη συνέχεια, σε περικαλλείς επιτύμβιες στήλες με υπέροχο γλυπτό διάκοσμο, αλλά και στην ίδρυση πολυτελών ταφικών περιβόλων κατά μήκος των κρασπέδων των οδών. Άλλωστε η συγκυρία ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκή: η ολοκλήρωση των μεγάλων έργων στην Ακρόπολη είχε αφήσει πολλούς εξαιρετικούς γλύπτες χωρίς προοπτική άμεσης απασχόλησης, οπότε το καλλιτεχνικό αυτό δυναμικό μπορούσε πλέον να στραφεί ανεμπόδιστα στην εξυπηρέτηση ιδιωτικών αναγκών. Η σειρά των αττικών επιτυμβίων γλυπτών, κυρίως ανάγλυφων μαρμάρινων στηλών αλλά και μαρμάρινων αγγείων, ακόμα και ολόγλυφων έργων, συνεχίζεται αδιάσπαστη μέχρι το έτος 318/317 π.Χ. (κάποιοι ερευνητές προτείνουν να κατέβει η χρονολογία στο 308/307 π.Χ.), όταν ο Δημήτριος ο Φαληρεύς, διάσημος πολιτικός και περιπατητικός φιλόσοφος που κυβέρνησε για μια δεκαετία την Αθήνα ως *έπιστάτης* (τοποτηρητής) του βασιλέως Κασσάνδρου της Μακεδονίας, απαγόρευσε και πάλι διά νόμου την πολυτέλεια των ταφικών μνημείων. Η απόφαση αυτή σήμανε το οριστικό τέλος της υψηλής αττικής επιτάφιας γλυπτικής τέχνης. Έκτοτε, και μέχρι την Αυτοκρατορική εποχή, οι νεκροί θάβονταν με μοναδικό σήμα του τάφου τους κάποιον από τους λιτούς μαρμάρινους κιονίσκους (*columellæ*), οι οποίοι βρίσκονται σε πυκνή διάταξη κάτω από τα πεύκα, στην πίσω πλευρά του μουσείου. Τα μόνα στοιχεία που αναγράφονται σε αυτούς είναι το όνομα, το πατρώνυμο και το *δημοτικόν* (η καταγωγή) του νεκρού ή της νεκρής.

Λευκή λήκυθος από τον ταφικό περίβολο του Κοροΐβου. Φέρει παράσταση νεαρής γυναίκας που επισκέπτεται και φροντίζει τάφο. Γύρω στο 430 π.Χ.
Αρ. ευρ. 1439.

Λευκές λήκυθοι με τυπικές παραστάσεις επίσκεψης σε τάφο. Ανεξάρτητα από την καλλιτεχνική τους αξία, παρουσιάζουν ενδιαφέρον για τις πληροφορίες που παρέχουν ως προς την τυπολογία και τη διακόσμηση των –εν πολλοίς χαμένων σήμερα– επιτύμβιων μνημείων, καθώς και για την ποικιλομορφία στην απόδοση των λεπτομερειών τους, όπως ενδεικτικά της στέψης τους με έλικες, με ανθέμιο, ή με αέτωμα. Γύρω στο 430-420 π.Χ. Αρ. ευρ. 3728 (αριστερά) και 11239.

|| 𐎧𐎠𐎡𐎢 || 𐎠𐎡𐎢 ||

Λευκή λήκυθος και ανάπτυγμα της ίδιας παράστασης με τυπική σκηνή επίσκεψης σε τάφο. Εικονίζονται δύο αντωπές μορφές: μία καθήμενη γυναικεία και μία όρθια ανδρική, μπροστά σε επιτύμβια στήλη με χαρακτηριστική αετωματική επίστεψη. Οι μελανόχρωμες κορδέλες, οι οποίες εξέχουν μέσα από το επίπεδο καλάθι που προτείνει η γυναίκα, προορίζονται για τον στολισμό της στήλης. Εντύπωση προκαλεί η ζωντάνια των δύο χρωμάτων που ξεχωρίζουν πάνω στο λευκό βάθος: του ερυθρού και του βαθέος κυανού. Γύρω στο 430 π.Χ. Αρ. ευρ. 1057.

ΛΟΙΜΟΣ: Σε ανασκαφή για τις ανάγκες του Μετρό Αθηνών, εκτός του αρχαιολογικού χώρου του Κεραμεικού, στη γωνία της Ιεράς Οδού με την οδό Πειραιώς, ήρθε στο φως ομαδικός τάφος σε κυκλικό όρυγμα διαμέτρου 6,50 μ., όπου σε παράλληλες στρώσεις είχαν ταφεί πάνω από 150 άτομα. Ο μεγάλος αριθμός των νεκρών, ο βιαστικός τρόπος ταφής, καθώς και η χρονολόγηση των ευρημάτων που τους συνόδευαν γύρω στο 430-420 π.Χ., συνδέουν αυτή την ομαδική ταφή με τον καταστροφικό λοιμό που ενέσκηψε στην Αθήνα το 430/29 και το 427/6 π.Χ., αποδεκατίζοντας τον πληθυσμό. Από την ομαδική ταφή επιλέγεται να παρουσιαστεί εδώ ερυθρόμορφος, τριφυλλόστομος χους, συνηθισμένο κτέρισμα μικρών παιδιών στα χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου. Φέρει χαριτωμένη παράσταση δύο παιδιών που προκαλούν τα μαλτέζικα σκυλάκια τους («μελιταία κυνάρια») να πηδήξουν και να φτάσουν το τόπι που έχουν δέσει στην άκρη ενός ιμάντα. Αρ. ευρ. Α 15272.

Ασυνήθιστος ερυθρόμορφος αρύβαλλος που βρέθηκε σε μεμονωμένη ταφή εφήβου κατά την ίδια ανασκαφή. Είναι έργο του Δούριδος, γύρω στο 490-480 π.Χ., και εικονίζει την πάλη δύο νέων, του Θώδι και του Χαίριππου, οι οποίοι χαρακτηρίζονται «ΚΑΛΟΙ». Αρ. ευρ. Α 15535.

ΤΑ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΤΕΡΑ ΤΑΦΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΟΥ 5ΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ 4ΟΥ ΑΙ. Π.Χ.

*Στο μάρμαρο του Υμηττού, στην πέτρα της Πεντέλης
μισόσβηστα σκαλίσματα κι ευγενικές εικόνες,
άνθη πελεκητά, χλομές γραφές, λευκές νεράιδες,
δείγματ' απλά, σημάδια αγνά της λύπης, της αγάπης.*

Κ. Παλαμάς, «Οι τάφοι του Κεραμεικού» (*Τα μάτια της ψυχής μου*, 1892)

Ιερά Οδός

Καθώς αφήνει κανείς πίσω του την Ιερά Πύλη, έχοντας δεξιά του τον Ηριδανό και πριν ακόμα φτάσει στη διακλάδωση του Τριτοπατρείου, συναντά στο δεξί του χέρι –στη βόρεια όχθη του ποταμού– έναν κυκλικό ταφικό περίβολο, η περίμετρος του οποίου στερεώθηκε τον 4ο αι. π.Χ. με χαμηλό λίθινο περιτείχισμα. Ο τύμβος, όπως είδαμε στα προηγούμενα, ταυτίστηκε με τον οικογενειακό τάφο του γένους των Κηρύκων στον οποίο ήταν θαμμένος και ο κήρυκας Ανθεμόκριτος που αναφέρει ο Πausανίας (I. 36, 3) και καλύπτει ταφές οι παλαιότερες των οποίων ανάγονται στις αρχές του 7ου αι. π.Χ., συνεχίζουν δε αδιάκοπα ως τους κλασικούς χρόνους. Δυτικά του κυκλικού ταφικού περιβόλου των Κηρύκων και σε επαφή με αυτόν στεκόταν ένας άλλος τύμβος που κάλυπτε τρεις μαρμάρινες σαρκοφάγους του τρίτου τετάρτου του 5ου αι. π.Χ., καταχώστηκε όμως το 394 π.Χ., όταν έγινε η ευθυγράμμιση της κοίτης του Ηριδανού. Στον τύμβο ανήκε πιθανότατα μια ωραία ανάγλυφη στήλη με λουτροφόρο, δύο ληκύθους και σφίγγες, στο Μουσείο του Κεραμεικού. Μετά τη διευθέτηση της κοίτης του ποταμού δημιουργήθηκαν στον χώρο μεταξύ αυτής και της Εγκαρσίας Οδού μια σειρά ταφικών κατασκευών, αρκετές από τις οποίες είναι και σήμερα ορατές.

Στη νότια πλευρά της Ιεράς Οδού, μετά το Τριτοπατρείον, υπάρχει μια σειρά καλά διατηρημένων ταφικών περιβόλων που ιδρύθηκαν μετά τη διάλυση παλαιότερων ταφικών κατασκευών και τη χρησιμοποίηση του υλικού τους στην επισκευή του τείχους, το 338 π.Χ. Ανάμεσα στους περιβόλους που χάθηκαν τότε ήταν και εκείνος της γιαγιάς Αμφαρέτης, το θαυμάσιο επιτύμβιο γλυπτό της οποίας, χρονολογημένο στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ., ήταν πεσμένο πίσω από την πρόσοψη του –καταχωσμένου πια– περιβόλου της.

Στην απέναντι (βόρεια) πλευρά του δρόμου, στο όριο του αρχαιολογικού χώρου, διατηρούνται οι κατώτεροι δόμοι από πωρόλιθο ενός περιβόλου του τελευταίου τετάρτου του 5ου αι. π.Χ., που συγκαταλέγεται στους παλαιότερους του Κεραμεικού. Η πρόσοψή του είχε μήκος 13 μ. και το αρχικό της ύψος υπολογίζεται σε 2,50 μ. Αν και δεν έχουν σωθεί οι στήλες που τον κοσμούσαν (αν υποθέσουμε ότι υπήρχαν), όμως από δύο αύλακες προσφορών που βρέθηκαν στο εσωτερικό του, περισυλλέχθηκε μεγάλος αριθμός αγγείων, ανάμεσά τους δύο ερυθρόμορφοι γαμικοί λέβητες και δύο υδρίες· (βλ. τις εικόνες των σελίδων 252, 253) η μία μάλιστα είναι έργο του μεγαλύτερου ερυθρομορφογράφου της εποχής, του ζωγράφου του Μειδία (βλ. τις εικόνες των σελίδων 314 κ.ε.).

Λεπτομέρεια του επιτύμβιου αναγλύφου της Αμφαρέτης.

Ακολουθώντας την αριστερή διακλάδωση της Ιεράς Οδού στο ύψος του Τριτοπατρείου συναντά κανείς στους πρόποδες του Νότιου Λόφου δύο ψηλές και ακόσμητες μαρμάρινες στήλες, τις στήλες των πρέσβων. Η πρώτη, πάνω στην ψηλή βαθμιδωτή της βάση, είναι η στήλη του προξένου Πυθαγόρα, από τη Θράκη, που πέθανε στην Αθήνα και ενταφιάστηκε δημοσία δαπάνη, όπως και ο Ανθεμόκριτος, ως ανταπόδοση των υπηρεσιών που προσέφερε στους Αθηναίους. Είναι το παλαιότερο από τα ορατά σήμερα ταφικά μνημεία του Κεραμεικού (μέσα του 5ου αι. π.Χ.) και η λιτή μορφή του απηχεί τον νόμο για τον περιορισμό της πολυτέλειας των μνημείων και τις απλές στήλες, για τις οποίες έγινε λόγος πιο πάνω. Δίπλα στέκεται η στήλη με αετωματική επίστεψη των πρέσβων Θερσάνδρου και Σιμούλου, από την Κέρκυρα, που πέθαναν στην Αθήνα μέσα στο τρίτο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. και ενταφιάστηκαν επίσης με δημόσια χρήματα. Ίσως μετείχαν της κερκυραϊκής πρεσβείας που ήρθε στην Αθήνα το 433/432 π.Χ. για να συνάψει συμμαχία εναντίον των Κορινθίων, γεγονός που εξιστορεί ο Θουκυδίδης και το συναριθμεί στις αιτίες του Πελοποννησιακού πολέμου (I. 31 κ.ε.). Το μνημείο που βλέπουμε σήμερα (του 375 π.Χ. περίπου), αντικατέστησε την αρχική στήλη που στεκόταν ανάμεσα στους τάφους των δύο ανδρών.

Ο Νότιος Λόφος, δηλαδή ο μεγάλος τύμβος που υψώνεται πίσω από τις στήλες των πρέσβων, όσο και ο δυτικός τύμβος απέναντι από το Τριτοπατρείο, οι οποίοι όπως είδαμε κατασκευάστηκαν τον 6ο αι. π.Χ. για να σκεπάσουν τις πολυτελείς ταφές σημαντικών νεκρών της Αρχαϊκής περιόδου, χρησιμοποιήθηκαν καθ' όλην τον 5ο αι. π.Χ. για τον ενταφιασμό απλών ανθρώπων, ενηλίκων και παιδιών, με λιτές συνήθως ταφές.

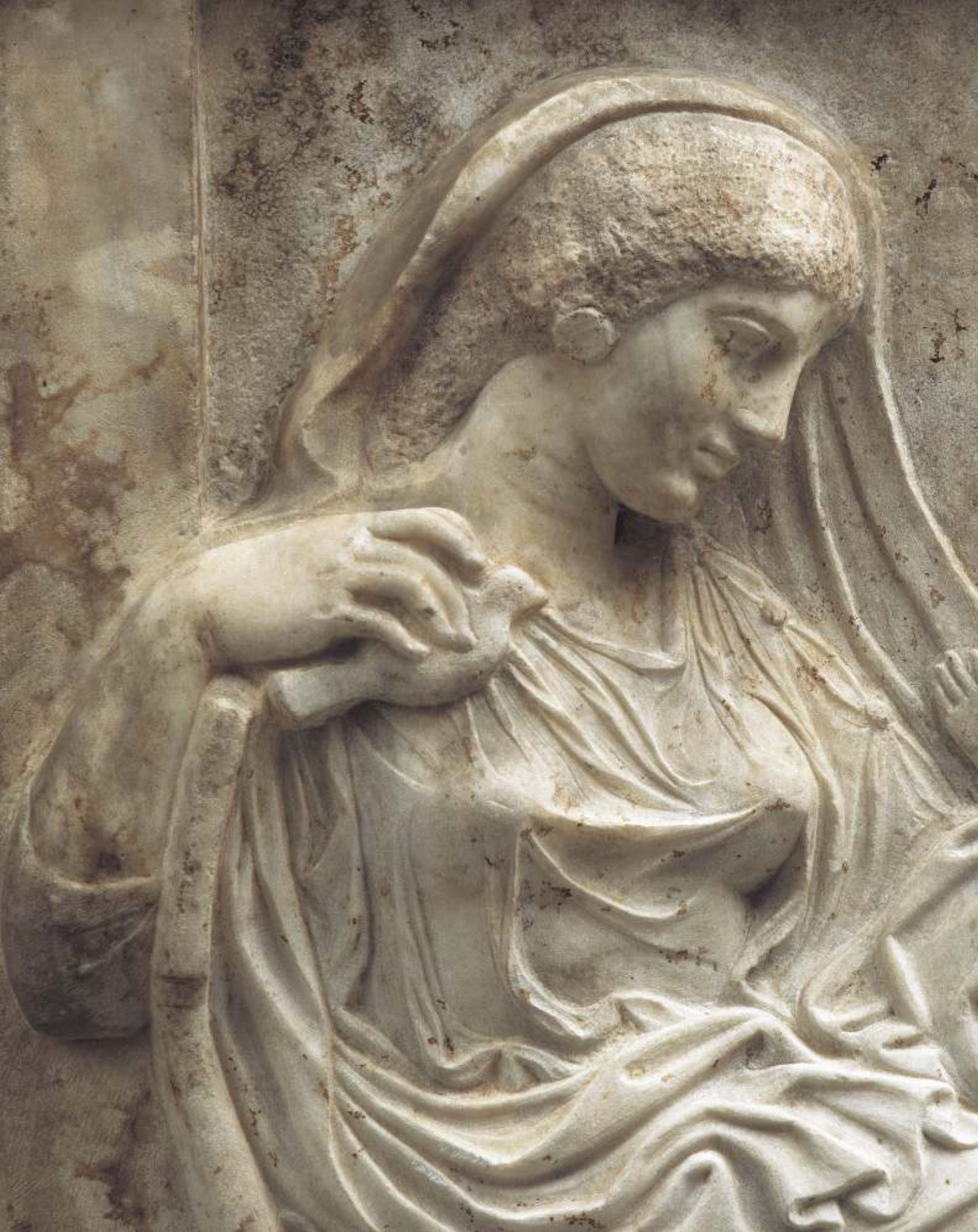
Ακολουθώντας την Οδό των Τάφων με δυτική κατεύθυνση, λίγο μετά τη διασταύρωση με τη Νότια Οδό βρίσκεται ο περίβολος του Λυσανία, από τον δήμο του Θορικού. Έχει το περίεργο για ταφικό περίβολο σχήμα τεταρτοκυκλίου, στην περίμετρο του οποίου στέκεται το υπέροχο ανάγλυφο του Δεξίλεω, γιου του Λυσανία, που έφιππος και τροπαιοφόρος λογχίζει τον πεσμένο αντίπαλό του σαν άλλος Άγιος Γεώργιος τον δράκοντα. Ο νεαρός ιππέας σκοτώθηκε το 394/3 σε ηλικία 20 ετών, πολεμώντας εναντίον των Κορινθίων.

Το σώμα του νεκρού όμως δεν αναπαύεται στον οικογενειακό του τάφο· είχε θαφτεί μαζί με τους συμπολεμιστές του κοντά στο Δημόσιο Σήμα και το όνομά του είναι χαραγμένο στην ανθεμωτή επίστεψη της στήλης που στεκόταν πάνω από τον κοινό τάφο, σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (βλ. εικόνα στη σελίδα 247).

Με τον περίβολο των Θορικίων γειτονεύει στα δυτικά ο ταφικός περίβολος δύο αδελφών, του Αγάθωνος και του Σωσικράτους από την Ηράκλεια του Πόντου. Τα ονόματά τους αναγράφονται πάνω σε ψηλή και λεπτή στήλη που καταλήγει σε πλούσιο ανθέμιο και στέκεται στο κέντρο περίπου της πρόσοψης του περιβόλου. Στο ανθέμιο της στήλης αυτής προσέκρουσε μια μέρα του 1863 ο τροχός της άμαξας που έκανε αμοληψία από την περιοχή, γεγονός που οδήγησε στον εντοπισμό της θέσης του αρχαίου Κεραμεικού. Ένας ναΐσκος με γραπτή παράσταση γυμνής ανδρικής μορφής και η ανάγλυφη αετωματική στήλη, αφιερωμένη στη σύζυγο του Αγάθωνος Κοράλλιον, συμπληρώνουν τον στολισμό της πρόσοψης του περιβόλου.

Μαρμάρινο επιτύμβιο ανάγλυφο της γιαγιάς Αμφαρέτης και του εγγονού της. Η στήλη-ναΐσκος κορυφώνεται σε αετωματική επίστεψη. Γύρω στα 430-420 π.Χ. Αρ. ευρ. Ρ 695/Ι 221.

Η Αμφαρέτη εικονίζεται καθιστή σε κλισμό προς τα δεξιά. Το ειδώλιο πτηνού στο στηριγμένο στο ερεισίνωτο δεξί της χέρι προορίζεται για το εγγονάκι της, που το κρατά με το αριστερό χέρι στα γόνατά της. Το συγκινητικό θρηνητικό επίγραμμα, γραμμένο σε τρεις στίχους στο επιστύλιο του ταφικού ναΐσκου, μας πληροφορεί για τη μεταξύ τους σχέση και για τον ταυτόχρονο θάνατό τους, τοποθετώντας τη σκηνή στον Άδη.

Η «Παρθενώνειας» τέχνης κεφαλή της γυναίκας προβάλλει πάνω στο ένδυμά της. Κατά την εποχή της εύρεσης του μνημείου, το 1933, σωζόταν το αρχικό κόκκινο χρώμα της κόμης, όπως και η διακόσμηση του στρογγυλού ενωτίου.

Δυτικά του περιβόλου των Ηρακλεωτών βρίσκεται ο περίβολος του Διονυσίου από τον δήμο Κολλυτού, κοντά στον Κεραμεικό. Στο μέσο περίπου του περιβόλου, πάνω σε ψηλό βάθρο που κρύβεται πίσω από ναΐσκο, στέκεται ένα πολύ γνωστό μνημείο του Κεραμεικού, ένας ολόγλυφος ταύρος έτοιμος να ορμήσει με το κεφάλι χαμηλωμένο. Στη μαρμάρινη πλάκα του βάθρου του ναΐσκου ήταν ζωγραφισμένες δύο αντικριστές μορφές. Αγάλματα τοξοτών και λεόντων (σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο) σχετίζονται με τον περίβολο του Διονυσίου, ο οποίος πρέπει να πέθανε μεταξύ του 345 και του 338 π.Χ.

Στην απέναντι πλευρά της Οδού των Τάφων και σχεδόν αντικριστά με τον ταφικό περίβολο του Διονυσίου βρίσκεται ο περίβολος του Κοροΐβου, από τον δήμο Μελίτης, που χρονολογείται στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Τη μνήμη του Κοροΐβου και άλλων αρρένων μελών της οικογένειας διακονεί η ψηλή ανθεμωτή στήλη, στο κέντρο της πρόσοψης του περιβόλου. Η στήλη στα δεξιά της στήθηκε στη μνήμη του Κλειδήμου, εγγονού του Κοροΐβου, που πέθανε άγαμος. Αριστερά της κεντρικής ανθεμωτής στήλης στέκεται το διασημότερο ίσως επιτύμβιο της αρχαίας Αθήνας, η στήλη-ναΐσκος της Ηγησούς, κόρης ή συζύγου του Προξένου (το πρωτότυπο στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο). Η νεαρή δέσποινα έχει διαλέξει ένα κόσμημα από το ανοιχτό κιβωτίδιο που της προτείνει η θεραπαινίδα της και το θαυμάζει μελαγχολικά:

*Κι απάνω απ' τα στολίδια μου κι απ' τα χρυσαφικά μου
ώρα πολλήν εγύρευα, σκυφτή, λησμονημένη
νά βρω το ταιριαστότερο, το πιο όμορφο απ' όλα
για το λευκό μου φόρεμα και τη λευκή θωριά μου.*

Κ. Παλαμάς, «Οι τάφοι του Κεραμεικού. Ηγησώ» (Τα μάτια της ψυχής μου, 1892)

Το επιτύμβιο χρονολογείται στο τέλος του 5ου αιώνα π.Χ. και η σχέση του με τον νεότερο ταφικό περίβολο του Κοροΐβου είναι δύσκολο να διευκρινιστεί. Το ήθος των μορφών, η συγκρατημένη θλίψη που απέδωσε με απaráμιλλο τρόπο ο μεγάλος άγνωστος γλύπτης του μνημείου, έχει συγκινήσει γενιές θεατών, κάποιοι από τους οποίους αποτύπωσαν τα συναισθήματά τους σε νέα, συχνά σπουδαία έργα του λόγου, της σμίλης ή του χρωστήρα.

Ο περίβολος του Κοροΐβου συνορεύει δυτικά με τον περίβολο μιας οικογένειας από τον δήμο Ποταμού, που φαίνεται ότι κατασκευάστηκε μετά το 338 π.Χ., γλιτώνοντας έτσι την καταστροφή και διασώζοντας σχεδόν πλήρη την εικόνα ενός αρχαίου ταφικού περιβόλου. Ακόμα και η επικάλυψη του πολυγωνικού τοίχου της πρόσοψης με μεγάλα κεραμίδια βρέθηκε στη θέση της. Η στήλη και ο κίονας (που στήριζε μάλλον μαρμάρινο αγγείο) στέκονται λίγο πιο μέσα από τον τοίχο της πρόσοψης και δεν αξίζουν ιδιαίτερης μνείας.

Η στήλη-ναΐσκος της Ηγησούς, κόρης ή συζύγου του Προξένου. Το όνομα της νεκρής είναι γραμμένο στο επιστύλιο του ναΐσκου. Η εικόνα της Ηγησούς με την επιμελημένη κόμμωση, συγκρατημένη με τρεις ταινίες, τον πολύπτυχο χιτώνα και τα σανδάλια στα πόδια, τα οποία αναπαύει σε υποπόδιο, αποτυπώνει την ιδανική γυναικεία μορφή κόρης ή συζύγου, σε αντίστιξη με την όρθια μορφή της δούλης στα αριστερά της, η οποία έχει την κόμη σε «σάκκο», φορά χειριδωτό ένδυμα και κλειστά υποδήματα. Τέλος του 5ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. ΕΑΜ 3624. Λεπτομέρειες στις επόμενες σελίδες.

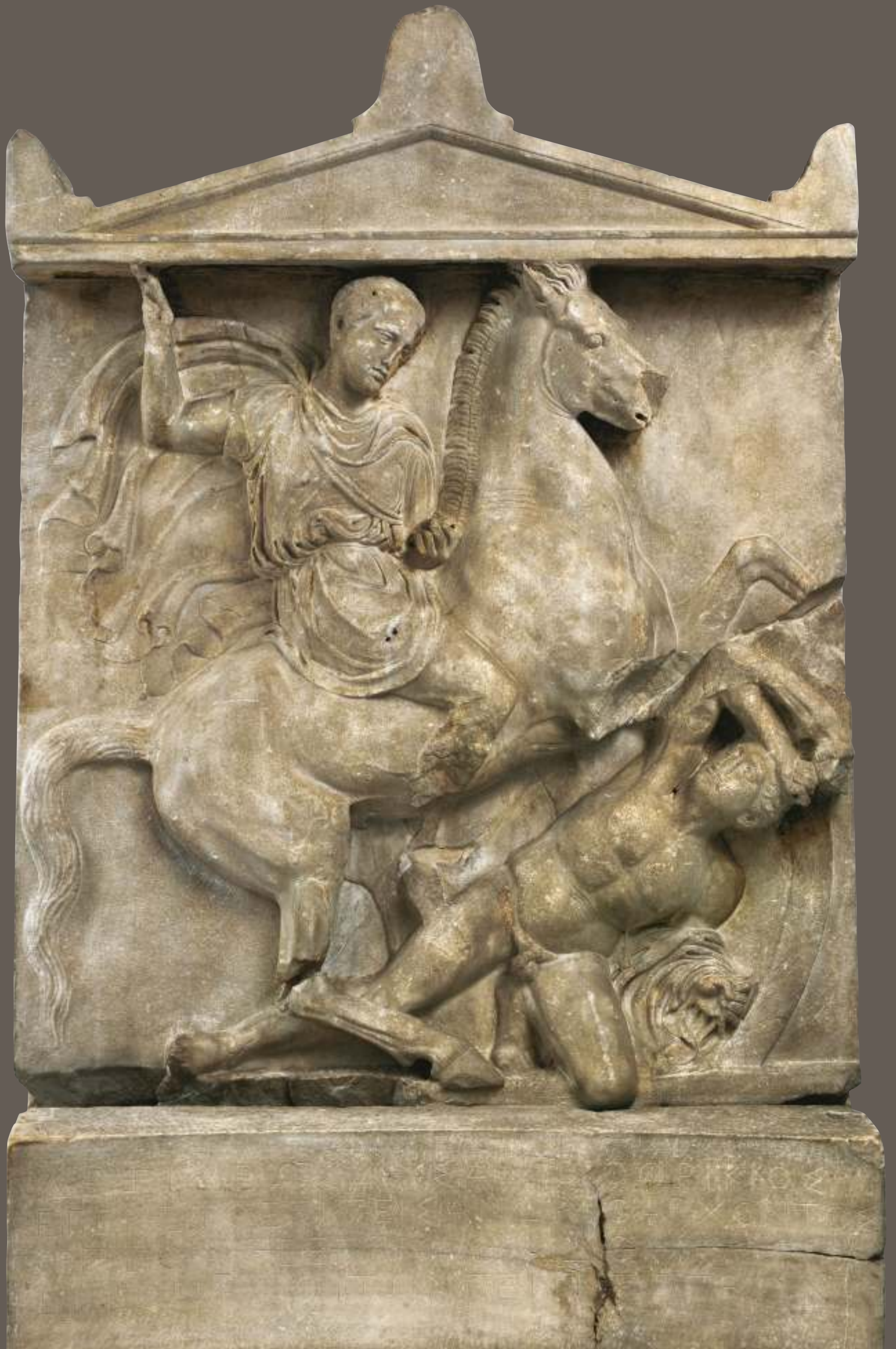

*Ο χρόνος φεύγει, αλλάζει η γη, περνούν λαοί και κόσμοι
και πέφτουν και μαραίνονται σα φθινοπώρου φύλλα.
Κι εγώ εδώ πέρα ασάλευτος κι αμάραντος προβάλλω
και της πατρίδας τον εχθρό στα πόδια μου τον έχω.
Ω χάρη, ω νίκη της ζωής, ανήκουστη ευτυχία,
στα μαρμαρένια Ηλύσια, στα Ηλύσια της Τέχνης!*

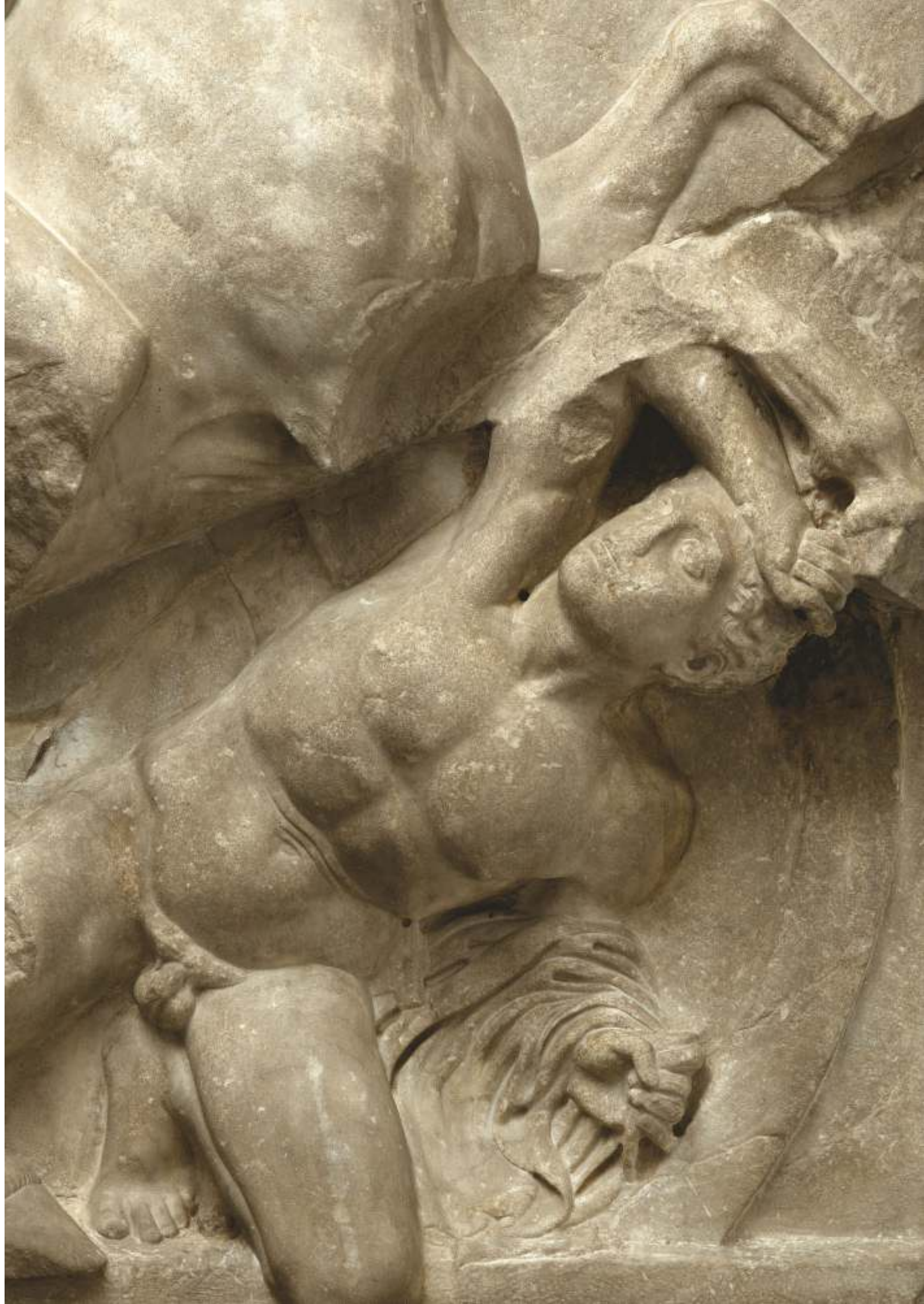
Κωστής Παλαμάς, «Οι τάφοι του Κεραμεικού. Δεξίλεως»
(Τα μάτια της ψυχής μου, 1892)

Ο Δεξίλεως, γιος του Λυσανία από τον Θορικό, ήταν ένας από τους πέντε αθηναίους ιππείς που θυσιάστηκαν πολεμώντας εναντίον των Σπαρτιατών και των συμμάχων τους κοντά στην Κόρινθο, το 394/3 π.Χ. Ο νέος πέθανε σε ηλικία είκοσι ετών και η σποδός του ετάφη στο Δημόσιο Σήμα μαζί με τους υπόλοιπους πεσόντες συμπολεμιστές του. Στον οικογενειακό ταφικό περίβολο των Θορικίων, στην αρχή της Οδού των Τάφων, υψώθηκε το περίοπτο και περικαλλές μνημείο, μία στήλη-ναΐσκος, όπου ο Δεξίλεως –αν και ηττημένος– παριστάνεται έφιππος, με κοντό χιτώνα και χλαμύδα, να λογχίζει τον πεσμένο, γυμνό αντίπαλό του, ο οποίος προσπαθεί να αμυνθεί με το ξίφος, στηριζόμενος στην ασπίδα του. Εξαρτήματα όπως τα χαλινάρια και το δόρυ του ιππέα ή το ξίφος του αντιπάλου ήταν μεταλλικά, προσηλωμένα στο πεντελικό μάρμαρο, και χάθηκαν. Δίπλα στο μνημείο-κενοτάφιο του Δεξίλεω στήθηκαν, γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ., οι επιτύμβιες στήλες του αδελφού του Λυσία και της αδελφής του Μελίτης. Αρ. ευρ. Ρ 1130/Ι 220.

Λεπτομέρειες στις επόμενες σελίδες.

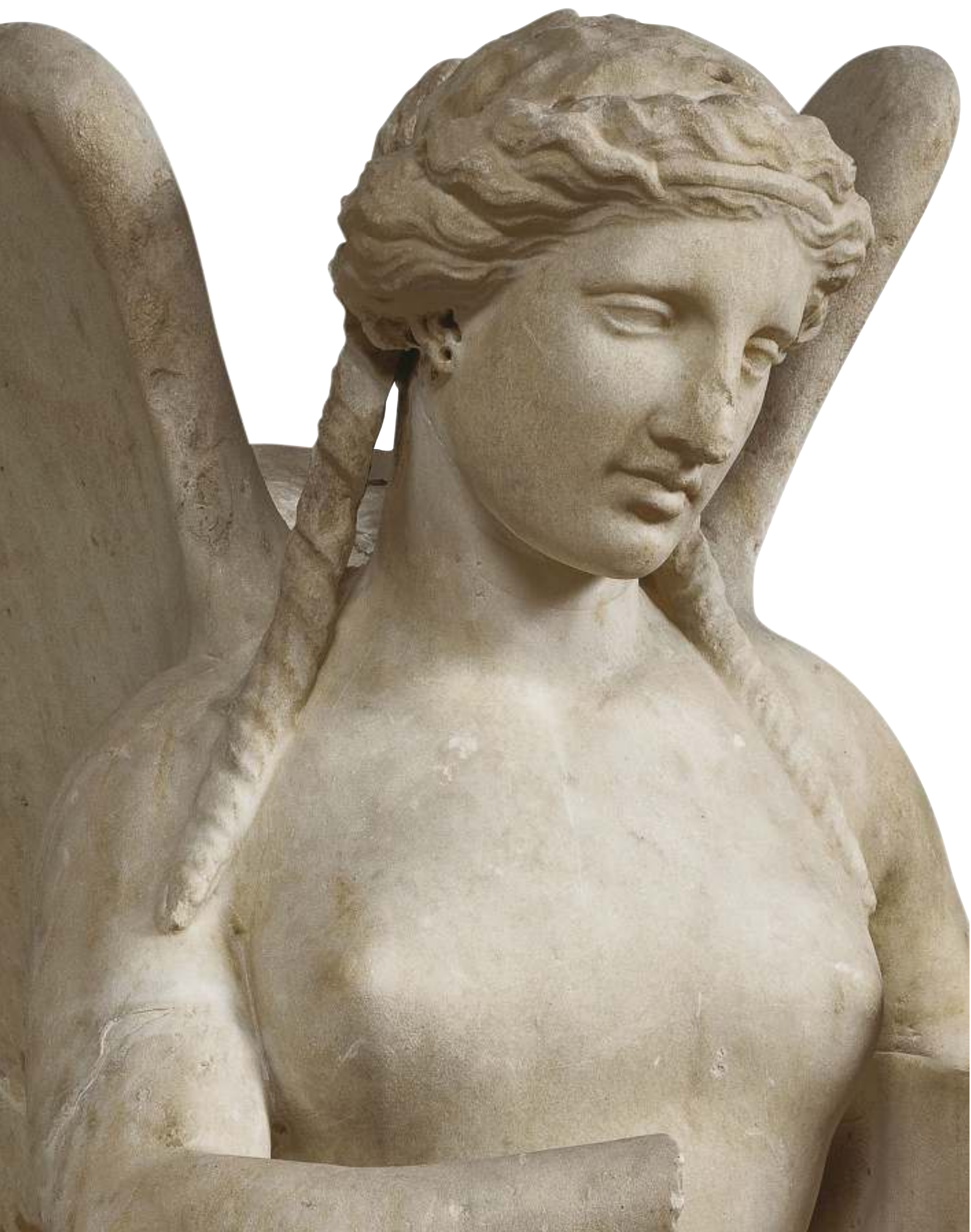

Μαρμάρινα γλυπτά σειρήνων
από το νεκροταφείο του Κεραμεικού.
Οι σειρήνες ήταν μυθικά μειζογενή
όντα του Κάτω Κόσμου, με σώμα,
πόδια και φτερά πτηνού και κορμό
και κεφαλή γυναίκας.

Η σειρήνα αριστερά εικονίζεται
σε χαρακτηριστική θρηνητική στάση,
με το ένα χέρι στο κεφάλι
και το άλλο στο στήθος.
Μέσα του 4ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. Ρ 761.

Δεξιά, λεπτομέρεια της σειρήνας
από τον ταφικό περίβολο
του Δεξίλεω,

Σειρήνα που κρατά λύρα από καύκαλο
χελώνας. Περίπου από το τέλος του
4ου αι. π.Χ. οι σειρήνες συχνά
επιστέφουν ταφικά μνημεία.
Α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.
Αρ. ευρ. ΕΑΜ 774.

Επιτύμβια ανάγλυφη στήλη του Ευφήρου. Το όνομα του νεαρού είναι χαραγμένο στο οριζόντιο γείσο της αετωματικής επίστεψης της ραδινής στήλης. Ο Ευφήρος παριστάνεται όρθιος προς τα δεξιά, τυλιγμένος με πολύπτυχο ιμάτιο, με το βλέμμα προσηλωμένο στη στλεγγίδα που κρατά με το αριστερό χέρι. Το συγκεκριμένο εξάρτημα τον χαρακτηρίζει ως αθλητή και η τέχνη του 430 π.Χ. τον αποδίδει με εξιδανικευμένα χαρακτηριστικά, τα οποία θα εντείνονταν από τα ζωντανά χρώματα που διατηρούσε η στήλη ως την εποχή της εύρεσής της, το 1964, λίγο νοτιότερα των περιβόλων με πρόσοψη στο νότιο κράσπεδο της Ιεράς Οδού.

Η πραγματική, χάλκινη στλεγγίδα του Ευφήρου συγκαταλέγεται μεταξύ των υπόλοιπων κτερισμάτων της ταφής του και εκτίθεται σήμερα στο Μουσείο του Κεραμεικού. Αναντίστοιχα όμως με την εφηβική μορφή της στήλης, τόσο τα κτερίσματα όσο και τα σκελετικά κατάλοιπα υποδηλώνουν ότι στον τάφο είχε αποτεθεί ένα παιδί, που προφανώς δεν έζησε για να φτάσει στην ποθητή αλκή του εικονιζόμενου! Αρ. ευρ. Ρ 797/Ι 417.

Μαρμάρινη επιτύμβια στήλη με ανάγλυφη παράσταση γυμνού νέου αθλητή που συνοδεύεται από τον μικρό αφοσιωμένο δούλο του, ο οποίος κρατά το διακριτικό του αθλητή, τη σπλεγγίδα. «Βύθος» στο βλέμμα του πρόωρα χαμένου νέου, απορία και μάταιη προσμονή στο ανασηκωμένο κεφαλάκι του μικρού. Ως επίστεψη της στήλης, μία σειρήνα με μισόκλειστα φτερά και με τη χαρακτηριστική στάση, το ένα χέρι στο κεφάλι και το άλλο, το δεξί, στην καρδιά, δηλώνοντας ψυχική συντριβή. Η σειρήνα, τον του ολέθρου και της σαγήνης, αποκρυσταλλώθηκε στα κλασικά χρόνια ως θρηνωδό και συμπονετικό πνεύμα. Τέλος του 5ου αι π.Χ. Αρ. ευρ. ΕΑΜ 4487.

Ένας από τους δύο μολοσσούς από μάρμαρο Υμηττού, ο οποίος δέσποζε ως φύλακας στη γωνία του ταφικού περιβόλου του Λυσιμαχίδη από τις Αχαρνές – επωνύμου άρχοντος της Αθήνας το 339/38 π.Χ. Β' μισό του 4ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. Ρ 670.

Ο μνημειώδης μαρμάρινος ταύρος από τον περίβολο του Διονυσίου του Κολλυτέως. Το επιβλητικό γλυπτό, κατασκευασμένο από πεντελικό μάρμαρο, υψωνόταν πάνω σε ψηλό βάθρο τοποθετημένο πίσω από έναν μαρμάρινο ναίσκο με γραπτή διακόσμηση, στο μέσον περίπου του περιβόλου. Τα δύο επιγράμματα που έχουν σωθεί σχετικά με τον Διονύσιο, μας πληροφορούν ότι πέθανε άγαμος και προξένησε μεγάλη θλίψη στη μητέρα, στις αδελφές και στους φίλους του. Επίσης, ότι κατοικούσε τόσο στον γειτονικό προς τον Κεραμεικό δήμο του Κολλυτού όσο και στο νησί της Σάμου. Από γραπτή πηγή που βρέθηκε στο νησί μαθαίνουμε ότι ο Διονύσιος ασκούσε το λειτούργημα του ταμία στο Ηραίο, κατά το έτος 346/45 π.Χ. Το μαρμάρινο γλυπτό, που ανακαλύφθηκε με την έναρξη των ανασκαφών το 1863, κρίθηκε προφανώς ως το καταλληλότερο σύμβολο για το αξίωμα και τη θέση του Διονυσίου και ταυτόχρονα αποτέλεσε από πολύ νωρίς σήμα κατατεθέν του αρχαίου νεκροταφείου. Γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. Ρ 689.

Ολόγλυφος μαρμάρινος λέων, έτοιμος να ορμήσει, με στραμμένο το κεφάλι προς τον επισκέπτη του αρχαϊκού τάφου. 6ος αι. π.Χ. Αρ. ευρ. Ρ 1053.

Λιοντάρι σε παρόμοια στάση. Βρέθηκε νότια της Οδού των Τάφων και πιθανότατα ανήκε σε κάποιον από τους εκεί ευρισκόμενους ταφικούς περιβόλους. 4ος αι. π.Χ. Αρ. ευρ. Ρ691.

Ο λέων, βασιλιάς των ζώων, ήδη από τα αρχαϊκά χρόνια γίνεται ο φοβερός φύλακας των τάφων των *ολβίων ήρώων*, ως επίγειος Κέρβερος, διασφαλίζοντας το *άφθιτον κλέος* του θανόντος και την ακεραιότητα του ταφικού μνήματος.

Μαρμάρινη αμφίγλυφη επιτύμβια στήλη που φέρει στο άνω μέρος, σε χαμηλό ανάγλυφο, λιοντάρι έτοιμο να ορμήσει.
440-430 π.Χ. Αρ. ευρ. ΕΑΜ 3709.

Μαρμάρινη ανάγλυφη επιτύμβια στήλη-ναΐσκος της Ευκολίνης που βρέθηκε το 1870. Ανήκει στην Ευκολίνη, κόρη του Ονήσιμου από τη Λέσβο, και παριστάνει τον αποχαιρετισμό της από τους συγγενείς και το σκυλάκι της. Το όνομα της παιδίσκης αναγράφεται στο επιστύλιο και τα ονόματα των οικείων της στο αέτωμα, στο γείσο και στο επιστύλιο. Μετά το 338 π.Χ. Αρ. ευρ. Ρ 694/Ι 281.

Το επιτύμβιο ανάγλυφο της Κοραλίου από τον ταφικό περίβολο των Ηρακλεωτών συγκαταλέγεται μεταξύ των πρώτων μνημείων που αποκαλύφθηκαν στον Κεραμεικό, το 1863. Η νεκρή (Κοράλλιον) ει-
κονίζεται με την κεφαλή καλυμμένη, καθισμένη σε σίμποδα, να αποχαιρετά τον όρθιο σύζυγό της
Αγάθωνα. Τη σκηνή παρακολουθεί όρθιος άνδρας κατ' ενώπιον, ίσως ο αδελφός του Αγάθωνος, ο Σω-
σικράτης. Γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. Ρ 688/Γ 246.

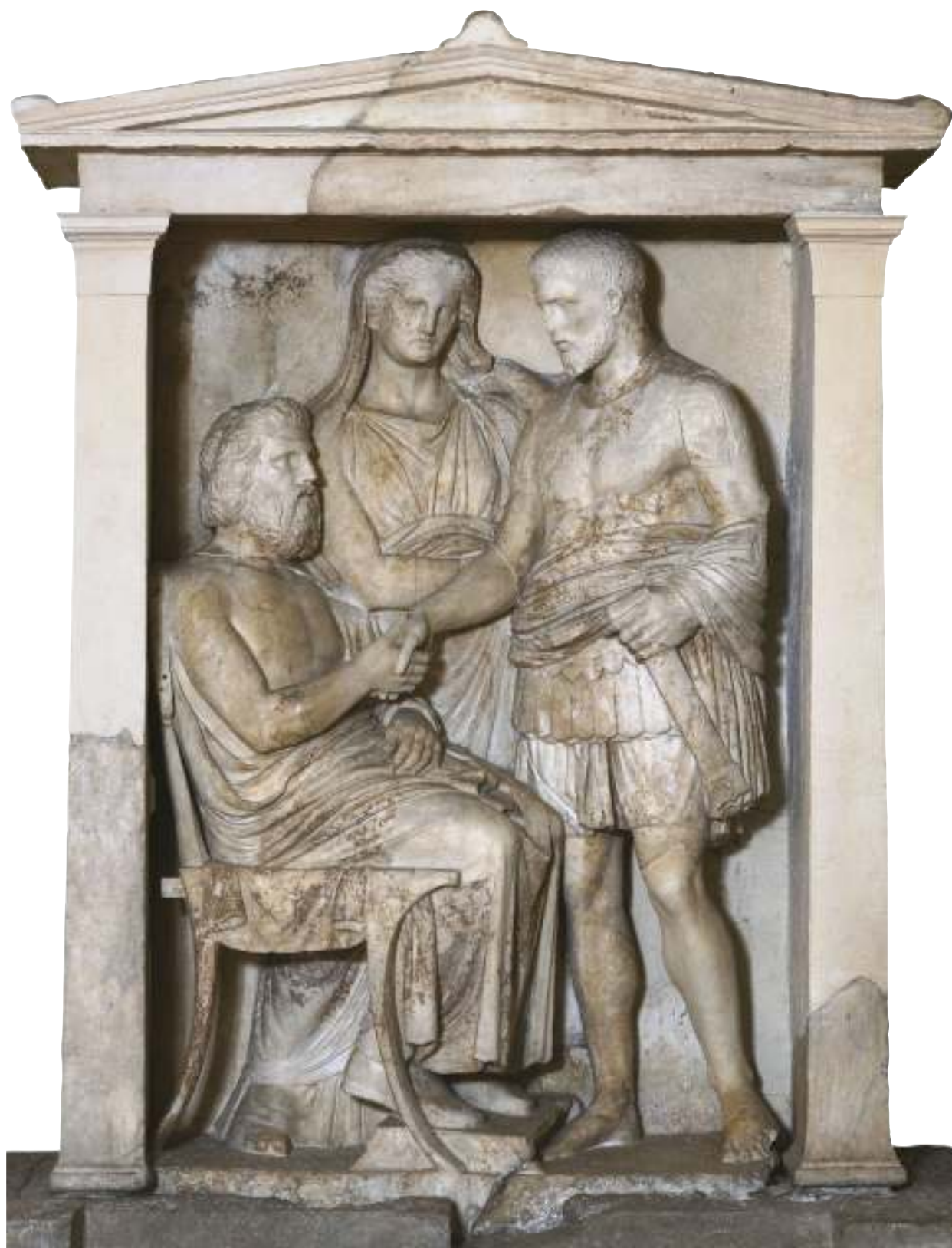

Πολυπρόσωπο μαρμάρινο ανάγλυφο, το λεγόμενο «Χαρώνειο». Το ιδιαίτερο αυτό γλυπτό απεικονίζει δύο ηλικιωμένους γενειοφόρους άνδρες, πλαισιωμένους από δύο γυναίκες, γύρω από τραπέζι με πόπανα και πλακούντες (ψωμάκια και γλυκίσματα), ίσως σε αναπαράσταση νεκρόδειπνου. Από αριστερά πλησιάζει βάρκα με επίσης γενειοφόρο ενδεδυμένη μορφή, ίσως ο πορθμέας Χάρων, που θα περάσει τους δειπνούντες στα νερά του Αχέροντα. Κατά μία άλλη εκδοχή το μνημείο ανήκε σε οικογένεια εύπορων μετοίκων-πλοιοκτητών από την περιοχή του Εύξεινου πόντου. Βρέθηκε στον ταφικό περίβολο του Λυσιμαχίδη. Γύρω στο 340 π.Χ. Αρ. ευρ. Ρ 692.

Μαρμάρινη ανάγλυφη επιτύμβια στήλη που βρέθηκε κοντά στο Δίπυλο και φέρει παράσταση δεξίωσης δύο ανδρών, ενός νέου με τον σκύλο του στα αριστερά, τον οποίο αποχαιρετά ο ηλικιωμένος άνδρας στη δεξιά πλευρά της στήλης. Τέλος του 5ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. ΕΑΜ 2894.

Επιτύμβιος ναΐσκος του Προκλή και του Προκλείδη, ο οποίος βρέθηκε κατά τη διάνοιξη της οδού Πειραιώς τον 19ο αιώνα. Ο νεαρός πολέμαρχος εικονίζεται όρθιος στα δεξιά με στρατιωτική εξάρτυση και ξίφος να αποχαιρετά τον καθιστό πατέρα του Προκλείδη Παμφίλου. Τη σκηνή παρακολουθεί στο βάθος όρθια, περιλυπη γυναίκα, ίσως η μητέρα του νεκρού, η Αρχίππη. Γύρω στο 340-330 π.Χ. Αρ. ευρ. ΕΑΜ 737.

Επιτύμβια στήλη με ανάγλυφη λουτροφόρο, ληκύθους και σφίγγες, από την κτιστή επένδυση του Ηριδανού ποταμού. Σώζει τα τελευταία γράμματα του ονόματος του κατόχου της: ...]-ος από τον δήμο Σκαμβωνιδών. Γύρω στο 420-410 π.Χ. Αρ. ευρ. Ρ 280 / Ι 192.

Επιτύμβιος ναΐσκος του Αριστοναύτη, ο οποίος βρέθηκε κατά τη διάνοιξη της οδού Πειραιώς το 1861. Η επιγραφή στο επιστύλιο αναγράφει το όνομα, το πατρωνυμικό και την καταγωγή του νεκρού: *Αριστοναύτης Αρχεναύτου Αλαιεύς*. Ο Αριστοναύτης, με έντονη την έκφραση του πάθους στο πρόσωπό του, εικονίζεται πάνοπλος, με θώρακα, κράνος και ασπίδα στο αριστερό χέρι, προβάλλοντας σχεδόν ολόγλυφος πάνω στην ανάγλυφη στο βάθος του ναΐσκου χλαμύδα του. Στο κεφάλι φορά κράνος και στο χαμένο δεξί χέρι θα κρατούσε ξίφος. Το βραχώδες τοπίο της μάχης δηλώνεται κάτω από τα γυμνά πόδια του πολεμιστή. Το μνημείο χρονολογείται λίγο πριν από την απαγόρευση των πολυτελών επιτύμβιων μνημείων από τον Δημήτριο Φαληρέα, το 317/307 π.Χ. Αρ. ευρ. ΕΑΜ 738.

Σελ. 232: Μαρμάρινο επιτύμβιο ανάγλυφο κόρης με τους γονείς της που βρέθηκε κατά τα πρώτα χρόνια των ανασκαφών. Η κόρη εικονίζεται καθήμενη σε σκίμποδα με τα πόδια πάνω σε υποπόδιο, να αποχαιρετά τη μητέρα της με την τυπική χειρονομία της δεξιώσεως. Στο βάθος ο πατέρας της βαρύθυμος. Το ανάγλυφο πλαισιωνόταν από –χαμένο σήμερα– ναΐσκο. Β' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. ΕΑΜ 717.

Μαρμάρινο επιτύμβιο ανάγλυφο της Ευκολίνης, κόρης του Αντιφάνους. Βρέθηκε στην Ιερά Οδό σε δεύτερη χρήση. Η νεαρή γυναίκα περιεργάζεται με συμμένο το κεφάλι κάποιο –ζωγραφισμένο αρχικά και χαμένο σήμερα– κόσμημα. Τη μορφή την πλαισιώνει στις δύο παραστάδες θρηνητικό επίγραμμα «για τη μοίρα που της ήταν γραμμένη». Γύρω στο 380-370 π.Χ. Αρ. ευρ. Ρ 1136 / Ι 422.

Μαρμάρινες επιτύμβιες στήλες γυναικών. Βρέθηκαν τη δεκαετία του 1960 κοντά στον ταφικό περίβολο της Αμφαρέτης. Στην αριστερή στήλη η ενατένιση στον καθρέφτη συμπυκνώνει ιδανικά και λιτά την επιτομή της γυναικείας φύσης, όπως αντίστοιχα για τους άνδρες η σπλεγγίδα του Ευφήρου ή το δόρυ του Δεξίλεω. Τελευταίο τέταρτο του 5ου αιώνα π.Χ. Αρ. ευρ. P 685.

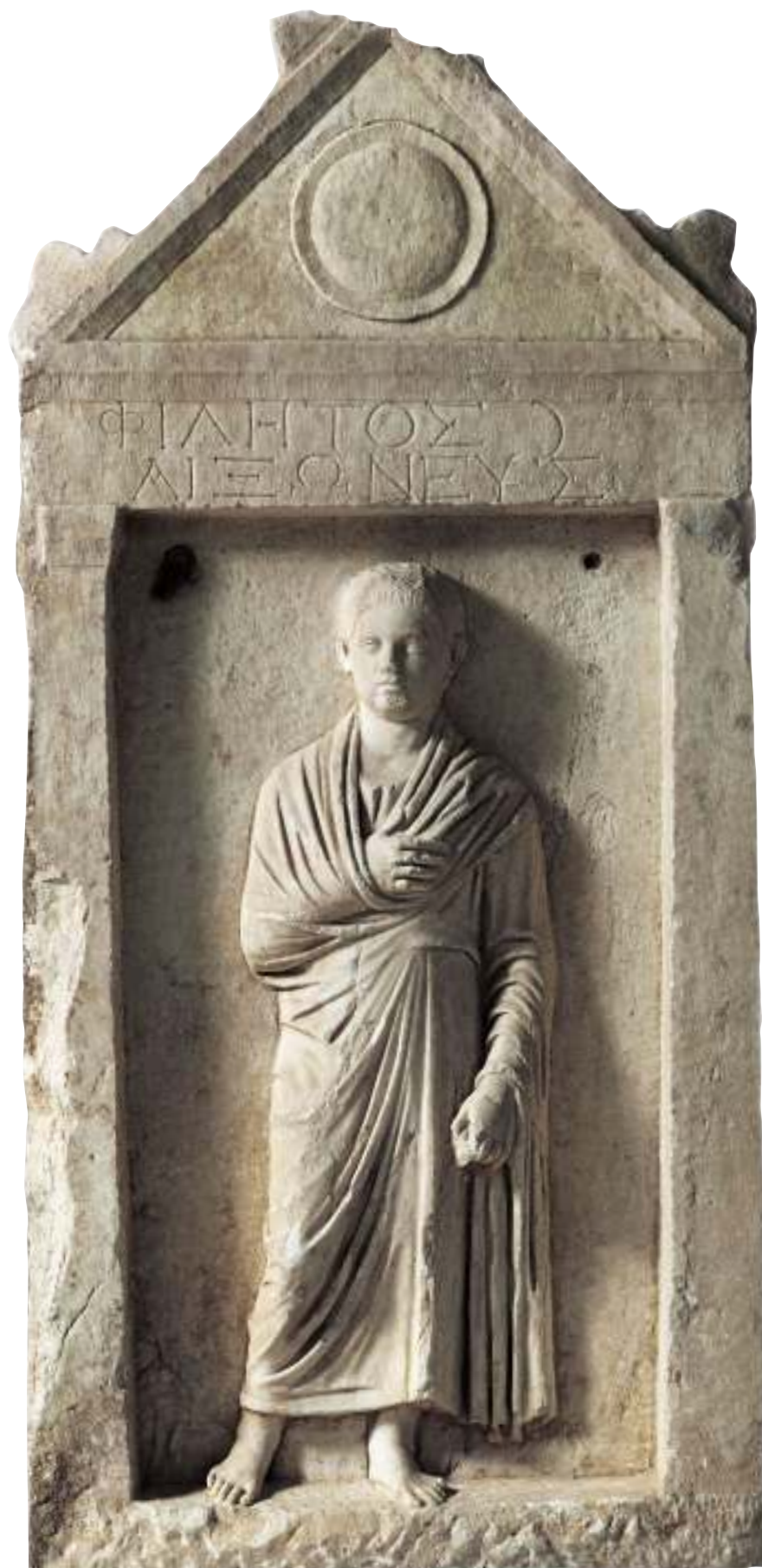

Στην προηγούμενη σελίδα, η δεξιά στήλη με την ανθεμωτή επίστεψη εικονίζει γυναικεία μορφή με το όνομα Πολυστράτη. Η γυναίκα, που εγγράφεται μέσα σε ορθογώνιο πλαίσιο, ταυτίζεται με ιέρεια από το κλειδί του ναού, το οποίο κρατά στο δεξί της χέρι. Πρόκειται για την αρχαιότερη παράσταση ιέρειας και χρονολογείται στις αρχές του 4ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. P 1142 / I 430.

Επιτύμβιο ανάγλυφο της Φιλουμένης και λεπτομέρεια. Βρέθηκε στον ταφικό περίβολο των Μεσσηνίων. Η Φιλουμένη, σύζυγος του Φιλόξενου, γιου του Δίωνος από τη Μεσσήνη, παριστάνεται καθισμένη σε στρωμένο με ύφασμα σκίμποδα (σκαμνί). Τα υπόλοιπα τρία μέλη αυτής της οικογένειας μετοίκων είχαν ως σήματα μαρμάρινες τράπεζες με επίστεψη μικρών μαρμάρινων λουτροφόρων. Μέσα του 4ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. Ρ 1551 / Ι 517.

Επιτύμβια στήλη του Φιλητού από τον δήμο Αιξωνής. Η κατασκευή των επιτύμβιων αναγλύφων, που είχε διακοπεί στην Αττική με το διάταγμα του πολιτικού και φιλοσόφου Δημητρίου του Φαληρέως, το 317/307 π.Χ., αρχίζει και πάλι στους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους, με τη χαρακτηριστική τεχνοτροπία της εποχής. 1ος αι. μ.Χ. Αρ. ευρ. Ρ 1557 / Ι 535.

Επιτύμβια στήλη του Ζωσίμου και της Βλαστής. Βρέθηκε χρησιμοποιημένη σε δεύτερη χρήση, ως κάλυμμα αγωγού κοντά στην Ιερά Πύλη. 1ος αι. μ.Χ. Αρ. ευρ. P 1389 / I 494.

Επάνω στην πλαγιά που δημιουργείται στο σημείο διασταύρωσης της Οδού των Τάφων με τη Νότια Οδό και ονομάζεται συμβατικά «γωνιακό ανδρήρο», κατασκευάστηκε μέσα στο πρώτο τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ. μια σειρά ταφικών περιβόλων. Στον πολυγωνικό τοίχο της πρόσοψης του πρώτου περιβόλου στεκόταν το ελάχιστο σωζόμενο μνημείο του νεαρού ηθοποιού και ποιητή Μακαρέως, από το επίγραμμα του οποίου μαθαίνουμε για τις ελπίδες που είχε γεννήσει το ταλέντο του, και έσβησαν με τον πρόωρο θάνατό του. Ο νεκρός πρέπει να είχε ταφεί σε μια από τις πολλές σαρκοφάγους που αποκαλύφθηκαν πίσω από την πρόσοψη του περιβόλου, πιθανότατα σ' εκείνη που περιείχε ως κτερίσματα δύο μικρές πυξίδες και μια κορινθιακή λεκανίδα με πώμα, γεμάτες με βαφές προσώπου σε δισκία (ψιμύθια), σύνεργα απαραίτητα στην τέχνη του ηθοποιού.

Στη συνέχεια του δρόμου και σε άμεση γειτονία προς τον περίβολο του Μακαρέως βρίσκεται ο ταφικός περίβολος δύο αδελφών, της Δημητριάς και της Παμφίλης, οι οποίες αξιώθηκαν δύο διαφορετικών μνημείων με την εικόνα τους. Εκμαγείο του νεότερου, που κατασκευάστηκε λίγο πριν από την απαγόρευση του Δημητρίου του Φαληρέως, είναι τοποθετημένο στην πρόσοψη του περιβόλου, ενώ το πρωτότυπο βρίσκεται στο Μουσείο του Κεραμεικού. Νεκρή είναι η καθισμένη σε πολυτελή θρόνο Παμφίλη· αλλά και η αδελφή της Δημητριάς, που στέκεται όρθια στο βάθος του αναγλύφου, δεν ήταν πια ζωντανή όταν στήθηκε το επιτύμβιο. Είχε πεθάνει νωρίτερα, στα μέσα του 4ου αι. π.Χ., και τη μνήμη της τιμούσε ένα δεύτερο καταπληκτικό επιτύμβιο, σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, που εικονίζει τις δύο αδελφές να αποχαιρετιούνται με τρυφερότητα. Νεκρή είναι εδώ μόνο η καθισμένη Δημητριάς. Δυστυχώς δεν σώζονται τα κεφάλια του εξαιρετικού αυτού αναγλύφου.

Το μεγαλύτερο μέρος του νότιου ανδρήρου, πίσω από τους ταφικούς περιβόλους που μας απασχόλησαν, το καταλαμβάνουν απλοί τάφοι της Ελληνιστικής και της Ρωμαϊκής εποχής, οι περισσότεροι των οποίων ση-μαίνονταν με απλούς κιονίσκους.

Κορινθιακή κυλινδρική πυξίδα και λεκανίδα με πώμα, με δισκία ψιμυθίου. Βρέθηκαν ως κτερίσματα στην πώρινη σαρκοφάγο του πρόωρα χαμένου ηθοποιού και ποιητή Μακαρέως και χρησίμευαν ως καλλυντικές ουσίες. Φυσικοχημική ανάλυση των δισκίων απέδειξε ότι ως βάση είχαν τον μόλυβδο και ότι προέρχονται από συγκεκριμένο κέντρο παραγωγής, με αυστηρά βαθμονομημένο μέγεθος και βάρος, προφανώς προκειμένου να πωλούνται ως τυποποιημένα προϊόντα. Μέσα του 4ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 10537 και 10539.

Μαρμάρινη στήλη-ναΐσκος της Δημητριάς και της Παμφίλης. Τα ονόματα στο επιστύλιο ταυτίζουν την καθήμενη σε περίτεχνα διακοσμημένο θρόνο δεξιά Παμφίλη και την αδελφή της Δημητρία, στα αριστερά. Οι δύο γυναίκες φορούν πλούσια πτυχωμένο χιτώνα και ιμάτιο που καλύπτει και την κεφαλή. Το μνημείο βρέθηκε στο δυτικό άκρο της Νότιας Οδού. Το συγκεκριμένο επιτύμβιο αντικατέστησε ένα παλαιότερο ανάγλυφο των μέσων του 4ου αι. π.Χ., όπου εικονίζεται η Δημητρία νεκρή να αποχαιρετά την ακόμη τότε ζώσα αδελφή της Παμφίλη. Τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. Ρ 687 / Ι 257.

Με μεγάλη συχνότητα αναφέρονται οι πηγές στα μνημεία που κοσμούσαν τα κράσπεδα του Δρόμου, της σημαντικότερης οδικής αρτηρίας της αρχαίας Αθήνας. Η θέση κάποιων από αυτά είναι σήμερα γνωστή, όπως ο τάφος των Λακεδαιμονίων που σκοτώθηκαν στον Πειραιά το 403 π.Χ. (Ξενοφώντος Έλληνικά, II. 4, 33), ή το μνημείο του κήρυκα Ανθεμόκριτου, για το οποίο έγινε λόγος στα προηγούμενα. Ενεπίγραφα επιτύμβια μνημεία που ανήκουν σε μέλη της οικογένειας του ρήτορα και πολιτικού Λυκούργου (4ος αι. π.Χ.) βρέθηκαν στη συμβολή των σύγχρονων οδών Βασιλικών 56 και Κρατύλου, κοντά στην Ακαδήμεια.

Ακολουθώντας το αριστερό κράσπεδο του Δρόμου με δυτική κατεύθυνση, μετά το κυκλικό λουτρό (βλ. στη συνέχεια) και τη διασταύρωση με την Εγκαρσία Οδό, συναντά κανείς έναν μακρόστενο περίβολο από ορθογώνιους λιθοπλινθούς. Στη δυτική άκρη του τοίχου της πρόσοψης διατηρείται τμήμα καλυπτήριας πλάκας που φέρει χαραγμένα τα ονόματα Χαίρων και Θίβαρχος και από κάτω, με μεγαλύτερα γράμματα, ΛΑ (αρχή της λέξης Λακεδαιμόνιοι). Οι σκελετοί δεκατριών ανδρών βρέθηκαν στο εσωτερικό του, με ανιχνεύσιμα ακόμη τα ίχνη των τραυμάτων που τους οδήγησαν στον θάνατο. Η ταύτιση του περιβόλου με εκείνον στον οποίο θάφτηκαν οι Λακεδαιμόνιοι που σκοτώθηκαν σε μάχη κατά των αθηναίων δημοκρατικών, το 403 π.Χ., είναι ασφαλής χάρη στην περιγραφή του συμβάντος που μας δίνει ο Ξενοφών στα Έλληνικά (II. 4, 28-33): Μετά το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου η τυραννία των «τριάκοντα», την οποία διαδέχθηκε εκείνη των «τρισχιλίων», γινόταν ολοένα και πιο δυσβάσταχτη για τους δημοκρατικούς Αθηναίους, που ξεσηκώθηκαν και με αρχηγό τον Θρασύβουλο επιτέθηκαν κατά των δυναστών τους στον Πειραιά. Σε βοήθεια των ολιγαρχικών Αθηναίων έσπευσαν οι προστάτες τους Λακεδαιμόνιοι και στη σύγκρουση που ακολούθησε οι δύο πλευρές υπέστησαν βαρύτερες απώλειες.

Μια σειρά από περιβόλους συνεχίζει προς δυσμάς το μνημείο των Λακεδαιμονίων. Πρόκειται για δημόσιους τάφους στους οποίους ήταν θαμμένοι, αταύτιστοι σήμερα, νεκροί των πολέμων. Στο πέρας του αρχαιολογικού χώρου, μισοχωμένος κάτω από τη σύγχρονη οδό Πειραιώς δίπλα σε έναν ακόμα μαρμάρινο όρο, βρίσκεται ένας από τους επιβλητικότερους ταφικούς περιβόλους, που φέρει τη συμβατική ονομασία «ταφικό οικοδόμημα στον τρίτο όρο». Ο περίβολος, με μήκος 13 μ., απολύγει σε δύο παραστάδες πάνω στις οποίες κάθονταν δύο μαρμάρινα σκυλιά, μολοσσοί. Στο κέντρο του υψώνεται ένα κυκλικό βαθμιδωτό οικοδόμημα με κωνική στέγη, την οποία επέστεφε ένας τεράστιος μαρμάρινος παναθηναϊκός αμφορέας. Μόνο μία ταφή βρέθηκε στο ανατολικό τμήμα του περιβόλου, που χρονολογείται από τα κτερίσματα στο τέλος του 5ου ή στις αρχές του 4ου αι. π.Χ. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το μνημείο είναι δημόσιο, όπως και όλα τα προηγούμενα στο νότιο κράσπεδο του Δρόμου. Δεν είναι όμως βέβαιο σε ποιον ή σε ποιους ανήκε. Έχει κατά καιρούς αποδοθεί στον Αθηναίο στρατηγό Χαβρία, στον λακεδαιμόνιο ολυμπιονίκη Λακράτη, αλλά και στον πιο γνωστό από τους Τριάκοντα Τυράννους, τον Κριτία Καλαίσχρου. Σύμφωνα με πρόσφατη πρόταση, που χρησιμοποιεί ως επιχείρημα το λαλούν σύμβολον των δύο μαρμάρινων μολοσσών που φρουρούν το μνημείο, θα πρέπει να αποδοθεί στον Μολοσσό, Αθηναίο στρατηγό του τρίτου τετάρτου του 4ου αι. π.Χ., τον τάφο του οποίου είδε ο Πausανίας στην περιοχή.

Λεπτομέρεια του θρόνου από το ανάγλυφο της Δημητριάς και της Παμφίλης.

ΣΤΙΣ ΕΠΟΜΕΝΕΣ ΣΕΛΙΔΕΣ: Άποψη της Νότιας Οδού και του εκμαγείου του ναΐσκου της Δημητριάς και της Παμφίλης.

Δημόσιον Σήμα

Από τον λεγόμενο Έσω Κεραμεικό μέσω του Διπύλου διερχόταν ο Δρόμος, δηλαδή η ευθεία οδός μήκους περίπου 1,6 χλμ. που έφερνε τον Αθηναίο από το άστυ στο προάστιο του Εκαδήμου, την Ακαδήμεια, όπου ο Πλάτων ίδρυσε την περίφημη σχολή του. Σήμερα μικρό μέρος του Δρόμου εμπίπτει μέσα στην περιφραγή του χώρου του Κεραμεικού, ενώ το υπόλοιπο, μέχρι και την Ακαδήμεια, κείται κάτω από τη σύγχρονη πόλη. Διακεκριμένοι Αθηναίοι που είχαν απολέσει τη ζωή τους σε πόλεμο υπέρ της πατρίδας, εθάπτοντο κατά μήκος του Δρόμου στο κάλλιστον προάστιον κατά τον Θουκυδίδη (II. 34), στο λεγόμενο Δημόσιον Σήμα ή Πολυάνδριον ή «Μνήμα» ή «Έξω Κεραμεικό» ή «Έξω Δρόμο». Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς εγκαινιάστηκε ο θεσμός του Δημοσίου Σήματος. Αν οι τάφοι του Σόλωνος ή των Τυραννοκτόνων και του Κλεισθένους δεν είναι απλά κενοτάφια της ύστερης εποχής (Παυσανίας I. 29, 6 και 29, 15), τότε ο Δρόμος και το Δημόσιο Σήμα είχαν αποκτήσει ιδιαίτερη σημασία από το τέλος του 6ου αι. π.Χ. Ο Παυσανίας πάντως (I. 29, 2-4) αναφέρει ότι «υπάρχουν και μνημεία για όλους τους Αθηναίους που σκοτώθηκαν σε μάχες και ναυμαχίες εκτός από εκείνους που αγωνίστηκαν στη μάχη του Μαραθώνα». Νεότερα ευρήματα κατέδειξαν ότι η αθηναϊκή πολιτεία είχε ιδρύσει μαρμάρινο κενοτάφιο στο Δημόσιο Σήμα για τους εν Μαραθώνι πεσόντες. Το μνημείο αποτελείτο από επιμήκη βάση που έφερε στήλες, πάνω στις οποίες ήταν αναγεγραμμένα κατά φυλές τα ονόματα των νεκρών.

Επίσης, σε πρόσφατες ανασκαφές της Γ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, εκτός της περιφράξεως του αρχαιολογικού χώρου του Κεραμεικού, στη συμβολή των οδών Σαλαμίνοσ και Λεωνίδου, στο Μεταξουργείο, εντοπίστηκαν τμήματα ενός πολυανδρίου, δηλαδή ενός δημόσιου ταφικού οικοδομήματος που αποδόθηκε σε Αθηναίους πεσόντες σε κάποια από τις πρώτες μάχες του Πελοποννησιακού πολέμου, τη δεκαετία 430-420 π.Χ., με πλήθος κτερισμάτων, κυρίως εξαιρετικής ποιότητας λευκές ληκύθους.

Στον Δρόμο μετά τους τάφους των εν πολέμω πεσόντων αναφέρονται από τον Παυσανία και οι τάφοι του Περικλέους, του Χαβρία και του Φορμίωνα, ο οποίος είχε νικήσει τους Λακεδαιμονίους στη Ναύπακτο τη χρονιά που πέθανε ο Περικλής, το 429 π.Χ. «Είναι θαμμένοι επίσης εδώ και οι πεσόντες περί την Κόρινθο» (I. 29, 10-12).

ΠΑΝΩ: Μαρμάρινη ανθεμωτή στέψη επιτυμβίου, με τα ονόματα των αθηναίων πεσόντων στη μάχη της Κορίνθου, το 394/3 π.Χ., κατά την οποία ο Δεξίλεως και οι συμπολεμιστές του έχασαν τη ζωή τους. Τη στήλη την τοποθέτησε η πόλη, ως σήμα του συγκεκριμένου πολυανδρίου, στο Δημόσιον Σήμα, τιμής ένεκεν. Αρ. ευρ. ΕΑΜ 754.

Κιονίσκοι στη βορειοδυτική πλευρά του Μουσείου.

Μεγάλο μέρος των ταπεινών τάφων του νότιου ανδρήρου καταστράφηκε όταν στη θέση τους ιδρύθηκε ένα τέμενος που η παλαιότερη έρευνα το θεωρούσε ιερό της Εκάτης και το χρονολογούσε στους ρωμαϊκούς χρόνους. Έχει βρεθεί ένα μεγάλο πηγάδι στα νότια και μικρός τετράγωνος βωμός, στην πρόσοψη του οποίου είναι εντοιχισμένο, σε δεύτερη χρήση, μικρό αναθηματικό ανάγλυφο με την παράσταση θυσίας, ενώ στην πίσω πλευρά του βωμού ήταν πεσμένη μαρμάρινη πλάκα, πιθανότατα κάλυμμα τράπεζας, που φέρει αναθηματική επιγραφή του 2ου αι. π.Χ. για κάποιον Μάρωνα, γιο του Μάρωνος, που αναθέτει στην Αρτέμιδα Σώτειρα. Άλλες επιγραφές, που βρέθηκαν στο τέμενος και αναφέρονται στη συγκεκριμένη επίκληση της θεάς και σε «κοινό των Σωτειριαστών», οδηγούν στην υπόθεση ότι το τέμενος ήταν αφιερωμένο μάλλον στην Αρτέμιδα Σώτειρα παρά στην Εκάτη, στην οποία είχε αποδοθεί κατά την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα με βάση επιγραφές που ανέφεραν το όνομά της, κυρίως όμως εξαιτίας μιας τρίπλευρης βάσης αγάλματος της θεάς που βρέθηκε *in situ*. η παρουσία της Εκάτης είχε κριθεί εύλογη στα όρια ενός αρχαίου νεκροταφείου. Η λατρεία στο ιερό της Αρτέμιδος Σώτειρας διήρκεσε από τον 2ο αι. π.Χ. ως τον 2ο αι. μ.Χ. Στον περίβολο του τεμένους βρέθηκε εντοιχισμένο το πολύ παλαιότερο (μέσα του 4ου αι. π.Χ.) θαυμάσιο επιτύμβιο ανάγλυφο μιας γυναίκας που κρατά υδρία.

Στο τμήμα μεταξύ Διπύλου και Ιεράς Πύλης, αμέσως έξω από το προτείχισμα και την τάφρο, ιδρύθηκε στη στροφή προς το τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. ένας ναΐσκος με είσοδο από Βορρά. Σώζονται λείψανα από τη θεμελίωσή του και τμήμα τοίχου, που πιθανόν ανήκε στον περίβολο του τεμένους. Ο ναΐσκος σχετίζεται πιθανότατα με τη λατρεία της Αθηνάς, η οποία είχε δώσει το όνομά της σε γειτονικό τέλμα στα βόρεια του χώρου, σύμφωνα με την επιγραφή ενός όρου (Όρος τέλματος Αθηνάς) που βρέθηκε μεταξύ του βόρειου εξωτερικού πύργου του Διπύλου και της τάφρου. Από το τέλμα της Αθηνάς ερχόταν πιθανώς το νερό που γέμιζε την παρακείμενη τάφρο.

Στην είσοδο της Ιεράς Πύλης, μπροστά από τον νοτιοδυτικό της πύργο, είχε ιδρυθεί κατά τον 5ο αι. π.Χ. μικρό τέμενος με μαρμάρινο βωμό πάνω σε μαρμάρινη βάση. Κατά την κατασκευή του προτειχίσματος ο βωμός αποσπάστηκε από την αρχική του θέση και μετά από συνεχείς μετακινήσεις κατέληξε πάνω από τη νοτιοδυτική γωνία του προτειχίσματος, στη ρωμαϊκών χρόνων στάθμη της Ιεράς Οδού, όταν πια το προτείχισμα δεν θα ήταν ορατό. Το 2004 επανατοποθετήθηκε στην αυθεντική του θέση και καλύφθηκε με στέγαστρο. Αν και μόνον εικασίες μπορούν να γίνουν ως προς τη θεότητα στην οποία ήταν αφιερωμένος ο βωμός, έχει υποστηριχθεί ότι ανήκε στη Δήμητρα εξαιτίας της θέσης του στην αρχή της οδού προς την Ελευσίνα και των χαρακτηριστικών τελετουργικών αγγείων (κέρνων), που συσχετίστηκαν ανασκαφικά με τη λατρεία. Σε κάθε περίπτωση, η μακράιωνη επιβίωση του βωμού αποδεικνύει τη σημασία που είχε για τους Αθηναίους.

Στη βορειοανατολική παρυφή του Νότιου Λόφου, απέναντι από το Τριτοπατρείο και πολύ κοντά στις στήλες των πρέσβων, σώζονται τα θεμέλια ενός μικρού ναΐσκου με είσοδο στα νοτιοανατολικά, ο οποίος καταλαμβάνει τη γωνία τριγωνικού τεμένους, αφιερωμένου σε άγνωστη μέχρι στιγμής θεότητα. Τα ορατά σήμερα

Μαρμάρινο ανάγλυφο υδριαφόρου. Ήταν διαμορφωμένο ως επιτύμβιος ναΐσκος και εικονίζει γυναίκα με υδρία, στο πλαίσιο τελετουργικής πομπής, πιθανόν των Μεγάλων Παναθηναίων. Βρέθηκε εντοιχισμένο, σε δεύτερη χρήση, στον περίβολο του τεμένους της Εκάτης/Αρτέμιδος Σώτειρας. Μέσα του 4ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. Ρ 1131.

λείψανα του ναΐσκου και του τεμένους θα πρέπει να χρονολογηθούν πριν από τα μέσα του 4ου αι. π.Χ., ενώ μια παλαιότερη φάση (μη ορατή σήμερα), των μέσων του 5ου αιώνα π.Χ., αντιπροσωπεύουν ορισμένα ορθογώνια δωμάτια κατά μήκος της προς την Ιερά Οδό (βόρειας) πλευράς του τεμένους.

Κυκλικό λουτρό

Ακολουθώντας τον Δρόμο με κατεύθυνση δυτική, λίγο πριν από τη διασταύρωση με την Εγκαρσία Οδό, υπάρχει μια κυκλική κατασκευή διαμέτρου περίπου 5,80 μ. που ταυτίστηκε με το λουτρό των μέσων του 5ου αι. π.Χ., το οποίο αναφέρουν ο Αριστοφάνης στους *Ιππής* και ο ρήτορας Ισαίος (*Άρποκρατίων*, λήμμα *Άνθεμόκριτος*), σημειώνοντας ότι βρισκόταν κοντά στον τύμβο του *Άνθεμόκριτου*. Σε σύγκριση με τους ρωμαϊκούς διαδόχους τους, τα ελληνικά δημόσια λουτρά είναι ιδιαίτερα λιτά και δεν έχουν αυστηρά καθορισμένη διαδοχή ή χρήση χώρων. Η θόλος, ένας στρογγυλός θάλαμος για θερμό λουτρό, συνιστά το πιο αναγνωρίσιμο αρχιτεκτονικό τους στοιχείο. Ατομικές λεκάνες για βύθιση ολόκληρου του σώματος ή μόνο για κάθισμα του λουομένου τοποθετούνταν σε παράταξη ή περιμετρικά κατά μήκος του τοίχου.

Στην περίπτωση του λουτρού του Κεραμεικού, μια κυκλική βάθυνση στο κέντρο της θόλου ίσως χρησίμευε για την τοποθέτηση της δοκού που στήριζε τη στέγη ή για την τοποθέτηση ενός λουτηρίου. Το δάπεδο, με κλίση προς την περιφέρεια του κύκλου, ώστε να παροχετεύεται το νερό σε περιμετρικό αυλάκι και από κει σε αποχετευτικούς αγωγούς, είχε δεχτεί περισσότερες επιστρώσεις, η τελευταία με βοτσαλωτό μωσαϊκό. Μια σειρά δωματίων γύρω από

Πήλινα ειδώλια από παιδικό τάφο βορείως της Ιεράς Οδού. Εικονίζουν γυναίκα με κοριτσάκι στον ώμο και τον Απόλλωνα κιθαρωδό. Τέλος του 5ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. T 40 και T 166.

το κυκλικό κτίσμα πιθανότατα συνανήκουν με αυτό και έχουν ερμηνευτεί ως αποδυτήρια. Εάν μάλιστα δεχτούμε ότι τα επιχρισμένα με κόκκινο κονίαμα δωμάτια στα βορειοδυτικά, που αποκόπηκαν από το υπόλοιπο συγκρότημα μετά την κατασκευή του τάφου των Λακεδαιμονίων και της Εγκαρσίας Οδού στο τέλος του 5ου αι. π.Χ., αποτελούσαν τμήμα του ίδιου συνόλου, τότε το λουτρικό συγκρότημα του Κεραμεικού συγκαταλέγεται στα μεγαλύτερα λουτρά της κλασικής Αθήνας, από εκείνα που αναφέρουν οι φιλολογικές μαρτυρίες ότι υπήρχαν έξω από τις πύλες. Η τροφοδοσία του λουτρού με νερό γινόταν από ένα σύστημα συνδεδεμένων μεταξύ τους υπόγειων υδατοδεξαμενών, οι οποίες βρέθηκαν κοντά του, ενώ το λουτρό θερμαινόταν από έναν κλίβανο στα νότια.

Μετά την κατασκευή της Εγκαρσίας Οδού η θόλος παρέμεινε σε χρήση, αλλά τα βοηθητικά δωμάτια αναπτύχθηκαν πλέον προς Νότον, παράλληλα με την οδό. Έπειτα από μια τρίτη μετασκευή κατά την Ελληνιστική περίοδο, το λουτρό συρρικνώθηκε σημαντικά, αλλά παρέμεινε σε λειτουργία ως την καταστροφή της πόλης από τον Σύλλα, οπότε εγκαταλείφθηκε οριστικά.

Μεγάλος γαμικός λέβης από θέση προσφορών στην Ιερά Οδό. Οι γαμικοί λέβητες χρησιμοποιούνταν στην τελετή του γάμου για το λουτρό της νύφης, αλλά και σε νεκρικές τελετουργίες. Φέρουν διακόσμηση σχετική με την προετοιμασία του γάμου και της γαμήλιας τελετής. Τέλος του 5ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 3102.

Γαμικοί λέβητες από αύλακα προσφορών
στην Ιερά Οδό. Είναι έργα του ζωγράφου
του Λουτρού και προέρχονται από ταφή
ανύπαντρης νεαρής γυναίκας.
Γύρω στο 430 π.Χ. Αρ. ευρ. 2694, 2695.

Μεγάλος ερυθρόμορφος χους/οινοχόη του ζωγράφου του Αίσωνος με παράσταση της Δαναΐδας Αμυμώνης μεταξύ σατύρων. Βρέθηκε σε λάκκο προσφορών που ανήκε σε ταφή πολεμιστή, στα βόρεια της Ιεράς Οδού, και αποτελεί ένα από τα ωραιότερα έργα της αττικής αγγειογραφίας του 440-430 π.Χ. Αρ. ευρ. 4290.

Λεπτομέρεια της μορφής της Αμυμώνης. Σύμφωνα με τον μύθο, η κόρη, αναζητώντας νερό στην περιοχή του πολύιδιφου Άργους, συνάντησε ένα ελάφι, το οποίο κυνήγησε με το τόξο της. Το βέλος όμως που του έριξε αστόχησε, ξυπνώντας σατύρους, που της επιτέθηκαν.

Λεπτομέρειες των
σατύρων. Εντυπωσιακή
είναι η θεατρικότητα
της κίνησης, που παρα-
πέμπει στο χαμένο
σατυρικό δράμα
Άμυμώνη του Αισχύλου.

Ερυθρόμορφη υδρία από αύλακα προσφορών στην Ιερά Οδό.
Βρέθηκε στην ίδια αύλακα προσφορών με τους δύο γαμικούς
λέβητες που προαναφέρθηκαν και φέρει γαμήλια παράσταση,
στο κέντρο της οποίας βρίσκεται νεαρός Έρως αυλητής.
Γύρω στο 430 π.Χ. Αρ. ευρ. 2698.

Ερυθρόμορφη λεκανίδα με πώμα (πάνω) και πυξίδα (κάτω) με σκηνές προετοιμασίας γάμου.
Από λάκκο προσφορών στην Ιερά Οδό. Αρχές του 4ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 3103, 3104.

Τριποδική ερυθρόμορφη πυξίδα από αύλακα προσφορών στην Ιερά Οδό.
Βρέθηκε στην ίδια αύλακα προσφορών με τους δύο γαμικούς λέβητες
και την υδρία των προηγούμενων σελίδων και η διάκοσμη ζώνη στο σώμα της
εικονίζει ομοίως γαμήλια σκηνή. Γύρω στο 430 π.Χ. Αρ. ευρ. 2697.

Μαρμάρινος καλυκόσχημος
κρατηρίσκος-πυξίδα από παριανό
μάρμαρο. Περ. 430-420 π.Χ. Αρ. ευρ. 1608.

Μαρμάρινη οστεοθήκη από ταφή
του 4ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 1843.

Χάλκινη υδρία από ταφή στην περιοχή της Αγίας Τριάδας. Τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 2185.

Όσο περίεργο και αν φαίνεται για έναν χώρο που έχει συνδέσει το όνομά του με την κεραμεική τέχνη, οι ανασκαφές του Κεραμεικού δεν έχουν ως σήμερα φέρει στο φως κατάλοιπα κεραμικών εργαστηρίων πρωιμότερα των κλασικών χρόνων. Παρά τη συγκεκριμένη δυσκολία, οι πολυετείς και καλά τεκμηριωμένες ανασκαφές στο αρχαίο νεκροταφείο αλλά και στη γειτονική Αγορά επέτρεψαν την αναγνώριση λειτουργίας κεραμικών εργαστηρίων στην ευρύτερη περιοχή του Κεραμεικού.

Ο παλαιότερος, εγγύτερος προς τον Κεραμεικό κλίβανος κεραμεικού εργαστηρίου χρονολογείται στην Ύστερη γεωμετρική/Πρώιμη αρχαϊκή περίοδο και βρίσκεται στον χώρο της μετέπειτα Αρχαίας Αγοράς, κοντά στη Θόλο της Κλασικής περιόδου. Από την ίδια περιοχή, κυρίως από το εσωτερικό πηγαδιών, προέρχεται πλήθος εργαστηριακών απορριμμάτων, που καλύπτουν το διάστημα από τα πρωτογεωμετρικά ως τα υστεροαρχαϊκά χρόνια. Τα συγκεκριμένα ευρήματα μάλιστα, που σχετίζονται χωρίς αμφιβολία με κεραμεική δραστηριότητα, οδήγησαν ορισμένους στην υπόθεση ότι η θέση της μετέπειτα Αγοράς υπήρξε έδρα των κεραμικών ως την Αρχαϊκή περίοδο, πριν αυτοί μεταφερθούν δυτικότερα, μετά τα Περσικά.

Από το β' μισό του 6ου αι. π.Χ. ως το τέλος της αρχαιότητας σώζεται μεγαλύτερος αριθμός εργαστηριακών εγκαταστάσεων στον Κεραμεικό και διαθέτουμε ασφαλέστερα στοιχεία για τη λειτουργία τους. Η τείχιση της πόλης δημιούργησε νέα δεδομένα, ωθώντας τους κεραμείς περιμετρικά, εκτός των τειχών. Κατάλοιπα των εγκαταστάσεών τους, που ανήκουν στον ύστερο 5ο και τον 4ο αι. π.Χ. και δεν είναι σήμερα ορατά, εντοπίστηκαν εκτός του Διπύλου στη νοτιοδυτική παρυφή του Δρόμου και κάτω από το μουσείο. Τα λείψανα κλιβάνων που διατηρούνται ορατά στον αρχαιολογικό χώρο χρονολογούνται από τους ύστερους ελληνιστικούς ως τους υστερορωμαϊκούς χρόνους, κυρίως όμως μετά τη δήμευση της πόλης από τον Σύλλα και αργότερα από τους Έρουλους. Γι' αυτό άλλωστε είναι σχεδόν όλοι χτισμένοι πάνω σε ερείπια πρόδρομων οικοδομημάτων, όπως π.χ. στο εσωτερικό του Πομπείου και στα ερείπια των οικιών X, Y, Z (βλ. στη συνέχεια). Μεταξύ του 3ου και του 5ου αι. μ.Χ. σημειώνεται στον Κεραμεικό σημαντική παραγωγή και πώληση λύχνων, με προϊόντα υπογεγραμμένα σχεδόν από όλους τους γνωστούς λυχνοποιούς της Ύστερης Αρχαιότητας. Ανάμεσά τους και προϊόντα του Ευτύχιδος, του Σωτήρος αλλά και της Χιόνης, με πλήθος λύχνων που έφεραν στον δίσκο τους το σύμβολο του σταυρού και κατά τα φαινόμενα έχαιραν ιδιαίτερης προτίμησης από τους οπαδούς της νέας θρησκείας.

Αμέσως έξω από τον δυτικό περίβολο του αρχαίου νεκροταφείου και εκτός αρχαιολογικού χώρου, στη συμβολή των οδών Πειραιώς και Ιεράς, οι ανασκαφές του μητροπολιτικού σιδηροδρόμου αποκάλυψαν κατάλοιπα κεραμικών εργαστηρίων σε μήκος 65 μ. Αρκετά ακόμη εργαστήρια έχουν ταυτιστεί σε όλο το μήκος του αρχαίου δρόμου που οδηγούσε από το Δίπυλο προς την Ακαδημία Πλάτωνος, στην ευρύτερη περιοχή της τελευταίας, αλλά και στην έκταση μεταξύ του Διπύλου και των λεγόμενων Ηρίων Πυλών, στα βόρεια, και μεταξύ της Ιεράς Πύλης και των Πειραιϊκών Πυλών, στα νότια. Η μελέτη τους, που συνεχίζεται από το 1853 ως σήμερα, έχει αναγνωρίσει ανάμεσά τους εγκαταστάσεις που στέγασαν τον δημιουργικό οίστρο σημαντικών καλλιτεχνών του μελανόμορφου και του ερυθρόμορφου ρυθμού, όπως για παράδειγμα του ζωγράφου και αγγειοπλάστη Βρύγου και του κύκλου του, ή των γνωστών με τις συμβατικές ονομασίες ζωγράφων «της Ιένας» και «του δίνου των Αθηνών».

Πήλινο μικρογραφικό τραπέζι παιχνιδιού με ειδώλια θρηνωδών και ζάρι. Βρέθηκε σε λάκκο προσφορών κοντά στα τείχη της πόλης. Είναι ένα από τα δύο ακέραια παραδείγματα του είδους και συνεπώς ανήκει σε ομάδα πολύ σπάνιων αντικειμένων. Τα ίδια κεραμεικά εργαστήρια που κατασκεύαζαν αγγεία με προσαρτημένα ειδώλια ή προτομές (συχνά θρηνωδών) από τις αρχές του 7ου έως τις αρχές του 6ου αι. π.Χ. σε ολόκληρη την Αττική, παρήγαγαν περιστασιακά και τραπέζια παιχνιδιών –με τις χαρακτηριστικές θρηνωδούς– προορισμένα για το ταφικό τελετουργικό. Η ερμηνεία του ως παιχνιδιού οφείλεται στο ότι σχετίζεται με ένα μικρό πήλινο ζάρι που βρέθηκε στο ίδιο ανασκαφικό σύνολο. Το παιχνίδι ήταν συνώνυμο με τον αμφίροπο αγώνα με την τύχη, ιδιαίτερα κατά την ώρα της μάχης, και εντέλει, με το ζύγισμα ζωής και θανάτου. Αττικού εργαστηρίου. Γύρω στο 580-570 π.Χ. Αρ. ευρ. 45 και 47.

Τα χυτήρια χαλκίων αντικειμένων –ίσως και αγαλμάτων– στη συγκεκριμένη περιοχή της πόλης είναι πολύ λιγότερα σε σχέση με τους κεραμικούς κλιβάνους. Στους κλασικούς χρόνους χρονολογείται λάκκος χύτευσης χάλκινων, που ανοίχτηκε πάνω στα ερείπια του πρώτου κτηρίου X, ενώ στους πρώιμους ελληνοιστικούς τοποθετείται χυτήριο που εντοπίστηκε πρόσφατα στον Έξω Κεραμεικό, στην οδό Βουταδών, πίσω από την Τεχνόπολη (Γκάζι).

Τα εργαστήρια αναπτύσσονταν συνήθως σε βιοτεχνικές κυψέλες, σε περιοχές με μικρή οικιστική πυκνότητα, συχνά κοντά σε νεκροταφεία, στους επισκέπτες των οποίων διέθεταν ένα πλήθος αντικειμένων και αγγείων σχετιζόμενων αποκλειστικά με τον θρήνο και τον αποχαιρετισμό των νεκρών, όπως για παράδειγμα ταφικούς πίνακες και φορμίσκους με παραστάσεις πρόθεσης, τράπεζες παιχνιδιού με θρηνωδούς ως εξαρτήματα και αργότερα μια μεγάλη ποικιλία λευκού βάρθους με ταφικά συνήθως θέματα. Φαίνεται μάλιστα ότι συγκεκριμένα εργαστήρια και κεραμείς ειδικεύονταν σε συγκεκριμένα είδη και τύπους παραγωγής.

Μελανόμορφος νεκρικός πίνακας με παράσταση πρόθεσης. Οι νεκρικοί πίνακες, σε σειρές ή μεμονωμένοι, είναι προϊόντα αποκλειστικά αττικών εργαστηρίων, τα οποία φαίνεται πως εξυπηρετούσαν τις ανάγκες τόσο του Κεραμεικού και των μικρότερων αστικών νεκροταφείων όσο και αρκετών νεκροταφείων στην περιοχή των Μεσογείων. Οι οπές στις τέσσερις γωνίες προορίζονταν για την προσάρτηση του πίνακα σε κάποιο επιτάφιο μνημείο. Το εικονογραφικό περιεχόμενο των νεκρικών πινάκων περιορίζεται σχεδόν μονότονα στην αναπαράσταση της πρόθεσης, με τον νεκρό ή τη νεκρή πάνω σε κλίνη και ολόγυρα τους πενθούντες συγγενείς – συχνότερα τις γυναίκες. Οι άνδρες –όταν εικονίζονται– αποδίδονται προσερχόμενοι από τα αριστερά της σκηνής, συνήθως με το χέρι υψωμένο σε έναν ύστατο χαιρετισμό. Μεγάλα ονόματα αγγειογράφων, όπως ο Σοφίλος, ο Λυδός, ο Εξηκίας και ο ζωγράφος της Σαπφούς, έχουν συνδεθεί με τη διακόσμηση νεκρικών πινάκων. Γύρω στο 510 π.Χ. ή λίγο αργότερα. Αρ. ευρ. 690.

ΣΤΗ ΣΕΛ. 268: Μελανόμορφος φορμίσκος (αγγείο σε σχήμα μικρής νεροκολοκύθας) με σκηνή πρόθεσης. Ο κυλινδρικός λαιμός, που στενεύει προς τα επάνω, φέρει δύο οπές για την ανάρτηση του αγγείου, ίσως από τη στήλη του τάφου. Η διακόσμηση –πάντοτε με ταφικά θέματα– καταλαμβάνει μία εικονιστική ζωφόρο, η οποία περιτρέχει ολόκληρο το αγγείο και θα ήταν ορατή από όλες τις όψεις του. Αττικού εργαστηρίου, γύρω στο 510 π.Χ. Αρ. ευρ. 1657.

ΣΤΙΣ ΕΠΟΜΕΝΕΣ ΣΕΛΙΔΕΣ: Λεπτομέρεια του φορμίσκου. Η νεκρή κείται σε κλίνη με το κεφάλι της σε μαξιλάρι. Τρεις γυναίκες με πέπλο και ιμάτιο θρηνούν όρθιες μπροστά της. Εικονίζονται στην κλασική στάση του θρήνου, τραβώντας τα μαλλιά τους. Κάτω από τη νεκρική κλίνη βρίσκεται ένα χαμηλό μακρόστενο σκαμνί με πόδια λιονταριού.

Η ΕΝΤΟΣ ΤΩΝ ΤΕΙΧΩΝ ΠΕΡΙΟΧΗ [ΕΣΩ ΚΕΡΑΜΕΙΚΟΣ]

Για τους Αθηναίους –όπως άλλωστε και για όλους τους Έλληνες– οτιδήποτε αφορούσε τον κόσμο των νεκρών ήταν κατά παράδοση καθαγιασμένο, απαραβίαστο αλλά και μισρό. Ίσως αυτός να είναι ένας από τους λόγους για τους οποίους το τμήμα του Έσω Κεραμεικού κοντά στο τείχος, που προφανώς βρισκόταν πάνω από –ή δίπλα σε– παλαιότερες ταφές, εξακολούθησε για πολλά χρόνια μετά την ανέγερση του νέου οχυρωματικού περιβόλου, το 479/478 π.Χ., να παραμένει αδόμητο, όπως συνέβη και σε κάποιες άλλες περιοχές της αρχαίας πόλης δίπλα στα τείχη. Μόλις κατά το τρίτο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. χτίστηκε στα νότια της Ιεράς Πύλης το οικοδόμημα που –συμβατικά– ονομάστηκε «Ζ», ενώ το Πομπείο, το κτήριο στο οποίο γίνονταν οι προετοιμασίες για την πομπή των Παναθηναίων, ιδρύθηκε μόλις στις αρχές του 4ου αι. π.Χ. στον μέχρι τότε κενό χώρο μεταξύ του Διπύλου και της Ιεράς Πύλης.

Π Ο Μ Π Ε Ι Ο

Στριμωγμένο στο κενό διάστημα μεταξύ Διπύλου και Ιεράς Πύλης βρίσκεται ένα μεγάλο δημόσιο οικοδόμημα, που παρουσιάζει την αρχιτεκτονική διαμόρφωση ενός αρχαίου Γυμνασίου. Ταυτίστηκε με βεβαιότητα με το Πομπείο, το όνομα του οποίου αναφέρει για πρώτη φορά ο Δημοσθένης (34, 39).

Η περιοχή του Έσω Κεραμεικού μεταξύ των δύο πυλών είχε λειτουργήσει ως νεκροταφείο του τέλους της Μυκηναϊκής περιόδου, από τότε όμως και μέχρι τον ύστερο 5ο αι. π.Χ. είχε μείνει αχρησιμοποίητη. Ένα πλήθος οπών, ανάλογων με αυτές που βρέθηκαν στην αυλή του Διπύλου, ίσως προέρχονται από τους πασσάλους με τους οποίους οι Αθηναίοι στερέωναν τέντες ή σκηνές όταν μαζεύονταν στον ελεύθερο αυτό χώρο για να προετοιμάσουν και να γιορτάσουν τα Παναθήναια. Λίγο μετά την πτώση των Τριάκοντα Τυράνων (403 π.Χ.) και πριν από την ανακαίνιση του τείχους από τον Κόνωνα (394 π.Χ.) κατασκευάστηκε εκεί ένα επίμηκες οικοδόμημα με μνημειώδες πρόπυλο, περιστυλή αυλή και μια σειρά τετράγωνων αιθουσών συμποσίου στη δυτική και βόρεια πλευρά του. Δεκατρείς αρράβδωτοι, πώρινοι ιωνικοί κίονες περιτρέχουν τις μακρές και έξι τις στενές πλευρές της αυλής, στηρίζοντας επικλινή κεραμοσκεπή και διαμορφώνοντας στοά περιμετρικά. Πολλά τμήματά τους σώζονται ακόμη στις αρχικές θέσεις. Οι εξωτερικοί τοίχοι της στοάς αποτελούνταν από μαρμάρινους ορθοστάτες, πάνω στους οποίους πατούσε η ανωδομή από ωμές πλίνθους. Λίθινο έδρανο, λείψανα του οποίου σώζονται μόνο στην ανατολική στενή πλευρά της στοάς, περιέτρεχε τη βάση των τοίχων εσωτερικά, ενώ ένα ρηχό αυλάκι ανοιγμένο στο δάπεδο της αυλής, ακριβώς μπροστά από την κιονοστοιχία, μάζευε τα όμβρια ύδατα.

Στην περίστυλη αυλή οδηγούσε από ανατολικά μνημειώδες προπύλο, του οποίου διατηρείται το πλακόστρωτο δάπεδο από μάρμαρο του Υμηττού. Η μαρμάρινη στέγη του, που αποκαθίσταται δίριχτη με υδροροές στο σχήμα λεοντοκεφαλής, στηριζόταν σε τέσσερις ραβδωτούς ιωνικούς μαρμάρινους κίονες. Μια κεκλιμένη πρόσβαση με βαθιά ίχνη τροχών, προφανώς προορισμένη για άρματα και άμαξες, οδηγούσε μέσα από την κεντρική δίφυλλη θύρα στην περίστυλη αυλή, ενώ οι δύο πλευρικές –επίσης δίφυλλες– θύρες του προπύλου προορίζονταν για τους πεζούς.

Στον πίσω τοίχο της στοάς, δυτικά και βόρεια της περίστυλης αυλής ανοίγονται θύρες προς έξι άνισα, σχεδόν τετράγωνα δωμάτια, τα πέντε με δάπεδο από άσπρα βότσαλα και το έκτο με ένα ωραιότατο βοτσαλωτό μωσαϊκό που απεικόνιζε αγώνα σαρκοβόρων κατά φυτοφάγων ζώων. Σε όλα τα δωμάτια το βοτσαλωτό δάπεδο σταματά περίπου ένα μέτρο πριν από τους πλευρικούς τοίχους. Η διαμόρφωση αυτή υποδεικνύει ότι κατά μήκος των τοίχων ήταν τοποθετημένες κλίνες συμποσίου (ο συνολικός τους αριθμός υπολογίζεται σε 66) και κατά συνέπεια οι χώροι αυτοί λειτουργούσαν ως χώροι συνεστίασης. Μια μεγάλη πλακόστρωτη αυλή με πηγάδι μεσολαβεί μεταξύ των δύο δωματίων/εστιατορίων της βόρειας πλευράς, ενώ το μικρότερο δωμάτιο στην ίδια πλευρά θα μπορούσε να λειτουργεί ως μαγειρείο.

Το μήκος και το πλάτος της αυλής του Πομπείου ήταν αρκετό για να χωρέσει το πλοίο της πομπής των Μεγάλων Παναθηναίων, στον ιστό του οποίου οι Αθηναίοι κρεμούσαν, αρχικά κάθε χρόνο και μετά την αναδιοργάνωση της γιορτής (το 566 π.Χ.) κάθε τέσσερα χρόνια, στα μέσα Αυγούστου, οπότε εορτάζονταν τα Μεγάλα Παναθήναια, τον υφασμένο από τις εργαστίνες νέο πέπλο της Αθηνάς, για να μεταφερθεί στη συνέχεια με πομπή στην Ακρόπολη και να ντύσει το ξόανο της θεάς. Σύμφωνα με επιγραφική μαρτυρία, η διανομή του κρέατος από την εκατόμβη προς τιμήν της Αθηνάς έπρεπε να γίνει στον Κεραμεικό. Όμως, μόνον οι προύχοντες της πόλης φαίνεται ότι απολάμβαναν το μερίδιό τους στις αίθουσες συνεστίασης του Πομπείου. Ο λαός έπρεπε να αρκεστεί στον υπαίθριο χώρο του Διπύλου και στην αυλή του Πομπείου. Ένα παχύ στρώμα από κόκαλα βοοειδών, απορρίμματα που γέμισαν τη γειτονική τάφρο, αποτελεί αδιάφυστο μάρτυρα των συνεστιάσεων λαού και αρχόντων στην περιοχή.

Το Πομπείο όμως ήταν παράλληλα και Γυμνάσιο. Για τη δεύτερη αυτή χρήση μάς πληροφορούν όχι μόνο το αρχιτεκτονικό του σχέδιο, αλλά και οι επιγραφές με τα ονόματα εφήβων που χαρακτηρίζουν εαυτούς ως φίλους, οι οποίες ήταν χαραγμένες στην εσωτερική πλευρά της αυλής, δίπλα από μια μικρή θύρα που ανοίγεται στον τοίχο της ανατολικής στοάς. Η είσοδος στο Γυμνάσιο ήταν προφανώς ελεύθερη· σύμφωνα μάλιστα με τον Διογένη Λαέρτιο, συγγραφέα της Ύστερης Αρχαιότητας (6, 22), συχνά έκανε την εμφάνισή του εκεί ο φιλόσοφος Διογένης. Από την ίδια πηγή (2, 43) μαθαίνουμε ότι ένας χάλκινος ανδριάντας του Σωκράτη, έργο του Λυσίππου, κοσμούσε τον χώρο. Οι τοίχοι της στοάς πρέπει να ήταν στολισμένοι με τοιχογραφίες ρητόρων και κωμωδιογράφων (Πλούταρχος, *Ἠθικά* 839γ), ανάμεσά τους και του Μενάνδρου, το όνομα του οποίου είναι χαραγμένο στον ορθοστάτη δίπλα στη μικρή θύρα που προαναφέρθηκε.

ΣΤΙΣ ΕΠΟΜΕΝΕΣ ΣΕΛΙΔΕΣ: Άποψη του Πομπείου από τα ανατολικά. Σε πρώτο πλάνο το δάπεδο του μαρμάρινου προπύλου.

Το κτήριο καταστράφηκε σχεδόν ολοκληρωτικά από τους Ρωμαίους του Σύλλα (86 π.Χ.). Συνεπώς, ο Πausanίας, ερχόμενος από τον Πειραιά προς την Αθήνα, περιέγραψε το οικοδόμημα στο οποίο προετοιμάζονταν οι πομπές (I. 2, 4), είδε όμως ένα νέο οικοδόμημα από χυτή τοιχοποιία, έργο της εποχής του αυτοκράτορα Αντωνίνου του Ευσεβούς (138-161 μ.Χ.), το οποίο η σύγχρονη έρευνα αποκαλεί «κτήριο των αποθηκών», και όχι το κλασικό Πομπείο. Το οικοδόμημα της εποχής του Πausanία ήταν τρίκλιτο και διώροφο, με την είσοδο προς την πλευρά της πόλης. Είχε περίπου το ίδιο πλάτος με το Πομπείο των κλασικών χρόνων αλλά ήταν αρκετά βραχύτερο, οπότε είναι πιθανό να χρησιμοποιούσε ως προαύλιο το ανατολικό τμήμα της αυλής του πρώτου Πομπείου, καθώς και το ιστάμενο ακόμα τότε μνημειακό πρότυλο.

Ο δυτικός τοίχος του πατούσε επάνω στο ερειπωμένο τότε πια τείχος. Το κτήριο των αποθηκών καταστράφηκε εντελώς κατά την επιδρομή των Ερουύλων και στα ερείπιά του εγκαταστάθηκαν και πάλι κεραμείς, όπως δείχνουν κάποια λείψανα κεραμικών κλιβάνων που διατηρήθηκαν στην αυλή. Πολύ αργότερα, στο δεύτερο μισό του 4ου ή ακόμα και στον 5ο αι. μ.Χ., τη θέση του πήραν δύο παράλληλες, αντικριστές στοές με κοινή είσοδο.

ΚΡΗΝΗ

Σε επαφή με την εσωτερική –προς την πόλη– πλευρά του Διπύλου, μια μεγάλη κρήνη δρόσιζε τους διαβάτες και τα ζώα τους και ύδρευε ένα τμήμα της πόλης. Τα λείψανα που σώζονται σήμερα είναι σύγχρονα με την ευρεία επισκευή της πύλης κατά το 307-304 π.Χ., κρηναίο οικοδόμημα όμως πρέπει να υπήρχε στην ίδια θέση και με περίπου την ίδια μορφή ήδη από την εποχή του Θεμιστοκλή. Τα σωζόμενα στο δάπεδο ίχνη επιτρέπουν να αποκαταστήσουμε στεγασμένο ορθογώνιο οικοδόμημα με κτιστή λεκάνη σχήματος Γ κατά μήκος της μιας μακράς και της μιας στενής πλευράς. Σ' αυτή την υδατοδεξαμενή έφερνε νερό ένα λίθινο αυλάκι που περνούσε κάτω από τη σάλα, η οποία ανέβαζε στις επάλξεις του Διπύλου. Η στέγη του κρηναίου οικοδομήματος εμπρός από τη δεξαμενή στηριζόταν σε τρεις ιωνικούς κίονες, από τους οποίους σώζονται στη θέση τους οι βάσεις, δημιουργώντας έτσι μια μικρή στοά.

ΒΩΜΟΣ

Ακριβώς εμπρός από τον κεντρικό πεσσό που χώριζε τις δύο θύρες του Διπύλου, πάντα προς την πλευρά του Έσω Κεραμεικού, σώζονται τα λείψανα τετράγωνης βάσης, που στηριζε μαρμάρινο κυλινδρικό βωμό με επιγραφή του 3ου αι. π.Χ.: «Διὸς ἔρκειου, Ἑρμοῦ, Ἀκάμαντος». Ο Ζεύς Έρκειος ήταν ο προστάτης της αυλής αλλά και του ἔρκους, του τείχους, ο Ερμής προστάτης των εμπορών και των ταξιδιωτών, ενώ ο Ακάμας ήταν ο επώνυμος ήρωας της Ακαμαντίδας φυλής, στην οποία υπαγόταν ο Κεραμεικός. Ίχνη θεμελίωσης σε μικρή απόσταση από τον κυλινδρικό βωμό, που σήμερα δεν είναι ορατά, ίσως ανήκαν σε βάση προγενέστερου βωμού, αφιερωμένου στις ίδιες θεότητες.

ΚΤΗΡΙΟ Ζ

Λίγα χρόνια πριν από την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου (431 π.Χ.) χτίστηκε στον Έσω Κεραμεικό, στη γωνία που σχηματίζουν το τείχος της πόλης και η Ιερά Πύλη, ένα μεγάλο οικοδόμημα 500 τ.μ. περίπου, το οποίο λειτούργησε ως ιδιωτική οικία και έχει ονομαστεί συμβατικά «Κτήριο Ζ». Σώζονται αρκετοί από τους τοίχους του, καθώς και ένα ψηφιδωτό από το δάπεδο του ανδρών (του δωματίου συγκέντρωσης και συνεστίασης των ανδρών). Η κατοικία, που περιελάμβανε επίσης γυναικωνίτη, μαγειρείο, αποθήκες και αριθμούσε τουλάχιστον δεκαπέντε δωμάτια ταξινομημένα γύρω από δύο αυλές με πηγάδι η καθεμιά, πρέπει να ανήκε σε ένα ιδιαίτερα εύπορο άτομο, γιατί σε τίποτε δεν θυμίζει τις μικρές και λιτές κατοικίες των περισσότερων Αθηναίων της εποχής. Το πρώτο αυτό κτίσμα (Ζ1) ισοπεδώθηκε, καθώς φαίνεται, εξαιτίας ενός σεισμού μεταξύ των ετών 427 και 420 π.Χ., καταχώνοντας την πλούσια οικοσκευή.

Πάνω στα ερείπιά του χτίστηκε μέσα στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. ένα νέο κτήριο (Ζ2), με το ίδιο εμβαδόν αλλά με διαφορετική κάτοψη και πιθανόν διώροφο. Καταστράφηκε στο τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου, όταν οι Λακεδαιμόνιοι κατεδάφισαν τα τείχη της ηττημένης Αθήνας. Κάτω από το δάπεδο του Ζ2 αποκαλύφθηκε ένας λάκκος με προσφορές, πλήρινα ειδώλια και μικρά αγγεία.

Μετά τα μέσα του 4ου αι. π.Χ., επάνω στα θεμέλια του Ζ2 και ακολουθώντας στο μεγαλύτερο μέρος την ίδια κάτοψη χτίστηκε το Κτήριο Ζ3, τώρα όμως μονώροφο και με διαφορετική χρήση. Τα ευρήματα (πλήθος αγνύθων, τεράστιες υπόγειες υδατοδεξαμενές) υποδηλώνουν μάλλον εργαστήριο-βιοτεχνία κατασκευής υφασμάτων, ενώ τα πολυάριθμα κύπελλα και σκεύη φαγητού που ήρθαν σε φως, ίσως υποδεικνύουν και μια δεύτερη λειτουργία του ως ξενώνα/πανδοχείου. Κάποια ευρήματα (φυλαχτά) υποδηλώνουν ότι μερικές από τις γυναίκες που κατοικούσαν στο Ζ3 ήταν δούλες ή εταίρες, που όχι μόνο δούλευαν στους αργαλειούς αλλά «εξυπηρετούσαν» και τους θαμώνες του ξενώνα. Το κτήριο χρησιμοποιήθηκε για περίπου τρεις δεκαετίες. Ερειπώθηκε στη διάρκεια ενός σεισμού στο τέλος του 4ου αι. π.Χ.

Μαρμάρινος ναΐσκος και ειδώλιο ένηθρονης Κυβέλης, από το Κτήριο Ζ3. Η θεά παριστάνεται με λιονταράκι στα πόδια και τύμπανο στο δεξί χέρι. Ίχνη χρυσού στο διάδημα της κεφαλής. Τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. Ρ 1452-Ρ 1453.

Μέσα στο πρώτο μισό του 3ου αι. π.Χ., το Κτήριο Z3 αντικαταστάθηκε από το Z4, μια κατασκευή ίδιου μεγέθους, την οποία διαδέχθηκε μέσα στον ίδιο αιώνα το Κτήριο Z5. Δεν γνωρίζουμε την ακριβή χρήση των δύο τελευταίων κτισμάτων. Κρίνοντας από τις δεξαμενές νερού που ήταν σε χρήση ως τις αρχές του 1ου αι. π.Χ., είναι πιθανό να λειτούργησαν και αυτά ως βιοτεχνίες. Καταστράφηκαν κατά την επιδρομή του Σύλλα, το 86 π.Χ., οπότε επιχώθηκαν και οι δεξαμενές. Στη συνέχεια φαίνεται ότι χτίστηκε στην ίδια θέση ένα οικοδόμημα με περίστυλη αυλή, για το οποίο όμως γνωρίζουμε ελάχιστα πράγματα.

ΚΤΗΡΙΑ Υ ΚΑΙ Χ

Ένας στενός δρόμος χωρίζει το Κτήριο Z από το γειτονικό του Κτήριο Υ, που ανασκάπτεται από το 1985. Όπως στην περίπτωση του Κτηρίου Z, έτσι και εδώ πρόκειται για κτίσματα που διαδέχονται το ένα το άλλο στην ίδια θέση και με περίπου την ίδια κάτοψη, από το τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. ως την Πρώιμη ελληνιστική περίοδο. Το ύστερο κλασικό Οικοδόμημα Υ καταχώθηκε μετά την κατάρρευσή του κάτω από ένα παχύ στρώμα άμμου προκειμένου να δημιουργηθεί το υπόβαθρο για το επόμενο κτίσμα των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων. Μεγάλο μέρος της οικοσκευής της υστεροκλασικής οικίας (αγγεία, πήλινα ειδώλια, νομίσματα) βρέθηκε μέσα στο στρώμα της άμμου, χρονολογώντας την οικοδομή που τη διαδέχθηκε στη στροφή του 4ου προς τον 3ο αι. π.Χ. Η καταστροφή της υστεροκλασικής οικίας Υ θα μπορούσε να αποδοθεί σε κάποια από τις πολλές στρατιωτικές αναμετρήσεις της περιόδου (Δημήτριος Πολιορκητής; Κάσσανδρος;).

Μια σειρά δωματίων λίγο ανατολικότερα, με πρόσωπο στη νότια παρυφή της Ιεράς Οδού, ίσως αποτελούν τμήμα ενός μεγαλύτερου οικοδομικού συγκροτήματος (Οικοδόμημα Χ). Και στη συγκεκριμένη περίπτωση οι ανασκαφές, αν και δεν έχουν ολοκληρωθεί, έφεραν στο φως τουλάχιστον τρεις φάσεις ενός κτηρίου που χρονολογείται από το τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ., ως τα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια.

Από τους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους ως την Ύστερη Αρχαιότητα ολόκληρη η συνοικία των Κτηρίων Χ, Υ και Z μετατράπηκε σε περιοχή εργαστηρίων κεραμεικής και χαλκούργιας, τα οποία φαίνεται πως χτίζονταν ξανά και ξανά, μετά από κάθε καταστροφή που αντιμετώπιζε η πόλη. Σώζονται λάκκοι χύτευσης χάλκινων αντικειμένων και σημαντικές εγκαταστάσεις αγγειοπλαστών, με δεξαμενές καθαρισμού του πηλού και κλιβάνους όπτησης αγγείων.

Πήλινο ειδώλιο ιματιοφόρου γυναίκας σε έντονη συστροφή, που κάθετα σταυροπόδι. Διατηρεί ολοζώντανα χρώματα και ίχνη χρυσού στην ταινία της κεφαλής και στο ενώτιο. Από το Κτήριο Z3. Τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. T 604.

Αγγεία πόσεως από τη «σκευή» συμποσίου που βρέθηκε στο Κτήριο Ζ1.

Κύλιξ με παράσταση ερωτικής συνομιλίας και κάνθαρος,
Τρίτο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 5882, 5894.

Ασημένιο φυλαχτό (περίαπτο) από το Κτήριο Ζ3, με έκτυπη παράσταση της Αφροδίτης ως Αποσπερίτη. Η θεά εικονίζεται πάνω σε αίγα μαζί με δύο ερίφια, τη Σελήνη και άστρα, περιστέρια και δύο φτερωτούς νέους, τον Έσπερο και τον Φωσφόρο. Περίπου 380-370 π.Χ. Αρ. ευρ. Μ 374.

Σφραγίδα από βασάλτη (;) με λαβή στο σχήμα σκύλου που ιχνηλατεί και επιγραφή ΑΠΟΛΛΟΔΩΡΩ, από το Κτήριο Ζ3. Πιθανόν τέλος του 5ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. Ρ 1521.

Χάλκινο επιχρυσωμένο κάτοπτρο με παράσταση τριών μορφών σε ειδυλλιακό τοπίο. 150 μ.Χ. Αρ. ευρ. Μ 824.

Χρυσά κοσμήματα (ενώτια, δαχτυλίδι, ψέλιο)
από ταφές των πρώτων αυτοκρατορικών χρόνων.
Αρ. ευρ. Μ 825 - Μ 828.

Χάλκινη προτομή-σταθμίο ζυγού των ρωμαϊκών χρόνων. Βρέθηκε σε τάφο του ύστερου 2ου-3ου αι. μ.Χ. κοντά στο Δίπυλο. Αρ. ευρ. Ρ 1397.

ΚΕΡΑΜΕΙΚΟΣ: ΤΟ ΕΠΙΣΗΜΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

Όστρακισμός

Ένα από τα πολλά σπουδαία μέτρα του Κλεισθένης, όπως αναφέρει ο Αριστοτέλης στην *Αθηναίων Πολιτεία*, ήταν ο θεσμός του λεγόμενου *όστρακισμού*, ο οποίος προσέφερε τεράστια υπηρεσία στη νεόκοπη αθηναϊκή δημοκρατία. Ο Αθηναίος πολίτης (ήταν αυτός που είχε μητέρα και πατέρα καταγόμενους από την Αττική) μπορούσε πάνω σε ένα «όστρακο» (σπασμένο κεραμίδι ή τμήμα αγγείου) να γράψει το όνομα του πολιτικού που θεωρούσε ότι με τις πράξεις του, τους λόγους του ή και τις ιδέες του θα έθετε σε κίνδυνο την πολιτεία. Έτσι γινόταν ψηφοφορία διά οστράκων και ο πολιτικός που θα συγκέντρωνε τα περισσότερα όστρακα με το όνομά του εξοριζόταν από την Αθήνα για μία δεκαετία, μετά από λαϊκή ετυμηγορία. Το μέτρο αυτό δεν συνιστούσε ποινή αλλά ήταν προληπτικό για τη διασφάλιση της κοινωνικής ομαλότητας.

Όταν το 478 π.Χ., με την κατασκευή του θεμιστόκλειου τείχους, διαμορφώθηκε κανάλι για την οριστική διευθέτηση της κοίτης του Ηριδανού, η αρχική βόρεια κοίτη που είχε μείνει ανοιχτή μετατράπηκε σε χώρο υποδοχής χιλιάδων οστράκων, προϊόντων του θεσμού του οστρακισμού. Επίσης αρκετά όστρακα βρέθηκαν και στην ανατολική πλευρά του Τριτοπατρείου. Ο πρώτος οστρακισμός εφαρμόστηκε το 488 π.Χ. και ο τελευταίος το 415 π.Χ. Τα όστρακα αποτελούν πολύτιμη πηγή πληροφοριών για τη λειτουργία της δημοκρατίας στην αρχαία Αθήνα. Διαβάζουμε πάνω τους περισσότερα από εκατό ονόματα Αθηναίων πολιτών, ορισμένων πολύ γνωστών πολιτικών του 5ου αιώνα, όπως του Θεμιστοκλέους, του Κίμωνος (ακόμη και από ανορθόγραφους πολίτες ως «ΜΙΤΙΑΔΟ»), του Αριστείδου, του Περικλέους. Αναφέρονται επίσης τα ονόματα του Μένωνος από τον δήμο του Γαργηττού, του Καλλίου, του Μεγακλέους και του Φαίακος.

ΕΟΡΤΕΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΖΩΝΤΕΣ

Εορτή Μεγάλων Παναθηναίων

Τη νύχτα της 28ης Εκατομβαιώνος (ημέρα των γενεθλίων της θεάς), προς το τέλος του δικού μας Ιουλίου, γινόταν παννυχίς με λαμπαδηφορία και χορούς αγοριών και κορών. Ως έπαθλο των αγώνων δινόταν ένας αμφορέας, ο παναθηναϊκός, που έφερε στη μία πλευρά παράσταση της πάνοπλης θεάς Αθηνάς με την επιγραφή «ΤΩΝ ΑΘΕΝΕΘΕΝ ΑΘΛΩΝ» και στην άλλη παραστάσεις διαφόρων αγωνισμάτων, καθώς και στεφάνι από ελιά. Ο αμφορέας ήταν γεμάτος λάδι από τις ιερές ελιές της θεάς, τις *μορίες*, από το ιερό της στην Ακαδήμεια. Η γιορτή διαρκούσε όλο το βράδυ.

Όστρακο οστρακισμού με το όνομα Μεγακλής Ιπποκράτους. Αρ. ευρ. 04611

Όστρακα, από τη διαδικασία του οστρακισμού, με ονόματα επιφανών Αθηναίων, που βρέθηκαν ως επίχωση στην παλιά κοίτη του Ηριδανού. 5ος αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 0849, 01077/07219, 01112, 01113, 01116, 03358, 04116, 04610, 05274, 05432/03480, 06118, 06742/03390, 06725, 08500.

Με την ανατολή του ήλιου την ίδια ημέρα άρχιζε η λαμπρή πομπή από το Δίπυλο και συγκεκριμένα από το Πομπείον, το μεγάλο κτήριο πίσω από το τείχος, προς τη μεριά του άστεως, ανάμεσα στην Ιερά και τη Διπλή ή Θριάσια Πύλη. Οι Αθηναίοι νέοι από καλή γενιά έφιπποι, νέες-κανηφόροι (με κάνιστρα στο κεφάλι) και γέροντες με κλαδί ελιάς στο χέρι (θαλλοφόροι) και μέτοικοι με σκάφες και υδρίες, σκαφηφόροι και ύδριαφόροι, συμμετέχοντες στην πομπή, μετέφεραν ζώα προς θυσία, κάνιστρα και αγγεία με προσφορές και κυρίως τον καλοϋφασμένο νέο πέπλο για το άγαλμα της θεάς, το στημένο στο ναό της στην Ακρόπολη. Ο πέπλος είχε κατασκευαστεί με μεγάλη δεξιοτεχνία, διότι θα τον έβλεπαν όλοι, από τις λεγόμενες έργαστίνες, τις νέες παρθένες αλλά και παντρεμένες αριστοκράτισσες των Αθηνών: θα απλωνόταν ως οριζόντιο ιστίο πάνω σε τροχήλατο πλοίο, μάλλον το ίδιο πλοίο που χρησιμοποιούνταν και στα Ανθεστήρια, και έπρεπε όλοι να θαυμάσουν το θέμα της παράστασης, που δεν ήταν άλλο από τη Γιγαντομαχία, στην οποία είχε διαπρέψει η πολιούχος θεά. Σύμφωνα με την παράδοση, η καθιέρωση της εορτής, που δεν διέθετε αρχικά τη λαμπρότητα των κλασικών χρόνων, οφείλεται στον μυθικό βασιλιά Εριχθόνιο. Όταν επετεύχθη ο συνοικισμός, οργανώθηκε κοινή θυσία από όλα τα γένη και η εορτή πήρε το όνομα Παναθήναια. Την εορτή των Μεγάλων Παναθηναίων ως πεντετηρική εορτή σε παραλληλία με τα κατ' ένιαιυτὸν Παναθήναια, πιθανότατα την πρότεινε στους Αθηναίους ο Πεισίστρατος γύρω στο 565 π.Χ. (πριν αναλάβει την εξουσία), ως αρχηγός της στάσεως των Διακριών. Είναι πάντως γεγονός ότι επειδή ο Πεισίστρατος θεωρούσε την Αθηνά προστάτιδα του καθεστώτος του, εμπλούτισε τα Παναθήναια με αγώνες αθλητικούς, μουσικούς και ποιητικούς (είναι πιθανόν η εξέλιξη των ποιητικών αγώνων να κατέληξε στη διαμόρφωση της αρχαίας τραγωδίας). Τη μεγαλειώδη αυτή πομπή προς τιμήν της θεάς Αθηνάς αφηγείται η περίφημη ζωφόρος του Παρθενώνος. Μία πομπή που θα μπορούσε σε θεωρητικό επίπεδο να συμβολίζει την αναγέννηση της φύσεως και τον αέναο κύκλο της ζωής, αφού ξεκινάει από τον χώρο δίπλα στο σπουδαιότερο αθηναϊκό νεκροταφείο, θα έλεγε κανείς μεταφορικά ότι ξεκινά από το βασίλειο του Άδη, και ανηφορικά κινούμενη αναδύεται στον λόφο της θεάς, στον θεϊκό κόσμο.

Η λαμπρή εορτή της θεάς όχι μόνο συνένωνε τις τάξεις και τα γένη μεταξύ τους αλλά συνέβαλε και στη διαμόρφωση μιας ενιαίας φυλετικής ταυτότητας των Ιώνων Αθηναίων και στη συνειδητοποίηση της υπεροχής τους έναντι των υπόλοιπων Ελλήνων, υπεροχή η οποία ενισχύθηκε μετά τη μάχη του Μαραθώνα και ουσιαστικά υπήρξε ο θεμέλιος λίθος για το αθηναϊκό θαύμα του 5ου αιώνα.

Μεγάλο όστρακο από παναθηναϊκό αμφορέα που εικονίζει τρεις ανδρικές μορφές, σε σκηνή ανακήρυξης νικητή, μετά από αγώνα. Στο κέντρο επιβάλλεται η αγαλματικού τύπου μορφή του νεαρού αθλητή που στο δεξί χέρι κρατεί κλαδί φοίνικα, έπαθλο από τον βραβέα που στέκεται δίπλα του, και στο αριστερό ύφασμα διπλωμένο. Η σπάνια αυτή σκηνή της βράβευσης και όχι του αγωνίσματος εντάσσεται σε μια ανανεωτική εικονογραφική τάση που εγκαινιάστηκε στα ύστερα κλασικά χρόνια από τους αγγειογράφους των παναθηναϊκών αμφορέων. Τεχνοτροπικά έχει συνδεθεί με τον ζωγράφο «των Αθηνών» 12592. Τρίτο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. PA 156.

Μελανόμορφη λήκυθος με παράσταση Γιγαντομαχίας. Η Αθηνά πάνοπλη καταβάλλει Γίγαντα. Την πάλη παρακολουθεί ο Ηρακλής. Γύρω στο 500 π.Χ. Αρ. ευρ. 666.

Μελανόμορφη λήκυθος με παράσταση ιππέων. Γύρω στο 500 π.Χ. Αρ. ευρ. 10449.

Κύρια πλευρά παναθηναϊκού αμφορέα με παράσταση πάνοπλης Αθηνάς Προμάχου και την τυπική επιγραφή «ΤΩΝ ΑΘΕΝΕΘΕΝ ΑΘΛΟΝ». Εκατέρωθεν της θεάς δύο ραδινοί κίονες που επιστέφονται με πετεινούς. Β' μισό του 5ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. ΡΑ 700.

ΕΟΡΤΕΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΝΕΚΡΟΥΣ

Τα *ἄθλα Πατρόκλου*, κατά τον Όμηρο, ήταν οι αγώνες που τελέστηκαν για να τιμηθεί ο νεκρός του αγαπημένου φίλου τού Αχιλλέα. Τον 6ο αιώνα π.Χ. ο Σόλων καθιέρωσε στο αθηναϊκό εορτολόγιο τα *Γενέσια*, εορτή που τιμούσε την επέτειο του θανάτου των νεκρών, να εορτάζεται τον μήνα Βοηδρομιώνα (Σεπτέμβριο). Το ασυνήθιστα μεγάλο πλάτος του Δρόμου μπροστά από το Δίπυλο (39 μ.) μπορεί να εξηγηθεί μόνο αν λάβει κανείς υπόψη του τις τελετές που λάμβαναν χώρα στο σημείο αυτό προς τιμήν των νεκρών, και κυρίως τον *ἐπιτάφιον ἀγώνα*, πιθανότατα αρματοδρομία. Κάθε χρόνο στον Δρόμο γινόταν αγώνας λαμπαδηδρομίας, για τον οποίο μας πληροφορεί ο Αριστοφάνης και ο Πausανίας. Μαθαίνουμε μάλιστα πως ο αγώνας εκκινούσε από τον βωμό του Προμηθέως στην περιοχή της Ακαδημίας και πως η καλύτερη θέση για να τον παρακολουθήσει κανείς ήταν ψηλά, από τους πύργους του Διπύλου.

Ανθεστήρια

Παλαιά εορτή για τον Διόνυσο, σχετίζεται άμεσα και με τον χθόνιο Ερμή και τις ψυχές των νεκρών. Γιορταζόταν στον ομώνυμο μήνα, που συμπίπτει με τον σημερινό Φεβρουάριο-Μάρτιο, και κρατούσε τρεις ημέρες. Η πρώτη ημέρα λεγόταν Πιθοίγια, γιατί άνοιγαν τα πιθάρια με τα κρασιά της νέας σοδειάς, σύμφωνα δε με μία άποψη, όχι διαδεδομένη, επειδή το άνοιγμα των πύθων γινόταν όχι για το κρασί, αλλά για να απελευθερωθούν οι ψυχές των νηπίων που παραδοσιακά εθάπτοντο σε πίθους. Η επόμενη ημέρα λεγόταν *Χόες* και εορταζόταν η *ἡμέρα τῆς εὐγονίας*. Είναι γνωστό ότι ο *χους* είναι το κατεξοχήν αγγείο που χρησιμοποιείται στους *Χόες*, και είναι σχήμα που συνδέεται με τα παιδιά, γι' αυτό εξάλλου όλοι οι *χόες*

φέρουν αποκλειστικά παιδικές παραστάσεις. Πάντως ο χθόνιος χαρακτήρας της εορτής εξαιρείται ιδιαίτερος την τρίτη ημέρα, που λεγόταν *Χύτροι*, από τις χύτρες όπου έβραζαν σιτάρι, καρπούς, λαθύρους και τα παρέθεταν για τις ψυχές των νεκρών (όπως σήμερα τα κόλλυβα). Ψυχές και κακόβουλα πνεύματα του Κάτω Κόσμου, όπως οι *κάρες*, αποπέμπονταν την επόμενη ημέρα με τη φράση *θύραζε, κάρες, ούκέτ' Άνθεστήρια*, δηλαδή, «φύγετε, πνεύματα, τελείωσαν τα Άνθεστήρια».

Σκιροφόρια

Σύμφωνα με τον περιηγητή Πausανία υπήρχε τόπος που λεγόταν Σκίρον κοντά στον τάφο του Ανθεμόκριτου στην Ιερά Οδό. Εκεί γίνονταν οι *ιεροί ἄροτροι*, ιεροπραξία που απέβλεπε στην εύνοια των θεών. Γνωρίζουμε από αρχαίες πηγές ότι στην Αθήνα και στην Αττική οι Τριτοπατρείς λατρεύονταν τον μήνα Σκιροφοριώνα (Ιούνιο/Ιούλιο), κατά την εορτή των Σκιροφορίων, οπότε τελούνταν θυσίες ζώων και προσφέρονταν *μελίκρατον* (μέλι και γάλα) και *απαρχές καρπών*. Στην πομπή συμμετείχαν ιερείς του Απόλλωνα και του Ήλιου (θεότητες του φωτός και της ζωής), η δε *ιέρεια της Αθηνάς* έφευγε από την Ακρόπολη και κατευθυνόταν στη θέση Σκίρον. Τα ιερά αντικείμενα λέγονταν *Σκίρα*, η Αθηνά δε, ως θεά της γονιμότητας της γης, έφερε το επίθετο *σκιράς*.

Σκηνή αρματοδρομίας επιτάφιου αγώνα μετά την ταφή κάποιου αρίστου. Λεπτομέρεια από τον γεωμετρικό κρατήρα της σελ. 63.

Κατάδεσμος (κατάρα), αποτελούμενος από μολύβδινη θήκη που περιείχε επίσης μολύβδινο κουκλάκι. Μια ιδιότυπη μορφή τιμωρίας και προσωπικής απονομής δικαιοσύνης στην κλασική Αθήνα υπήρξαν οι λεγόμενοι κατάδεσμοι, δηλαδή οι μολύβδινες πλάκες και τα κουκλάκια πάνω στα οποία οι φθονούντες χάρασσαν κατάρες εναντίον ζώντων αντιπάλων ή αντιζήλων. Οι κατάρες θα ενεργοποιούνταν μόνο αν γινόταν επίκληση της Π(Φ)ερσεφόνης και του Ερμού ψυχοπομπού, τα δε μολύβδινα αντικείμενα εισάγονταν σε τάφους, ώστε διά των νεκρών να μεταφερθούν στους κυρίαρχους του Άδη και να φέρουν το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα. Τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. IB12-SA40.

Επειδή οι Τριτοπάτορες λατρεύονταν κατά τον Σκιροφοριώνα δεν θα ήταν άτοπο να υποστηριχθεί η υπόθεση ότι ο ελεύθερος χώρος μπροστά από το Τριτοπατρείο μπορούσε να ήταν το πεδίο όπου γίνονταν οι *ιεροί ἄροτροι*. Εξάλλου δεν ήταν μακριά και το μικρό τέμενος της Αθηνάς, κοντά στο *τέλμα* (βλ. προηγούμενα).

Η διαδικασία της μετάβασης από *ἐνθένδε ἐκεῖσε*, όπως αναφέρει ο Σωκράτης στον *Φαῖδρο*, περιλαμβάνει τρία διακριτά στάδια: τον θάνατο, τον άταφο νεκρό και τον νεκρό εν τάφω. Μετά τον θάνατο, οι γυναίκες, αφού έλουζαν τον νεκρό με νερό και αρώματα, τοποθετούσαν το τυλιγμένο σε σάβανα σώμα πάνω σε ψηλή κλίνη με στρώμα και μαξιλάρι (*πρόθεσις*). Οι συγγενείς με έντονες κινήσεις εκφράζουν τα συναισθήματά τους τραβώντας τα κομμένα μαλλιά τους (*τιλλεσταί*), χτυπώντας το στήθος τους και ξεσχίζοντας τις παρειές τους μέχρις αίματος (*κόπτονται*). Από τους νεκρικούς ύμνους ξεχωρίζουν ο *θρήνος*, ο *ιάλεμος* και ο *γόςος*. Η μεταφορά του φερέτρου μέχρι τον τάφο (*έκφορά*) γινόταν ή πάνω σε ιππήλατη άμαξα ή συνήθως με φορείο που το κουβαλούσαν οι συγγενείς πάνω στους ώμους τους ή ειδικοί μεταφορείς, οι *κλιμακοφόροι*, *νεκροφόροι* ή *νεκροθάπται*. Κατά την εκφορά ακουγόταν ύμνος στην *καρική μουσική*. Ενώ το σώμα παραμένει στον τάφο, η ψυχή φεύγει από αυτό (*ψυχορράγημα*) και πετά ως πτηνό προς το βασίλειο του Κάτω Κόσμου, την *έν Ἄδου δυναστεία*, την *αχανή, άγωνα*, *μουχλιασμένη (εύρώεσσα)* και *σκοτεινή κοινότητα*. Διάχυτη ήταν η αντίληψη ότι ο *μυημένος* στα *Ελευσίνια Μυστήρια* και αντιστοίχως στην *πυθαγόρεια* και την *ορφική διδασκαλία* θα είχε *αίσια κατάληξη* και πιθανόν να οδηγούνταν σε *αναγέννηση*. Όμως οι *μυστικές διδασκαλίες* παρακμάζουν στο τέλος του 5ου π.Χ. αι. και για έναν αιώνα υπερτερεί η αγάπη του Αθηναίου για τα *εγκόσμια* και τα *περικαλλή ταφικά μνημεία*.

Μελανόμορφη λήκυθος με παράσταση αναχώρησης πολεμιστή. Μέσα του 6ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 2.

Πρώιμη πρωτοαττική λουτροφόρος
από την οποία σώζονται ο ψηλός
λαιμός και οι διάτρητες λαβές.
Οι θρηγωδοί αναπτύσσονται
σε δύο ζώνες στον λαιμό,
πάνω οι άνδρες και κάτω
οι γυναίκες. Α' τέταρτο του
7ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 1370.

Το σωζόμενο τμήμα της σφαιρικής
κοιλιάς του ίδιου αγγείου με παράσταση
αρματοδρομίας, αγωνίσματος προς τιμήν
του νεκρού. Αρ. ευρ. 1371α.

Όστρακο από γεωμετρικό αμφορέα με παράσταση οπλιτών και αρμάτων σε επιτάφιο αγώνα. Αρχές 7ου αι π.Χ. Αρ. ευρ. 2989.

Ερυθρόμορφος δίνος με παράσταση
σατύρων που φέρουν δάδες για την εορτή
της λαμπαδηφορίας. Η κίνηση των
εύρωστων μορφών αποδίδει εύστοχα
το έντονο εορταστικό κλίμα. Αρχές του
4ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 2852.

Ερυθρόμορφος ψυκτήρ (δοχείο για να διατηρεί κρύο το κρασί)
με παράσταση σατύρων που φορούν νεβρίδα και μεταφέρουν οξύπυθμενους
αμφορείς. Πιθανότατα η σκηνή συνδέεται με την εορτή των Ανθεστηρίων,
και συγκεκριμένα με την πρώτη ημέρα, τα Πιθοίγια. Α' μισό του 5ου αι. π.Χ.
Αρ. ευρ. 2710.

Σκηγή προθέσεως από τον αμφορέα αρ. 804 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου.

Μελανόμορφος πίναξ με παράσταση προθέσεως. Η σκαλισμένη κλίνη με τη νεκρή περιβάλλεται από τρεις συγγενείς γυναίκες (η μία σκύβει να τη φιλήσει, ενώ οι άλλες «κόπτονται») και δύο άνδρες που την αποχαιρετούν με τη χαρακτηριστική χειρονομία του υψωμένου δεξιού χεριού. Πάνω στα μαύρα σώματα οι εγχαραξείς αποδίδουν με τελειότητα τις απαραίτητες λεπτομέρειες, ενώ η σάρκα των γυναικών δηλώνεται με επίθετο λευκό χρώμα. Πρόκειται για έναν από τους καλύτερα διατηρημένους αρχαίους πίνακες με παράσταση προθέσεως και ίσως είναι προϊόν του ίδιου εργαστηρίου –όχι όμως και του ίδιου ζωγράφου– που φιλοτέχνησε τον πίνακα της σελ. 269 (αρ. ευρ. 690). Δυστυχώς ο πίνακας εκλάπη από το Μουσείο του Κεραμεικού το 1941. Αρ. ευρ. 677.

Πήλινο ειδώλιο θρηνώδου. Αρχές του 5ου αι π.Χ. Αρ. ευρ. 4070.

Υστερογεωμετρικό πήλινο ομοίωμα ροδιού με διακόσμηση που μιμείται το εσωτερικό του καρπού. Δ' τέταρτο του 8ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 1304.

Αρχαϊκό πλακίδιο με τρεις γυναικείες προτομές, πλαστικά αποδοσμένες. Οι προτομές φέρουν πόλο και έχουν το λεγόμενο αρχαϊκό μειδίαμα. Η χρήση ερυθρού και λευκού χρώματος τονίζει τις λεπτομέρειες και διακοσμεί τις μορφές. Τα νεκρικά αυτά πλακίδια είναι σπάνια σε άλλα νεκροταφεία. Σημειολογικά μάλλον συνδέονται με τις Μοίρες, ενώ εικονογραφικά με αυτά επανεισάγεται η ξεχασμένη από τα μυκηναϊκά χρόνια έννοια του νεκρικού προσώπειου. Δυσερμήνευτο παραμένει το προτεταμένο πλαστικό χέρι, που ίσως παραπέμπει σε αποχαιρετισμό. Τα ανοίγματα στο πίσω μέρος του πλακιδίου υποδηλώνουν ανάρτηση. Τέλος του 6ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 685.

Πρώιμο πρωτοαττικό κύπελλο με διάτρητο ψηλό πόδι. Φέρει παράσταση θρηγιδών. Γύρω στο 700-680 π.Χ. Αρ. ευρ. 1153.

Πρώιμη μελανόμορφη λουτροφόρος (αγγείο για το γαμήλιο λουτρό). Ραδινό αγγείο με πλαστική διακόσμηση δύο γυναικείων προτομών στο χείλος. Σειρά γυναικών θρηνωδών καταλαμβάνουν τον ψηλό λαιμό και τέσσερις επάλληλες ζώνες με ζώα (λιοντάρια, υδρόβια πτηνά, σειρήνες) το κατώτερο σώμα. Ο αγγειογράφος, διακατεχόμενος από τον «φόβο του κενού», έχει γεμίσει κάθε ελεύθερη επιφάνεια του αγγείου με παραπληρωματικά μοτίβα. Αρχές του βου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 2865.

Μελανόμορφος φορμίσκος. Φέρει σκηνή προθέσεως νεαρής κόρης την οποία θρηνούν όλοι οι στενότατοι συγγενείς. Επιγραφές δίπλα στις μορφές δηλώνουν ότι η νεκρή λέγεται Μυρρίνη και ότι η μητέρα ξεσπά σε γόο (αυστηρά προσωπικό θρήνο) για τον πρόωρο χαμό της θυγατέρας της, που σύντομα θα συναντήσει τα κλυτά ἔθνεα νεκρῶν. Το όνομα Μύρτε (η) αναφέρεται στην ολοφυρόμενη δεξιά νέα γυναίκα, πιθανότατα αδελφή της Μυρρίνης. Έξω από το σπίτι υπάρχουν άνδρες που θρηνούν. Τελευταίο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 691.

Λεπτομέρεια του φορμίσκου: Η μητέρα κρατεί το κεφάλι της κόρης, κατά το ομηρικό ὄξυ δὲ κωκύσασα, κάρα λάβει παιδὸς ἑοῖο.

Λεπτομέρεια του φορμίσκου: Τέσσερις ηλικιωμένοι άνδρες-θρηγῶδοί, ο πατέρας της νεκρῆς και οι στενοί συγγενείς, κινούμενοι προς τα δεξιὰ, εισέρχονται στο σπίτι, που δηλώνεται από τον κίονα. Η επιγραφή «οἶμοι ᾧ θυγατερ» (αλίμονο, κόρη μου) δηλώνει τη σχέση του πρώτου άνδρα με τη νεκρή, και η επιγραφή «οἶμ[ο]ι» πάνω στον λευκό κίονα εκφράζει τον θρήνο όλου του οίκου.

Μελανόμορφο μικρογραφικό πινάκιο με δυσερμήνευτη παράσταση, μάλλον κηδείας: σε τετράγωνο εγγράφεται αυλητής που παίζει με διάυλο νεκρική μουσική, ενώ ο νεκρός δέχεται τα νενομισμένα. Το πτηνό στο κάτω μέρος ερμηνεύεται ως η ψυχή του νεκρού, που βρίσκειται ακόμη κοντά και δεν έχει πετάξει για τα δώματα του Άδη. Τέλος του 6ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 712.

Πήλινο ομοίωμα πετεινού, της λεγόμενης περσικής ὄρνιθος. Τα μικρά παιδιά είχαν πτηνά ως κατοικίδια. Για τον λόγο αυτό, συχνά στους παιδικούς τάφους τοποθετούνταν ως κτερίσματα ομοιώματα πτηνών. Επίσης, τα πήλινα ομοιώματα πτηνών έχουν θεωρηθεί και ως υποκατάστατα θυσίας των αντίστοιχων ζώων κατά τη διάρκεια της τελετουργίας των «νενομισμένων». Γύρω στο 740 π.Χ. Αρ. ευρ. 1309.

Πτηνόμορφος ἄσκος (αγγείο για τις χοές). Τελευταίο τέταρτο του 8ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 1351.

Ωά. Το κάτω φέρει παράσταση ενδεδυμένων ανδρών, κινούμενων σε σειρά προς τα δεξιά, στο πλαίσιο κάποιας μυστικής τελετουργίας, ενώ το επάνω, διακοσμητική αλυσίδα από εναλλασσόμενους λωτούς. Το ωό σημειολογικά ερμηνεύεται ως το κοσμικόν ὠόν, δημιουργία του Χρόνου και του Αιθέρα και πρωταρχικό σύμβολο του Ορφέα και του Φάνητος. Σύμφωνα με την ορφική διδασκαλία, ο απώτερος στόχος της ανθρώπινης ύπαρξης είναι η συνένωσή της με το θείον, διά της εκστάσεως. Όμως, επειδή η ψυχή πρέπει να διέλθει τον κύκλο της γενέσεως διά της μετεμψυχώσεως, το ωό, εντέλει, συμβολίζει την αναγέννηση και τη δημιουργία. Ο ορφισμός, ως απολυτρωτική θρησκεία ή αίρεση, δεν διέθετε ιερείς, αλλά κήρυκες, εντεταλμένους να ιδρύουν θιάσους και να τελούν άγνωστα δρώμενα. Τέλος του 6ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 1589, 1647.

Η ιδέα του κλέους, της ανδρείας στη μάχη και του *ἀμύνεσθαι* *περι πάτρης* αποτελούσε το ύψιστο αγαθό στην ομηρική κοινωνία. Η πολιτεία προτρέπει τους νέους σε ανδραγαθίες, με αντάλλαγμα την αιώνια κοινωνική αναγνώριση. Οι αρχαίοι ποιητές, ιδιαίτερα του 7ου π.Χ. αι., θεωρούσαν ότι οι άνθρωποι κατασκεύαζαν αγάλματα ή στήλες ή απλά επιγράμματα για να διατηρήσουν αθάνατη τη φήμη, τη μνήμη, το *ἄφθιτον κλέος*. Η δημιουργία λοιπόν γίνεται φάρμακο μαγικό κατά της λησμονιάς και του θανάτου. Το κάλλος παραμένει άφθαρτο.

Η θέση του τάφου ενός ήρωα ήταν ιερή. Ήρωες όπως ο Αχιλλέας, ο Θησέας, ο Έχετλος και ο Αίας θεωρείται ότι καθόρισαν την έκβαση κρίσιμων μαχών. Όπως ήδη αναφέρθηκε, στο πολυάνδριο του Δημοσίου Σήματος πάνω σε ενιαία βάση είχαν στηθεί δέκα στήλες που αντιστοιχούσαν στις δέκα φυλές, όπου αναγράφονται τα ονόματα των νεκρών κάθε φυλής. Ο *Ἐπιτάφιος Λόγος* του Περικλέους μπροστά από το Δίπυλο, για τους νεκρούς του πρώτου έτους του Πελοποννησιακού πολέμου, οι αγώνες που τελούνταν για τους νεκρούς του πολέμου εκεί με δαπάνες της πολιτείας, αλλά και ο λόγος του Υπερείδη μετά τον Λαμιακό πόλεμο στο τέλος του 4ου αι. π.Χ., δείχνουν την εδραιωμένη πλέον άποψη ότι οι υπερασπιστές της θείας τάξεως και της πολιτείας στον παρόντα κόσμο θα βρουν «καλοσύνη και θεϊκούς τρυφερούς εναγκαλισμούς» στην άλλη ζωή. Ο πολεμιστής, εμψυχωμένος, ετοιμάζει την εξάρτυσή του για να εισέλθει πάνοπλος ορμητικά και γενναία στο πεδίο της μάχης, όπως ο ανδρείος Αριστοναύτης από τις Αλές, και κάποια μοιραία στιγμή να καταβάλει έναν επίσης γενναίο αλλά λιγότερο τυχερό αντίπαλο, όπως ο έφιππος Δεξίλεως που λογχίζει τον πεσμένο νέο, σε μια δραματική, γεμάτη ένταση σκηνή.

Άνδρας και ίππος στη ζωή και στην τέχνη ήταν άρρηκτα συνδεδεμένοι. Η μορφή του ίππου που πλαισιώνεται από άνδρες ή συνυπάρχει με αυτούς, συνηθέστατη στη Γεωμετρική περίοδο αλλά και αργότερα, όπως φαίνεται από τα κτερίσματα του Κεραμεικού, έχει ερμηνευτεί διττά: είτε ως θεϊκή, συνδεδεμένη με τον Ίππιο Ποσειδώνα, *δεσπότην ἵππων*, με χθόνια υπόσταση, είτε ως απλή ανθρώπινη. Η λογική μιας πραγματικότητας που ήθελε το άλογο σύμμαχο και πιστό σύντροφο του πολεμιστή, όπως για παράδειγμα εδώ στην περίπτωση του Δεξίλεω, ή που χρησιμοποιούνταν για να φέρει τον κύριό του με την άμαξα στην τελευταία του κατοικία, όπως βλέπουμε σε σκηνές της εκφοράς, ή που αποτελούσε απλώς μέτρο πλούτου και κοινωνικής καταξίωσης, φαίνεται να επικρατεί.

Αλλά η γενναιότητα των ανδρών δεν εξαντλείται μόνο στον πόλεμο. Το κυνήγι του λιονταριού και του κάπρου, των επιβλητικότερων μορφών του ζωικού βασιλείου, είναι προνόμιο του βασιλιά ή των αριστοκρατών που σταδιακά μετουσιώνεται και αποκτά καθαρά συμβολική σημασία. Η ελληνική τέχνη είναι σημειολογική και όχι αφηρημένη και υποθετική. Αυτός που νικά τον βασιλέα των ζώων είναι ανδρείος και δικαίως ανάγεται στη σφαίρα των ημιθέων, όπως ο Ηρακλής που κατέβαλε το λιοντάρι της Νεμέας. Ο δυνατότερος κερδίζει και του αξίζει το καλύτερο. Έτσι, το ισχυρότερο ζώο, ο λέων, γίνεται τρομερός φύλακας τάφου είτε

ως μεγάλη ολόγλυφη μορφή είτε ως αναγλυφική σε στήλη, αλλά πάντα σε τάφο ανδρειωμένου, γιατί αλλιώς δεν θα ρωτούσε το αρχαίο επίγραμμα:

*Εἰπέ, λέων, φθιμένοιο τίνος τάφον ἀμφιβέβηκας
βουφάγε, τί τὰς σᾶς ἄξιος ἦν ἀρετᾶς;*

(Πες μου, λιοντάρι, που κατασπαράσσεις τα βόδια, ποιανού τάφο φυλάς
ανάμεσα στα στιβαρά σου πόδια που του αξίζει τέτοια τιμή;)

Τιμή και δόξα αρμόζει όχι μόνο στους ήρωες αλλά και στους αθλητές. Από τον ταφικό περίβολο του Αριστίωνος από την Έφεσο προέρχεται η ωραιότατη ταφική στήλη του αθλητού Αριστίωνος, γιου του Αρίστωνος. Ο πανέμορφος γυμνός νέος με τη λυσιίππεια κορμοστασιά συναντά με το βλέμμα του τον μικρούλη επίσης γυμνό αδελφό ή δούλο, που κρατά τη στλεγγίδα (απαραίτητο εξάρτημα των αθλητών για να ξέσουν το λάδι και τη σκόνη από το σώμα τους) και με λατρεία και λύπη βλέπει τον νέο που φεύγει.

Στον πάγκαλλο Κεραμεικό ήταν θαμμένες και οι ευγενείς αρχόντισσες, μητέρες, σύζυγοι, αδελφές, θυγατέρες. Στον ταφικό περίβολο του Αγάθωνος βρέθηκε η ταφική στήλη της Κοραλλίου, συζύγου του Αγάθωνος, γιου του Αγαθοκλέους από την Ηράκλεια του Πόντου, που έμεναν στην Αθήνα ως μέτοικοι. Τρίμορφη στήλη παρουσιάζει την καθιστή νεκρή στην τυπική σκηνή δεξιώσεως, της χειραψίας με τους συγγενείς, δηλαδή του αποχαιρετισμού αλλά και της συνενώσεως και της διατρανώσεως των οικογενειακών δεσμών, όταν θα βρεθούν στα σκοτεινά δώματα του Άδου.

Οι αδελφές Δημητρία και Παμφίλη διηγούνται την τραγική τους ιστορία σε δύο θαυμάσια ανάγλυφα: το ένα βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και το άλλο στην πρώτη αίθουσα του μουσείου του χώρου. Αγαπημένες, μοναχές και απόκοσμες στο ταφικό μνημείο του Κεραμεικού, αντικρίζουν με κενό βλέμμα τον κόσμο, αφού τώρα πια και οι δύο ανήκουν στα ἔθνεα τῶν νεκρῶν.

Από τον ταφικό περίβολο του Κοροΐβου, από τον δήμο της Μελίττης, προέρχεται το ωραιότερο ανάγλυφο του αρχαίου ελληνικού κόσμου: η περίφημη στήλη της Ηγησούς, της κόρης του Προξένου. Καθισμένη σε κλισμό και ενδεδυμένη με λεπτό χιτώνα και ιμάτιο, με τη βοήθεια της νεαρής θεραπαινίδας ανασύρει από την κοσμηματοθήκη της το ωραιότερο κόσμημά της για να αντικρίσει όμορφη, στολισμένη, ἄωρος (πρόωρα χαμένη) τον Άδη. Η ευγενική, αριστοκρατική θωριά της αυλακώνεται από τη σύσπαση των θλιμμένων χειλιών για το πεπρωμένον ἡμαρ.

Αλλά αν για την Ηγησώ ο θεατής νιώθει συγκρατημένο πόνο, δάκρυα κυλούν στη θέα των πιο συγκινητικών σκηνών στον Κεραμεικό: του ταφικού σήματος της νόνας Αμφαρέτης, που κρατεί τρυφερά στην αγκαλιά της το εγγονάκι της βρέφος, και οι δύο νεκροί στην αγκαλιά του Κάτω Κόσμου. Στο γείσο του αετώματος το όνομα ΑΜΦΑΡΕΤΗ. Στο επιστύλιο της ταφικής ναϊσκόμορφης στήλης η Αμφαρέτη λιτά και περιεκτικά μάς διηγείται τη θλιβερή ιστορία:

Λεπτομέρεια από την υδρία του ζωγράφου του Μειδία.

*Τέκνον ἐμῆς θυγατρὸς τόδ' ἔχω φίλον, ὅμπερ ὅτε αὐγὰς ὄμμασιν ἠελίο ζῶντες
ἐδερκόμεθα ἔχον ἐμοῖς γόνασιν καὶ νῦν φθίμενον φθιμένη [ἔ]χω.*

(Το τέκνο της θυγατέρας μου το αγαπημένο κρατώ, που το κουνούσα πάνω στα γόνατά μου,
όταν ζωντανοί θωρούσαμε το φως του ήλιου, και τώρα το ἔχω νεκρό, εγώ η νεκρή.)

Για την αγνή ψυχούλα του μωρού κρατάει η γιαγιά το περιστέρι-κατοικίδιο στο δεξί της χέρι και με το αριστερό της το πολύτιμο μικρό, που τεντώνει το χεράκι του να συνδεθεί με τη γιαγιά του στα δώματα της Περσεφόνης. Σαν αρχαία μαντόνα μπορεί μαζί της και εμείς να αναφωνήσουμε: ὦ γλυκύ μου ἔαρ, ποῦ ἔδου σου τὸ κάλλος...

Θλίψη μόνο προκαλεί η θέα της πολύμορφης ταφικής στήλης της Ευκολίνης, της περίπου δεκάχρονης κόρης του Ονήσιμου από τη Λέσβο, που την αποχαιρετούν οι στενοί συγγενείς. Πρώτο πάνω στο γείσο του αετώματος γράφτηκε το όνομά της και ακολουθούν τα ονόματα των γονιών και της γιαγιάς (;). Επάνω στο αέτωμα το όνομα του πατέρα Ονήσιμος, γιου του Ονήτορος του Λέσβιου, και στο επιστύλιο τα ονόματα Πρωτονόη και Νικοστράτη. Η μητέρα αποχαιρετά τη μικρή χαϊδεύοντάς τη στο μάγουλο. Κάποια στιγμή θα ξανασυναντηθούν...

Και ένα άλλο ανάγλυφο από τον ταφικό περίβολο της Αριστομάχης για μία άλλη, λίγο μεγαλύτερη, κόρη ανύμφευτη, την Ευκολίνη του Αντιφάνους, έχει να διηγηθεί –σαν να μιλάει μόνο του– τη θλιβερή ιστορία:

Εὐκολίας ὄνομ' εἶχεν ἐπώνυμον ἦδε, βίου δὲ κεῖται ἔχως ὑπὸ γῆς μοῖραν ἐφ' ἥμπερ ἔφου.

(Αυτή που είναι εδώ είχε ως επώνυμο το όνομα της Ευκολίας. Τώρα όμως ζει κάτω από τη γη τη μοίρα που της ήταν ορισμένη.)

Η κόρη με άφατη μελαγχολία, που τονίζεται με το εξαιρετικά γερμένο προς τα δεξιά κεφάλι, κρατούσε κάποιο κόσμημα, που πιθανόν να το ήθελε στον τάφο ως συνοδεία.

Η ιέρεια Πολυστράτη, ίσως της θεάς Δήμητρος, είχε σπουδαία θέση στην αθηναϊκή κοινωνία του 4ου αι. π.Χ.

Οι ιστορίες των γυναικών δεν τελειώνουν με τις τρισεύγενες αρχόντισσες. Θεϊκές, μυθικές υπάρξεις, όπως η Ελένη και οι αδελφές της, και γυναίκες άγριες, επιθετικές, αξέχαστες, όπως οι μαινάδες, ζωγραφισμένες με μοναδική μαεστρία από τον λεγόμενο ζωγράφο του Μειδία, πάνω στην ομώνυμη υδρία, μας υπενθυμίζουν τη διττή εξουσία τους στη ζωή και τον θάνατο.

Ζωές που πέρασαν αλλά δεν χάθηκαν. Άφησαν ίχνος πίσω τους το κάλλος και τις ψυχές τους, που σαν πουλιά πετούν μέσα στη φύση.

Ερυθρόμορφη υδρία καλυπτόμενη από στιλπνό γάνωμα και παραστάσεις που αναπτύσσονται σε δύο ζώνες, χωρίζονται δε από φαρδιά οριζόντια ταινία με ανθέμια. Στην πάνω ζώνη εικονίζεται η Ελένη, κόρη του Δία και της Λήδας, μαζί με τα αδέλφια της και με μορφή νεαρού Έρωτα. Στην κάτω ζώνη μόλις διακρίνονται μαινάδες στη σκηνή του διαμελισμού του Πενθέα, βασιλιά της Θήβας, ο οποίος έπεσε θύμα των οργισμένων γυναικών επειδή αντιτάχθηκε στη λατρεία του Διονύσου. Η σύνθεση των μορφών, η χάρη στις κινήσεις στην πάνω ζώνη, αλλά και η έκσταση στην κάτω, η ακρίβεια της απόδοσης των φυσιολογικών χαρακτηριστικών αλλά κυρίως η εξαιρετική πτυχολογία των ενδυμάτων, που απηχεί τις καλλιτεχνικές τάσεις του «πλούσιου ρυθμού», είναι στοιχεία που κατατάσσουν το αγγείο αυτό στα αριστουργήματα του ζωγράφου του Μειδία. Στις επόμενες σελίδες λεπτομέρεια που εικονίζει μαινάδα σε έκσταση. Τέλος του 5ου αι. π.Χ. Αρ. ευρ. 2712.

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- A. Τα πορίσματα των γερμανικών ανασκαφών στον Κεραμεικό δημοσιεύονται στη σειρά *Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen*, από τις εκδόσεις Hirmer Verlag, Μόναχο. Μέχρι σήμερα έχουν κυκλοφορήσει 18 τόμοι:
- I. W. Kraiker, *Die Nekropolen des 12. bis 10. Jahrhunderts* (1939)
II. H. Riemann, *Die Skulpturen vom 5. Jahrhundert bis in römische Zeit* (1940)
III. W. Peek, *Inschriften, Ostraka, Fluchtäfel*n (1941)
IV. K. Kübler, *Neufunde aus der Nekropole des 11. und 10. Jahrhunderts* (1943)
V.1.: K. Kübler, *Die Nekropole des 10. bis 8. Jhs.* (1954)
VI.1: K. Kübler, *Die Nekropole des späten 8. bis frühen 6. Jhs.* (1959)
VI.2: K. Kübler, *Die Nekropole des späten 8. bis frühen 6. Jhs.* (1970)
VII.1: K. Kübler, *Die Nekropole der Mitte des 6. bis Ende des 5. Jhs.* (1976)
VII.2: E. Kunze-Götte - K. Tancke - K. Vierneisel, *Die Nekropole von der Mitte des 6. bis zum Ende des 5. Jahrhunderts. Die Beigaben* (2000)
IX: U. Knigge, *Der Südhügel* (1976)
X: W. Hoepfner, *Das Pompeion und seine Nachfolgerbauten* (1976)
XI: I. Scheibler, *Die griechischen Lampen* (1976)
XII: W. Koenigs - U. Knigge - A. Mallwitz, *Die Rundbauten im Kerameikos* (1980)
XIII: B. Bohen, *Die geometrischen Pyxiden* (1988)
XIV: W. Kovacovics, *Die Eckterrasse an der Gräberstrasse des Kerameikos*. Με συμβολές των C. Bisel, C. Dehl-von Kaenel και F. Willemsen (1990)
XV: B. Vierneisel-Schlörb, *Die figürlichen Terrakotten. 1. Spätmykenisch bis spät-hellenistisch* (1998)
XVI: B. Böttger, *Die kaiserzeitlichen Lampen vom Kerameikos* (2002)
XVII.1-2: U. Knigge, *Der Bau Z*, με μία συμβολή από την K. Tancke (2005)
XVIII: F. Ruppenstein, *Die submykenische Nekropole. Neufunde und Neubewertung* (2007).

B. Άρθρα και μονογραφίες για συγκεκριμένα μνημεία ή θέματα

ΘΡΗΣΚΕΙΑ

- Burkert, W., *Αρχαία ελληνική θρησκεία-Αρχαϊκή και κλασική εποχή*, Αθήνα 1993.
Kaltsas, N., Shapiro, A., *Worshipping Women: Ritual and Reality in Classical Athens*. Exhibition Catalogue (Dec 10, 2008-May 9, 2009, Onassis Cultural Center), Onassis Public Benefit Foundation, New York 2009.
Nilsson, M. P., *Cults, Myths, Oracles and Politics in Ancient Greece*, Lund 1951.

ΤΑΦΙΚΑ ΕΘΙΜΑ

- Andronikos, M., "Totenkult" στο: *Archeologica Homericum* III, Göttingen 1968.
Bergemann, J., *Demos und Thanatos. Untersuchungen zum Wertsystem der Polis im Spiegel der attischen Grabreliefs des 4. Jahrhunderts v. Chr. und zur Funktion der gleichzeitigen Grabbauten*, München 1997.
Boardman, J., Kurtz, D., *Greek Burial Customs*, London 1971 (Γερμανική έκδοση: Boardman, J., Kurtz, D., *Thanatos*, Mainz 1985, με πλούσια βιβλιογραφία).

- Closterman, W.E., “Family groupings in Classical Attic peribolos tombs”, στο: Sporn, K., et al. (επιμ.), *Griechische Grabbezirke klassischer Zeit: Normen und Regionalismen; Akten des Internationalen Kolloquiums am Deutschen Archäologischen Institut, Abteilung Athen, 20. - 21. November 2009*, München 2013, 45-53.
- Garland, R., *The Greek way of Death*, Cambridge 1985. [2nd ed.: Cornell University Press 2001.]
- Houby-Nielsen, S., “The archaeology of ideology in the Kerameikos. New interpretations of the Opferrinnen”, στο: Hägg, R., (επιμ.), *Proceedings of the third International Seminar on ancient Greek cult organized by the Swedish Institute at Athens, 16-18 October 1992*, Stockholm 1992, 41-54.
- Houby-Nielsen, S., “Burial Language in Archaic and Classical Kerameikos”, στο: *Proceedings of the Danish Archaeological Institute at Athens 1*, Stockholm 1995, 129-191.
- Jacoby, F., “‘Patrios Nomos’: State Burial in Athens and the Public Cemetery in the Kerameikos”, *Journal of Hellenic Studies* 64 (1944), 37 κ.ε.
- Kistler, E., *Die "Opferrinne-Zeremonie": Bankettideologie am Grab, Orientalisierung und Formierung einer Adelsgesellschaft in Athen*, Stuttgart 1998.
- Morris, I., *Burial and Ancient Society. The Rise of the Greek City-State*, University Press, Cambridge 1987.
- Nilsson, M.P., “Das Ei im Totenkult der Alten”, *Opuscula Selecta I*, Lund 1951, 3-20.
- Rohde, E., *Psyche: the cult of souls*, London 1925.
- Vermeule, E., *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry*, California 1979.

ΙΣΤΟΡΙΑ – ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ

- Brenne, S., “Portraits auf Ostraka”, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung* 107 (1992), 161-185.
- Brenne, S. – Willemsen, E., “Verzeichnis der Kerameikos-Ostraka”, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung* 106 (1991), 147-156.
- Forsdyke, S., *Exile, ostracism and democracy. The politics of expulsion in ancient Greece*, Princeton 2005.
- Goušchin, V., “Athenian ostracism and ostraka. Some historical and statistical observations”, στο: Mitchell, L., Rubinstein L., (επιμ.), *Greek history and epigraphy. Essays in honour of P.J. Rhodes*, Dublin 2009, 225-250.
- Stroszeck, J., “Der Tod in der Fremde. Bestattungen von Ausländern in der klassischen Antike”. *Nürnberger Blätter zur Archäologie* 19, (2002/2003), 159-180.
- Stroszeck, J., “Sema, Mnema, Mnemeion und Theke : Zu inschriftlich begrenzten Gräbern im Kerameikos” στο: Sporn, K., et al. (επιμ.), *Griechische Grabbezirke klassischer Zeit : Normen und Regionalismen; Akten des Internationalen Kolloquiums am Deutschen Archäologischen Institut, Abteilung Athen, 20. - 21. November 2009*, München 2013, 7-27.
- Vanderpool, E., *Ostracism at Athens*, Cincinnati 1970.
- Whitley, J., *Style and Society in Dark Age Greece: the changing face of a pre-literate society 1100-700 BC.*, Cambridge 1991.

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ – ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

- Βαλαβάνης, Π., “Das Stolze runde Denkmal’. Bemerkungen zum Grabmonument am dritten Horos”, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung* 114 (1999), 185-205.
- Baziotopoulou-Valavani, E., “A mass burial from the cemetery of Kerameikos”, στο: Stamatopoulou, M., Yeroulanou, M., (επιμ.), *Excavating Classical Culture. Recent archaeological discoveries in Greece*, Oxford 2002, 187-201.
- Papadopoulos, J.K., “The Archaic Wall of Athens: Reality or Myth?”, *Opuscula. Annual of the Swedish Institutes at Athens and Rome* 1 (2008), 31-46.
- Ruggeri, Cl., Siewert, P. και Steffelbauer, I., *Die antiken Schriftzeugnisse über den Kerameikos von Athen. Teil 1: Der Innere Kerameikos*, Βιέννη 2007.
- Ruggeri, Cl., Steffelbauer, I., *Die antiken Schriftzeugnisse über den Kerameikos von Athen. Teil 2: Das Dipylon-Gebiet Und Der Äußere Kerameikos*, Βιέννη 2013.
- Steffelbauer, I., “Lage und Grenzen des Demos Kerameis und des Kerameikos von Athen”, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung* 122 (2007), 229-261.
- Stroszeck, J., “Das Heiligtum der Tritopatores im Kerameikos von Athen”, στο: Frielinghaus, H., Stroszeck, J., (επιμ.), *Neue Forschungen zu griechischen Städten und Heiligtümern. Festschrift für B. Wesenberg zum 65. Geburtstag*, Möhnesee 2010, 55-83.
- Stroszeck, J., “Römische Gräber und Grabbauten vor dem Dipylon”, στο: Βλίζος, Στ., (επιμ.), *Η Αθήνα κατά τη Ρωμαϊκή εποχή*, 4ο παράρτημα του Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα 2008, 291-309.
- Stroszeck, J., “Όρος Κεραμεικού. Zu den Grenzsteinen des Kerameikos in Athen”, *Πόλις. Studi interdisciplinari sul mondo antico* 1 (2003), 53-83.
- Travlos, J., *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, New York 1971.
- Weber, M., “Koroibos, ein Architekt des Perikles, und der Grabbezirk XVIII seiner Familie im Kerameikos”, *Thetis. Mannheimer Beiträge zur Klassischen Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns*, 8 (2001), 77-96.

ΓΛΥΠΤΙΚΗ

- Clairmont, Ch.W., *Classical Attic Tombstones*. Τόμοι 1-5. Kilchberg 1995.
- Dehl, Ch., “Eine Gruppe früher Lutrophorenstelen aus dem Kerameikos”, *AM* 96 (1981), 163 κ.ε.
- Diepolder, H., *Die attischen Grabreliefs des 5. und 4. Jhrs v. Chr.*, Darmstadt 1965.
- Eichler, F., “Σήμα und Μνήμα”, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung* 39 (1914), 138 κ.ε.
- Καλτσάς, Ν., *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Τα γλυπτά*. Κατάλογος, Αθήνα 2001.
- Knigge, U., “Ein Jünglingskopf vom Heiligen Tor in Athen”, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung* 98 (1983), 45-56.
- Knigge, U., “Eine Tanagraerin aus dem Kerameikos” στο: Δαμάσκος, Δ., (επιμ.) *Επιτύμβιον Gerhard Neumann*, Μουσείο Μπενάκη 2ο παράρτημα, Αθήνα 2003, 183-187.
- Lippold, G., *Die griechische Plastik: Handbuch der Archäologie*, III, Munich, 1950.
- Niemeier, W.-D., *Der Kuros vom Heiligen Tor: überraschende Neufunde archaischer Skulptur im Kerameikos in Athen*, Mainz am Rhein 2002.
- Vestergaard, T., “A typology of the women recorded on gravestones from Attica”, *American Journal of Ancient History* 10 (1985), 178-190.
- Willemssen, F., “Archaische Grabmalbasen aus der Athener Stadtmauer”, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung* 78, (1963), 104-153.

ΚΕΡΑΜΙΚΗ

- Beazley, J.D., *Attic Red-Figure Vase painters*. Τόμοι 1-3. Oxford 1963.
- Beazley, J.D., *The Development of Attic Black-Figure*, London 1951.
- Boardman, J., *Athenian Black Figure vases*, London 1974.
- Boardman, J., *Athenian Red Figure Vases. The Archaic period*, Oxford 1975.
- Boardman, J., *Early Greek Vase Painting*, London 1998.
- Carter, J., “The beginning of Narrative Art in the Greek Geometric Period”, *Annual of the British School at Athens* 67 (1972), 25 κ.ε.
- Coldstream, N., *Geometric Greece*, New York 1977.
- Desborough, V.R. d’A., *The Greek Dark Ages*, London 1972.
- Μπουρνιάς, Α., «Όστρακα δύο νέων μελανόμορφων νεκρικών πινάκων από τον Κεραμεικό και την άμεση περιοχή του» στο: Οικονόμου, Σ., Δόγκα-Τόλη, Μ. (επιμ.), *Αρχαιολογικές Συμβολές. Τόμος Β΄: Αττική*, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα 2013, 355-368.
- Schöne, A., “Die Hydria des Meidias-Malers im Kerameikos. Zur Ikonographie der Bildnisfriese”, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung* 105 (1990), 163-178.

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ

- Ζαχαριάδου, Ο., «Κεραμικά εργαστήρια έξω από τις Αχαρνικές πύλες», στο: Σταμπολίδης, Ν., *Γενέθλιον. Αναμνηστικός τόμος για την συμπλήρωση είκοσι χρόνων λειτουργίας του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης*, Αθήνα 2006, 315-323.
- Stroszeck, J., “Spätclassische Töpferproduktion im Kerameikos”, στο: Heilmeyer, W.-D., - Maischberger, M., (επιμ.), *Die griechische Klassik - Idee oder Wirklichkeit*. Κατάλογος έκθεσης, Βερολίνο 1.3. - 2.6.2002, 2002, 475-480.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ

- Stroszeck, J., «Κεραμεικός. Η αποκάλυψη του αρχαίου νεκροταφείου», στο: Βαλαβάνης, Π., (επιμ.), *Μεγάλες στιγμές της ελληνικής αρχαιολογίας*, Αθήνα 2007, 58-71.
- Πετράκος, Β., «Η ανασκαφή του Κεραμεικού από την Αρχαιολογική Εταιρεία», *Ο Μέντωρ*, 11.1998, τ. 48, 119-145.
- Πετράκος, Β., «Η παραχώρηση της ανασκαφής του Κεραμεικού στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο», *Ο Μέντωρ*, 11.1998, τ. 48, 146-149.

Γ. Οδηγοί

- Ηλιόπουλος, Θ., *Το Αρχαιολογικό Μουσείο του Κεραμεικού*, Αθήνα 2009.
- Knigge, U., *Ο Κεραμεικός της Αθήνας. Ιστορία-Μνημεία-Ανασκαφές* (μτφ. Α. Σεϊρλή. Με εξαντλητική βιβλιογραφία ως το 1990), Αθήνα 1990.
- Καλτσάς, Ν., *Το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο*, Eurobank EFG, Κοινοφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σπ. Λάτση, Αθήνα 2007.
- Σπαθάρη, Ε., *Κεραμεικός*, Αθήνα 2009.
- Stroszeck, J., *Der Kerameikos in Athen. Geschichte, Bauten und Denkmäler im archäologischen Park*, Αθήνα 2014.

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ

- © ΣΕΛΙΔΕΣ 20, 21, 185, 302: Φωτογραφικό Αρχείο Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών
- ΣΕΛ. 22: Φωτογραφικό Αρχείο Εκδόσεων Ολκός
- ΣΕΛ. 23: Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη
- ΣΕΛ. 24: Φωτογραφικό Αρχείο Jutta Stroszeck
- ΣΕΛ. 26-27: Αρχείο σχεδίων Γ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
- ΣΕΛ. 57 (δεξιά), 59, 61, 63, 72, 76, 84-85, 88-89, 90-91, 96, 100, 106, 174, 204, 215, 217, 221, 225, 227, 231, 232, 247: Φωτογραφικό Αρχείο Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου
- ΣΕΛ. 135: Φωτογραφικό Αρχείο Χριστίνας Μαργαρίτη

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Οι συγγραφείς επιθυμούν να ευχαριστήσουν την Δρ. Katja Sporn, Διευθύντρια του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών και τον Δρ. Joachim Heiden, υπεύθυνο της φωτοθήκης του Ινστιτούτου, για την άδεια χρήσης των παλαιών ανασκαφικών φωτογραφιών των σελίδων 20-21 και της φωτογραφίας του ταφικού πίνακα της σελίδας 302.

Η Δρ. Jutta Stroszeck, Διευθύντρια των γερμανικών ανασκαφών του Κεραμεικού, μας παρεχώρησε ευγενικά την γκραβούρα της σελίδας 24 από το προσωπικό της αρχείο, η κ. Ειρήνη Λούβρου και οι εκδόσεις ΟΛΚΟΣ τη φωτογραφία της σελίδας 22 και η κ. Αλίκη Τσίργιαλου, υπεύθυνη του Φωτογραφικού Αρχείου του Μουσείου Μπενάκη, τη φωτογραφία της σελίδας 23. Τις ευχαριστούμε θερμά.

Το διδακτικό σχέδιο των σελίδων 26-27 εκπόνησε ο αρχιτέκτων κ. Κ. Ραυτόπουλος, υπό την επιστημονική επιμέλεια των αρχαιολόγων Δρ. Θεόδωρου Ηλιόπουλου και Δρ. Jutta Stroszeck.

Η φωτογραφία μικροσκοπίου του αρχαίου υφάσματος της σελίδας 135 έγινε από την Δρ. Χριστίνα Μαργαρίτη, συντηρήτρια υφάσματος της Διεύθυνσης Συντήρησης Αρχαίων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ.Α.

Για την αποκατάσταση της πολυτελούς κλίνης της σελίδας 140 χρησιμοποιήθηκε ως υπόβαθρο σχέδιο του B. Klein, από τη δημοσίευση του Νοτίου Λόφου: U. Knigge, *Der Südhügel. Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen IX*. Βερολίνο 1976, 62 ειχ. 22.

Το προοπτικό σχέδιο της σελίδας 185 έγινε από τον A. Hess και η άδεια αναπαραγωγής του μας δόθηκε από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο.

Όσες φωτογραφίες έχουν αριθμό ευρετηρίου με πρόθεμα ΕΑΜ, αφορούν σε εκθέματα του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου προερχόμενα από τον Κεραμεικό. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στον Αν. Προϊστάμενο του μουσείου, Δρ. Γεώργιο Κακαβά, για την άδεια φωτογράφισης και χρήσης φωτογραφιών των μνημείων από το ΕΑΜ που εικονίζονται στον τόμο. Επίσης, ευχαριστούμε τις αρχαιολόγους του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Δρ. Έλενα Βλαχογιάννη, Δρ. Μαρία Χιδίρογλου και την κ. Ελένη Μωράτη, για την πρόθυμη βοήθειά τους, καθώς και το φωτογράφο κ. Ελευθέριο Α. Γαλανόπουλο για την εικόνα της σελίδας 217.

ΕΛΕΝΗ Σ. ΜΠΑΝΟΥ - ΛΕΩΝΙΔΑΣ Κ. ΜΠΟΥΡΝΙΑΣ

Κ Ε Ρ Α Μ Ε Ι Κ Ο Σ

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ

ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΙ : INDIGO GRAPHICS

ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΚΟΝΩΝ : ΝΙΚΟΣ ΛΑΓΟΣ, ΕΛΙΖΑ ΚΟΚΚΙΝΗ

ΕΚΤΥΠΩΣΗ : ΦΩΤΟΛΙΟ & ΤΥΡΙΣΟΝ ΑΕ

ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ : Γ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΟΡΘΩΣΗ : ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΜΠΟΥΚΑΛΑΣ

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΦΡΟΝΤΙΔΑ

ΕΙΡΗΝΗ ΛΟΥΒΡΟΥ

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΑΥΤΟ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ ΧΑΡΤΙ HANNOART SILK 170 ΓΡΑΜΜ.
ΣΕ 1530 ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΤΟΝ ΟΚΤΩΒΡΙΟ ΤΟΥ 2014 ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Ν Π Ο Λ Υ Π Ε
Α Ι Ν Ο Ν Ε Κ
+ Σ Ι Ο Ο Ν Τ Ι Ε Κ
Ο Ε Ν Ν Ε Τ Ν Ε Κ
Α Δ Δ Ο Ν Η Τ
Σ Π Α Α Δ Ι Ψ Α

Y O A S A W A
T E K A M M W K
O M A O A M A I O
T M E A A D A T
W A A O I A O A
D J O M E W

